

81536

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

महर्षिकात्यायनप्रणीतम् ।

उल्लङ्घितभाष्ययुतम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८

प्रकाशक श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

२ नं आनाथमजूमदारेण कलिकाता

प्रिन्टर श्रीक्रेत्रमोहनमूखोपाध्याय

५५ नं आम्हाष्ट्रीट, कलिकाता ।

एतानि सुदितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ चायुषीय व्याकरणम्	२	१५ भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितं ।	१०
२ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०	१६ चम्पूरामायणम् सटीक	१
३ उणादिसूत्रम् सटीक	२	१७ (चम्पूरामायणम्) भोजयम्	॥०
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	॥०	१८ अतकावलिः	॥०
५ कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२	१९ माधवचम्पू काव्य	॥०
६ धातुरूपादर्शः	१॥०	२० मेघदूत मङ्गिनाथकृत.टीकासहिता	१
७ परिभाषेन्द्रशेखर सटीक	१	२१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम्	१०
८ सुगुणव्याकरणम् सटीक	१॥०	२२ रघुवंश काव्य सटीक	१॥०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरेः)	॥०	२३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२ सर्गाः	१०
१० वैयाकरणभूषणसार	॥०	२४ राजप्रशस्ति सटीक	१
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०	२५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ)	२
१२ लिङ्गानुशासनं सटीक	॥०	२६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	६
१३ शब्दरूपादर्शः	॥०	२७ कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता	१
१४ शब्दार्थरत्नम्	॥०	२८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वाङ्कम्	१	२९ द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासंज्ञासन	१
१६ सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तराङ्कम्	२	३० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक	१
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	३१ बहुविवाहवाद	॥०
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक	॥०	३२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	३३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य)	॥०
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	३	३४ शङ्करविजय	१॥०
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	३५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य	॥०
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	३६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत	२॥०
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०	३७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य	१
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	॥०	३८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः	१
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥०	३९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः	॥०
२६ गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०	४० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः	॥०
२७ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	३	४१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः	॥०
२८ नलीदय काव्य सटीक	॥०	४२ द्वितीपदेश सटीक	॥०
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	४३ अमरकोष	१०
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक	२॥	४४ वाचस्पत्यम् (वृहत्संविधान)	१००
३१ पुष्पबाणविलास काव्य सटीक	॥०	४५ मेदिनीकोश	१
३२ विहङ्गीदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य)	॥०	४६ शब्दकोशमहाविधिः	८
३३ भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित	२	४७ अनर्घराघवनाटक सटीक [सुरारि]	१
३४ भामिनीविलासकाव्य सटीक	॥०	४८ अनर्घराघवनाटक मूलभाज	१

६८ उत्तररामचरितनाटक सटीक १	१०२ काव्यालङ्कारमूत्रवृत्तिवामनकृत ॥०
७० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक ॥०	१०४ वाग्भटालङ्कार ॥०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक ॥०	१०५ सरस्वतीकलाभरण सटीक १
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक २	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र] १॥०
७३ धनञ्जयविजयनाटक सटीक ॥०	१०७ छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर सटीक ॥
७४ नागानन्दनाटक सटीक ॥०	१०८ गुतबोधः (छन्दोग्रन्थ) सटीक १
७५ नागानन्दनाटक मूल ॥०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसहित १॥
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक १	११० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत १	१११ सारदातिलक तन्त्रम् २
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥०	११२ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक १
७९ वसन्ततिलक भाण नाटक १०	११३ रुद्रयामल तन्त्र २
८० बालरामायणनाटक सटीक २	११४ इन्द्रकालविद्यासंग्रहः २
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक) १	११५ कामन्दकी नीतिसारः ॥०
८२ विदुशालभञ्जिकानाटिका सटीक ॥०	११६ चाणक्यशतकम् सटीक १
८३ वेणीसेहारनाटक सटीक ॥०	११७ मुक्तनीतिसारः सटीक २
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक २	११८ गयात्राद्यादिपद्धतिः १
८५ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥	११९ तुलादानादिपद्धतिः (ब्रह्माचरैः) ४
८६ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्) ॥०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः १०
८७ महावीरचरितनाटक सटीक १॥०	१२१ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) ५
८८ महावीरचरितनाटक मूलमात्र ॥०	१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सहित २
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक ६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १	१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत २
९१ सुदाराश्रमनाटक सटीक १	१२५ वेदान्तपरिभाषा ॥०
९२ मृच्छकटिकनाटक सटीक १॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक ॥०
९३ ब्रावलीनाटिका सटीक ॥०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त १०
९४ शकुन्तलानाटक सटीक १	१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त १॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त) ॥०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार) १	१३० पूर्णप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य ॥०
९७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक ॥०	१३१ साङ्गादर्शन (भाष्यसहित) २
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २	१३२ साख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित ॥०
९९ चन्द्रालोक प्रज्ञान अलङ्कार ॥०	१३३ साङ्गासार ॥०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार) १	१३४ साख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार १॥	१३५ साख्यकारिका गौडपादभाष्य ॥०
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०	आश्वलायनगृह्यसूत्र सभाष्य २१
दायभाग सटीक २१	

१३६ मीमांसादर्शनम् भाष्यसहितं १२	१६८ शुक्यजुर्वेदस्य प्रातिशाख्य
१३७ मीमांसापरिभाषा १०	सभाष्य २
१३८ शाण्डिल्यनृत्य सभाष्य ॥०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६	१७० अग्निपुराणम् २
१४० अर्थसंग्रह (लौगाचिमीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥०	१७२ कल्किपुराणम् १
१४२ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०	१७३ गरुडपुराणम् २
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥	१७४ सटीक बाल्मीकिरामायण
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम् १
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक २
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण ४
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २	१७७ मत्स्यपुराणम् २
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०
१४९ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम् २
१५० तर्कसंग्रह द्वं अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक ३
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ अकटत (वैद्यक) १॥०
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक २	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १	१८४ माधवनिदान सटीक १॥०
१५५ आथर्वणोपनिषद् सभाष्य ३	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपालनिर्घण्टुः (वैद्यक) ५०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य	१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरवाकर ६
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) ३	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक) १०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १	१९० सुश्रुतसंहिता मूलभाष्य (वैद्यक) ४
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वक्त्रसेनकृत ५
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुताश्वतर सभाष्य २	१९२ गणितध्यायः भास्कराचार्यकृत १
१६२ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गीताध्यायः भास्कराचार्यकृत १००
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराणसीसंहिता २
१६४ वृत्तिसंहिताषणी सभाष्य २	१९५ भावकुतूहल (न्योनृष) ॥०
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ लीलावती भास्कराचार्यरचित १०
१६६ मुक्तिकोपनिषत् १	१९७ बीजगणित भास्कराचार्यरचित ॥०
१६७ शुक्यजुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धि सटीक २

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, लक्ष्मी, आचार्यः

, श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सहायता पुरस्कृतम् ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासगर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.,

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे सुतदानाम्बुपूरिते ।

भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद् गणाधिपः ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं व्याख्यास्ये प्रातिशाख्यकम् ।

सरस्वतीं च जगतस्तमोनाशनदीपिकाम् ॥ २ ॥

जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः ।

प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ ३ ॥

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः ॥ १ ॥

स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः । संस्कारो लोपा-
गमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः । तयोः स्वरसंस्कारयोः
छन्दसि विषये नियमोऽधिकृतो वेदितव्यः । प्रतिज्ञासूत्रमेतत्
प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥

लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥ २ ॥

लौके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्व-
कत्वात्प्रयोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं
प्रयोजनपूर्वकत्वम् कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न
क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शुक्तां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य
देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकर-
णिकाऽभ्याजनक्रियाऽभिप्रेता स एवैतद्वाक्यं ब्रवीति । न
तत्सर्वः अतोऽर्थपूर्वकत्वं लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे

सत्यर्थाभावे मौञ्जारणं लौकिकानां शब्दानां, छन्दसि पुनरु-
रहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः सदाकालं
छान्दसानां शब्दानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषस्याभ्युदया-
र्थम् अतस्तद्विषय एव स्वरसंस्कारयोर्नियम आरभ्यते न लौकि-
कानामर्थपूर्वकत्वात् ॥

न समत्वात् ॥ ३ ॥

नकारः प्रतिषेधवाच्यमयत्र सम्बध्यते काकाक्षिवत् न
चैतद् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयहेतुः
किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात्
तुल्यत्वाच्छब्दानां य एव वैदिकास्त एव लौकिकास्त एव तेषा-
मर्था इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरसंस्करणमभ्युदयहेतु-
रित्येतन्न समत्वात् ॥

स्यादाम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ॥ ४ ॥

आम्नायो वेदस्तस्य धर्म आम्नायधर्मः, आम्नायधर्मो
विद्यते यस्य शब्दग्रामस्य स आम्नायधर्मो तस्य भाव आम्नाय-
धर्मित्वम् तस्मादाम्नायधर्मित्वात् भवेद्वा छन्दसि शब्दानां
स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयाय महते स्याच्छन्दसि नियमो महो-
दयः कतमत्तदाम्नायधर्मित्वं नाम आह आम्नायः क्रियार्थो
यज्ञार्थश्च । तद्यथो ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम् मन्त्रस्तु कर्मोक्त-
भूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्तव्यमिति निय-
मार्थं वचनम् मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हीनो
भवति अथ कर्मासमृद्धिः न केवलं कर्मासमृद्धिः किन्तर्हि
दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् । उक्तं च मन्त्रो हीनः स्वरतो
वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह । स वाग्वर्जी यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुष्प्रयुक्तमन्त्रविषयो

निर्णयार्थवादः तथा स्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति घृत-
कुल्यामधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति न तु लौकिकः
शब्दविषयमिदं किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि
नियमो महोदय इति ॥

यत्तन्न ॥ ५ ॥

एवं स्वरसंस्कारौ छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ छन्दोविषये
महोदयफलावित्यवधार्य, अधुना शब्दस्वरूपजिज्ञासयिषयेद-
माह । यत् न ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तद् वक्ष्याम इति
सूत्रशेषः ॥

वायुः खात् ॥ ६ ॥

वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते ॥

शब्दस्तत् ॥ ७ ॥

शब्दस्तदात्मको वायात्मक इत्यर्थः ॥

सङ्करोप ॥ ८ ॥

यदि वायात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वात् सदाकालं
सर्वत्रोपलब्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । सङ्करोपेति । सम्यकरणै-
रुपहितो हृदि वायुर्वेणुशङ्कादिभिः शब्दोभवति ॥

ससङ्कातादीन् वाक् ॥ ९ ॥

यो वायुः सम्यकरणैरुपहितो वेणुशङ्कादिभिः शब्दोभवति
स एव सङ्कातादीन् प्राप्य वाग् भवति सङ्कातः पुरुषप्रयत्नः
स आदौ वैषां स्थानादीनां ते सङ्कातादयः तान् प्राप्य वाग्भ-
वति वर्णो भवतीत्यर्थः ॥

वीणि स्थानानि ॥ १० ॥

सङ्घातः पुरुषप्रयत्न इत्युक्तम् । अधुना सङ्घात आदिभू-
येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थानानि वायोर्भवति
उरःकण्ठशिरात्मकानि शरीरे ॥

द्वे करणे ॥ ११ ॥

मंथतविवृताख्ये वायोर्भवतः ॥

शरीरात् ॥ १२ ॥

ये एते करणे मंथतविवृताख्ये यानि च त्रीणि स्थाना-
शरीरादायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्ठा-
प्यति स्थानकरणानि तानि मुखस्थानानि अत एवमाह शरी-
रादिति ॥

शरीरम् ॥ १३ ॥

एवमेतेन प्रकारेण शरीरादायुर्निर्गच्छन् कादिवर्णविशेष-
व्यक्तिमापद्यते ॥

शारीरे ॥ १४ ॥

किं शरीरादायुर्निर्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते
नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखे प्राप्तो वायुस्तात्वादिस्थानेषु
निषक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते ॥

तेषां समूहात् स उदयस्त्रैकाल्यम् ॥ १५ ॥

तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां सम्बन्धिनः समूहात् स उदय-
वायुरुद्गच्छन् त्रैकाल्यमभिधत्ते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिका-
लम् त्रिकालमेव त्रैकाल्यं स्वार्थं षड् । त्रिकालसम्बद्धमर्थजाते
भवद्भूतमविष्यत्सम्बद्धमर्थजातम् । वायुर्वर्णभूतः पदवाक्यैर-
भिधत्ते त्रिकालसम्बद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरूपेण प्रका-
शको भवतीत्यर्थः । वायोरियं विभतिर्या द्वयी विद्येति ॥

ओङ्कारः स्वाध्यायादौ ॥ १६ ॥

यत्तन्नेत्येवमादिना वायुः पदवाक्यरूपेण सर्वं प्रकाशय-
तौत्युक्तम् । अधुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओङ्कारः स्वाध्यायादौ
कर्त्तव्य इति सूत्रशेषः । तथा चाह मनुः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्या-
दादावन्ते च सर्वदा । क्षरत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्यते इति ॥

ओङ्काराथकारौ ॥ १७ ॥

ओङ्कारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेव तत्तुल्यफलोऽथ-
शब्दोऽपीति सूत्रार्थः । तथा चोक्तम् । ओङ्कारश्चाथकारश्च
द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्ग-
लावभौ ॥

ओङ्कारं वेदेषु ॥ १८ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण ओङ्काराथशब्दयोः स्वाध्यायादाववि-
शेषेणोच्चारणमुक्त्वाऽनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओङ्कारं वेदेषु
प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

अथकारं भाष्येषु ॥ १९ ॥

भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

प्रयतः ॥ २० ॥

प्रयतः शुचिरुच्यते पादशौचाचमनादिना शुचिरधीयते-
त्यर्थः ॥

शुचौ ॥ २१ ॥

शुचौ विविक्तदेशेऽधीयीत । उक्तञ्च । द्वावेव वर्जयेन्नित्य-
मनध्यायी प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं
द्विजः ॥

शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये ।

दृष्टम् ॥ २२ ॥

अभिरुचितभासनमासीनः ॥

ऋतुं प्राप्य ॥ २३ ॥

हेमन्तऋतुं प्राप्य रात्र्याश्चतुर्थप्रहरेऽधीयीत ॥

योजनान्न परम् ॥ २४ ॥

अधीयानो योजनात् परमध्वानं न गच्छेत् ॥

भोजनं मधुरर्तुं स्निग्धम् ॥ २५ ॥

मधुररसप्रायं घृतप्रायं चाक्षं भुञ्जीत ॥

वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ २६ ॥

अकारादयो वर्णाः तेषां दोषाः तेषां विवेचनाय नाना-
करणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्य स्वरस्य द्विमात्रता द्विमात्रि-
कस्य मात्राकालता अनुनासिकस्य स्वरस्यैकदेशरङ्गता यथा
महाइन्द्रइति तथा व्यञ्जनानामनकप्रकारा दोषाः सम्भवन्ति
अयमपि वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति ॥

तिङ्कृतद्वितचतुष्टयसमासाः शब्दमयम् ॥ २७ ॥

यत्किञ्चिच्छब्दमयमुपलभ्यते त्रयीलक्षणं तत् तिङ्कृतद्वित-
चतुष्टयसमासाः तिङ् खलु आख्यातका भवन्ति पचति पठ-
तीत्येवमादयः । कृतः कर्ता कारक इत्येवमादयः । तद्धिताः
आग्नयः सारस्वत इत्येवमादयः । चतुःप्रकाराः समासाः
अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । अव्ययीभावो यज्ञा
सम भूमि उपरिर्नाभि । तत्पुरुषो यथा प्रजापतिः ब्रह्मा ।
इन्द्रो यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ । बहुव्रीहिर्यथा शुद्धबालः
सर्वशुद्धबालः ॥

तां वाचमोङ्कारं पृच्छामः ॥ २८ ॥

‘तिङ्कत्तञितचतुष्टयसमासलक्षणां तामित्य’ भूतां वाचम्
ओङ्कार पृच्छामः ओङ्कारो वाचः पुत्रः स पृष्टः सन् स्वाध्या-
यादौवुच्चारणेन स्वां मातरमर्थतो ग्रन्थतश्च कथयिष्यति अतः
स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः । द्विकर्मा च पृच्छतिर्धातुः । अतो
वाक्शब्दे ओङ्कारशब्दे च द्वितीया । माणवकं पन्थानं
पृच्छतीति यथा ॥

अथ शिक्षा विहिताः ॥ २६ ॥

अथेत्यर्थं शब्दो विशेषाधिकारार्थः शिक्षाविहिताः स्थान-
करणास्यप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते इत उत्तरमधिकारद्वयानुवृत्ति-
दृष्ट्या । स्वरसंस्कारानुवृत्तिः शिक्षाविहितानुवृत्तिश्च ॥

सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि ॥ ३० ॥

अधस्तादुक्तं समङ्गातादीन् प्राप्य वाक् तस्यास्त्रीणि
स्थानानि । ननु कतमानि तानीत्युक्तम् इह तु शिक्षाप्रक्र-
मात्तत्पर्यायेणोच्यन्ते सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि । प्रातः-
सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनक्रमेण ८ रःकण्ठभ्रूमध्यानि त्रीणि
स्थानानि वायोभवन्ति ॥

आयाममार्दवाभिघाताः ॥ ३१ ॥

एवमेतेषु स्थानेषु वर्णेष्वर्थमाणेषु त्रयो विकाराः शरी-
रस्य पर्यायेण भवन्ति आयाममार्दवाभिघाताः आयामो नाम
ऊर्ध्वगमनं शरीरस्य । मार्दव नामाधोगमनं गात्राणाम् अभि-
घातस्तिर्यग्गमनं गात्राणाम् ॥

उच्चनीचविशेषः ॥ ३२ ॥

योऽयन्नामाभिघातः स्वरितः स उच्चनीचविशेषः उच्चनी-

चाभ्यामभिनिवर्त्यन्ते । एवं शरीरस्य प्रयत्नेन ये निवर्त्यन्ते
तेषामुपरिष्ठात् संज्ञां वक्ष्यति उच्चैरुदात्त इत्येवमादिना ॥

अथाख्याः समाम्नायाधिकाः प्राग्विफितात्

॥ ३३ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमा-
म्नायं वक्ष्यति अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्याम इति ।
तस्मादधिकाः प्राग्विफितात् रिफितसंशब्दनाम्नाक् वक्ष्यति
विमर्जनीयो रिफित इति तस्मान्नाम्नाक् उपलक्षणार्थमेतत् परि-
भाषाप्यत्र भविष्यति तद्यथा ऋस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रती-
यात् प्रथमग्रहणे वर्गमिति ॥

उपदिष्टा वर्णाः ॥ ३४ ॥

वर्णसमाम्नाये कथिता वर्णाः तद्यथा कितिखितिगिति-
घितिङिति कवर्गः अथवा ये पदेषूपदिष्टा वर्णास्त एव प्रत्ये-
तव्याः अन्यद्वचनाद्भविष्यति तद्यथा इपे त्वा 'अत्र संहिताया-
मपि न वर्णान्यत्वम् वचनात् संहितायां विकारा भविष्यन्ति
तांस्तत्रैव वक्ष्यामः । अथवा पदेषु सङ्ख्योपदिष्टा वर्णाः
कर्त्तव्याः तद्यथा इपे त्रिवर्णे पदम् । त्वा त्रिवर्णे पदम् ।
ऊर्जे पञ्चवर्णे पदम् । उक्तां च स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयो-
गार्थ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ॥

अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा ॥ ३५ ॥

अन्ते भवोऽन्त्यो वर्णः ककारादिः अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा-
संज्ञो भवति तद्यथा 'महान् इन्द्र' इति अत्र नकारस्थाकार
उपधासंज्ञकः । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुनासिकमु-
पधा प्रागन्तस्थाया इति ॥

निर्देश इतिना ॥ ३६ ॥

वर्णानां निर्देश इतिना भवति तद्यथा कितिखितिगिति-
घितिङिति कवर्ग इति ॥

कारेण च ॥ ३७ ॥

कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो भवति तद्यथा यका-
रवकारयोर्जास्यत्ये पद इति ॥

अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ॥ ३८ ॥

अकारव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति
यथा ककारपकारयोः सकारमिति व्यञ्जनस्येति किम् अकार
इकार उकार इति ॥

र एफेन च ॥ ३९ ॥

रः रेफस्य एफेन च निर्दिश्यते यथा रेफठं स्वरधाविति
चशब्दादितिना च यथा यितिरितिलितिविति ॥

स्वरैरपि ॥ ४० ॥

स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नु चङ् योः शम्
तथयोः समिति ॥

नानुस्वारयमविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा- नीयाः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घुं इति यमाः
तथा अः इति विसर्जनीयः । तथा ऋ इति जिह्वामूलीयः ।
ॠ इत्युपध्मानीयः एतेन कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः यथा
अनुस्वारठं रोषसु मकार इति अनुस्वारस्य स्वशब्देनैव निर्देशः
तथा ऊषभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति यमस्य स्वशब्देनैवो-

पादामम् । तथा विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति । तथा
त्रिह्वामूलीयोपधानीयौ शाकटायन इति ॥

दन्त्यस्य मूर्धन्यापत्तिर्नतिः ॥ ४२ ॥

दन्त्यस्य मूर्धन्यभावो नतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चन्ति
परिषिञ्चन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनं स्थिति चानतावित्यादि ॥

समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः ॥ ४३ ॥

समानमेकं स्थानं करणमास्यप्रयत्नस्य यस्य स एवमुच्यते
यो यस्य वर्णस्य समानस्थानः समानकरणः समातमुखप्रयत्नः
स तस्य सवर्णमंज्ञो भवति । तद्यथा प्र अर्पयतु प्रार्पयतु
तव अयम् तवायठः सोमः स्तुचि इव स्तुचीव घृतम् अभि
दन्तताम् अभीन्धतां मुखे अमु उज्जेषम् अनूज्जेषं वाजस्य अ नु
उज्जयताम् अनूज्जयताम् ऋकारलृकारयोरपि सवर्णदीर्घत्व-
मेव भवति यद्युदाहरणं कृन्दसि लभ्यते सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनं
वक्ष्यति । सिठः सवर्णे दीर्घमिति ॥

सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम् ॥ ४४ ॥

वर्णसमान्नायस्यादौ अष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा
भवति अष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठीबहुवचनं द्रष्टव्यं
स्वराणामिति सामानाधिकरण्यात् यथा अत्राद्दुज्जुक्क
वर्णसमान्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह सन्धौ तु तेषां
ग्रहणं न सम्भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान् हि स्वयमेव
वक्ष्यति सर्वमग्नाऽद्द लाजीऽऽ क्वाचौऽनिति त्रिमात्राणि
चेत्यादिना सवर्णदीर्घत्वं च सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च
सवर्णदीर्घत्वमुक्तानां प्लुतानां च सम्भवति अतः प्लुता न
गृह्यन्ते । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सिठः सवर्णे दीर्घ-
मिति ॥

सम्यक्षरं परम् ॥ ४५ ॥

स्वराणामित्यनुवर्तते स्वराणां यत्परमस्यमक्षरं तत्सम्य-
क्षरसंज्ञं भवति सम्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्वो
यव इति सम्यक्षराणि पराणीत्यर्थः तानि चत्वारि द्विमात्राणि
गृह्यन्ते न पुनृतान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजनार्थं च संज्ञा-
परिभाषाः क्रियन्ते । अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते । न सर्वा-
णीति । वर्णसमान्नाये तु सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव
तत्र हि एतावन्तो वर्णाः सम्भवन्तीत्येतदेव ख्याप्यते अत-
स्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्यवन्त
एवोपदिश्यन्ते । तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं
सम्यक्षरमयवायवमिति ॥

अकण्ठो भावी ॥ ४६ ॥

स्वराणामित्येव कण्ठगौ अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराणां
भाविसंज्ञा भवति तद्यथा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ
औ । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाव्युपधस्वरिद्विसर्जनौय
इति ॥

व्यञ्जनं कादि ॥ ४७ ॥

ककारादि ऊष्मान्तं यद्वर्णजातं तद् व्यञ्जनसंज्ञं भवेति
कितिष्वितिगितिघितिङिति इत्यादि अं इत्यनुस्वार एतदन्तम्
संज्ञाकरणे, प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि ॥

अनन्तरर्थः संयोगः ॥ ४८ ॥

अनन्तरमव्यवहितं व्यञ्जनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं
भवति तद्यथा पक्वम् कितिकितिष्विति अश्वः शितिशितिविति

संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते र्द्व-
त्रेति ॥

स्पर्शेष्वेव सङ्ख्या ॥ ४६ ॥

ककारादयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समान्वाये स्पर्शसंज्ञा
उक्ताः तेषु वर्गेषु संख्या ज्ञातव्या वक्ष्यति असंस्थाने मुदि
द्वितीयठं शौनकस्य पञ्चमे पञ्चममिति परिभाषासूत्रमेतत् ॥

द्वौ द्वौ प्रथमौ जित् ॥ ५० ॥

स्पर्शेष्वेव संख्येति परिभाषितमेव अतस्तस्याः परिभाषाया
इहोपस्थानम् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्णौ वर्गे वर्गे जित्संज्ञौ यथा ।
क ख च छ ट ठ त थ प फ संज्ञाकरणे प्रयोजनम् लुङ् मुदि
जित्पर इति ॥

ऊष्माणश्च हवर्जम् ॥ ५१ ॥

ऊष्माणश्च जित्संज्ञका भवन्ति । हकारं वर्जयित्वा तद्यथा
शषसाः च शब्दात् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्गे वर्गे क ख च छ ट ठ त
थ प फ एते त्रयोदशवर्णा जित्संज्ञा वेदितव्याः ॥

मुच्च ॥ ५२ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसा भवन्ति च शब्दाजित्संज्ञकाश्च शष-
सेष्वेव मुत्संज्ञा यथा स्यादिति पृथग् योगकरणम् । संज्ञायाः
प्रयोजनं लुङ् मुदि जित्पर इति ॥

धिशेषः ॥ ५३ ॥

सुतसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शेषो यो विंशतिवर्णराशिः स
धिसंज्ञो भवति तद्यथा वर्गाणामुत्तरास्त्रयो थरलवहकार-
श्चेति विंशतिवर्णा धिसंज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम्
रेफठं स्वरधाविति ॥

द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः ॥ ५४ ॥

द्वितीयाः ख कृ ठ थ फाः चतुर्था घ भ ढ ध भाः एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा भवन्ति इह यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः शिष्यसंव्यवहारार्थाः शिष्या आभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानु-
कथनमस्मिन् शास्त्रे मङ्गलार्थं च पूर्वाचार्यशास्त्रकीर्त्यपरि-
णाशार्थं वा यदा यथा एते वर्णा निधा एवमेता अपि संज्ञा
नित्या एव एव च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्ते
द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा
यकारादीनामन्तस्थसंज्ञा आभिः संज्ञाभिर्यवहरतां धर्मा
भवांत यदा नैव संज्ञा किन्तर्हि वर्णस्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते
ऊष्मा वायुः ऊष्मणा सह वर्तन्त इति सोष्माणः अतिशयार्थं
वचनं महाप्राणा इत्यर्थः । अत एवैषां संयोगपौडने वायुनि-
र्गच्छति तन्निर्द्धारयेत् । यथा । दद्वा दकारो धकारप्रकृति-
ग्रमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वात् यमस्य
पौडने ऊष्मा निष्क्रामति तं सन्धारयेत् तदात्मकत्वात्तस्य
वर्णस्याचार्योऽपि यमस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्च-
मेषु यमापत्तिर्दोष इति, स्फोटनं च ककारवर्गं वा स्पर्शा-
दिति ॥

अमात्रस्वरो ऋस्वः ॥ ५५ ॥

अकारमात्रस्वरो ऋस्वसंज्ञो भवति तद्यथा ण इ उ ऋ लृ
संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्रा
पूर्वा चार्द्धमात्रेति ॥

मात्रा घ ॥ ५६ ॥

१

मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रस्वरः प्रत्ये-
तव्यः ऋस्वो मात्रेति पर्यायावित्यर्थः ॥

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ५७ ॥

ऋस्वात् द्विगुणकालो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति यथा आ
ई ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दीर्घा-
दर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति ॥

प्लुतस्त्रिः ॥ ५८ ॥

ऋस्वत्रिगुणकालः प्लुतसंज्ञो भवतीति यथा आ३ ई३ ऊ३
ऋ३ लृ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं प्लुतमिता-
वित्यादि ॥

व्यञ्जनमर्द्धमात्रा ॥ ५९ ॥

कादीनां व्यञ्जनसंज्ञा कृता व्यञ्जनं कादीति अधुना
तस्यार्द्धमात्राकालतोच्यते यथा प्राङ् प्रत्यङ् उकारावर्द्धमात्रा ॥

तदर्द्धमणु ॥ ६० ॥

अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भवति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्ध-
मात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति ॥

परमाण्वर्द्धाणुमात्रा ॥ ६१ ॥

अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति ॥

स्थाने ॥ ६२ ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तदेदितव्यम् अधिकारसूत्रभेदतः ॥

ऋस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रतीयात् ॥ ६३ ॥

ऋस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घप्लुतावपि वर्णौ ग्रहीतौ द्रष्टव्यौ
परिभाषेयं स्थानाधिकारार्था ॥

प्रथमग्रहणे वर्गम् ॥ ६४ ॥

वर्गादौ प्रथमवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम् ॥

ऋ ऌ कौ जिह्वामूले ॥ ६५ ॥

ऋऋऋ ३ इति त्रयः जिह्वामूलीयः कवर्ग इत्येते नव
वर्णा जिह्वामूलस्थानाः ॥

इ च शेषास्तालौ ॥ ६६ ॥

इईई ३ इति त्रयः चवर्गः शकार एकारो यकार इत्येते
एकादशवर्णास्तालुस्थानाः ॥

षटौ मूर्धनि ॥ ६७ ॥

षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्धन्या द्रष्टव्याः ॥

रो दन्तमूले ॥ ५८ ॥

रेफो दन्तमूलस्थानः प्रत्येतथः ॥

लृलसिता दन्ते ॥ ६८ ॥

लृलृलृ ३ एते त्रयः लकारः सकारस्तवर्ग इत्येते दशवर्णा
दन्त्याः ॥

उवोपोपध्मा ओष्ठे ॥ ७० ॥

उऊऊ ३ एते त्रयः वकार ओकार उपध्मानीयः षवर्ग
एते एकादशवर्णा ओष्ठव्याः ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे ॥ ७१ ॥

अकारो मात्रिको द्विमात्रिकस्त्रिमात्रिक इत्येते त्रयः
हकारविसर्जनीयो इत्येते पञ्चवर्णाः कण्ठ्याः प्रत्येतव्याः ॥

सवर्णवच्च ॥ ७२ ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे इति अकारस्य मात्रिकस्य द्विमा-

त्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य च कण्ठस्थानता उक्ता यथा कृण्ठ्या
मध्येनेति समानकरणता त्रयाणामपि आस्यप्रयत्नस्तु भिद्यते
कोऽसावास्यप्रयत्नो नाम संवृतता विवृतता च असृष्टता सृष्टता
च ईषत्सृष्टता अर्द्धसृष्टता च इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संवृतास्य-
प्रयत्नः अकारः विवृतास्यप्रयत्ना इतरे स्वराः यथा असृष्टास्य-
प्रयत्नाः स्वराः सृष्टास्यप्रयत्नाः स्पर्शाः तथा ईषत्सृष्टास्यप्रयत्ना
अन्तस्थाः अर्द्धसृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणः अनुस्वारश्च अयमास्य-
प्रयत्नः शिच्चाविद्धिरुक्त इह गृह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य
संवृतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रयत्नयोर्द्विमात्रिकत्वि-
मात्रिकयोः सह सावर्ण्यं तुल्यं न सम्भवतीति तदर्थमिदमा-
गम्यते सवर्णवच्च कार्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा
सोमऽआभूयो भर, मात्वा अग्निः मात्वाग्निर्दध्नयौत् एव-
मन्यत्रापि सवर्णवत्कार्यं द्रष्टव्यम् ॥

ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा ताल्वो-
ष्ठयोरुत्तरा ॥ ७३ ॥

ऐकारस्य औकारस्य च कण्ठ्या पूर्वामात्रा अकारमात्रा
उभयोरपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्व एकार
इत्यर्थः । तद्यथा अए ऐ इति द्वितीयस्योत्तरा ओष्ठस्थाना
द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अओ औ इति । अत्र
केचिदाहुः अकारस्यार्द्धमात्रा एकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकार-
स्यार्द्धमात्रा औकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा चोक्तम् अर्द्ध-
मात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति । अनेनैव क्रमेण
ऐकारौकारौ व्याख्यातौ ॥

यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके ॥ ७४ ॥

चत्वारो यमाः अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासिकास्थाना इति ॥

मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः ॥ ७५ ॥

मुखसहितया नासिकया क्रियते इति मुखनासिकाकरणः मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेकवचनं स्वराणामयं वैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जितानां च वाचनिकश्चायं धर्मः तद्यथा अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः यथा मर्हं२॥ इन्द्रः उन्नयामि स्वारं॥ अहम् ये वा वनस्पती१॥ रनु अग्ने क्रत्वा क्रतूँ १। रनु अन्तस्थासु भवति वक्ष्यति अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परसस्थानाम् संख्यौमि संख्यपामि तँल्लोकम्पुण्यं प्रज्ञेषमिति इत उत्तरं करणाधिकारो भविष्यति ॥

दन्त्या जिह्वाग्रकरणाः ॥ ७६ ॥

दन्त्या जिह्वाग्रेण क्रियन्ते तद्यथा तथेति ॥

रश्च ॥ ७७ ॥

रेफश्च जिह्वाग्रेण क्रियते अन्यस्थानोऽपि ॥

मूर्धन्याः प्रतिवेद्याग्रम् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्याः षकारटवर्गौ एतौ प्रतिवेद्य जिह्वाग्रेण क्रियन्ते ॥

तालुस्थाना मध्येन ॥ ७९ ॥

तालुस्थाना इच्छ्रिया एते जिह्वामध्येन क्रियन्ते ॥

समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः ॥ ८० ॥

हुँकारो नासिक्यः स च नासिकास्थानः उवो षोपिष्ठा ओष्ठ इत्योष्ठस्थानाः एतेषां यदैव स्थानं तदेवकरणम् ॥

वो दन्ताग्रैः ॥ ८१ ॥

वकारस्तु ओष्ठोऽपि दन्ताग्रैः क्रियते ॥

नासिकामूलेन यमाः ॥ ८२ ॥

यमाश्चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते यथा यज्ञः याम् रुक्म इति ॥

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन ॥ ८३ ॥

जिह्वामूलस्थाना अनुस्वारश्च हनुमूलेन क्रियन्ते यथा ऋक्तामयोः अठंशुना ते अठंशुः ॥

कण्ठ्या मध्येन ॥ ८४ ॥

कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अह इति ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अच्ञौ ॥ ८५ ॥

एवं तावदधस्तनेन वर्णानां गानानि करणानि चोक्तानि आस्यप्रयत्नस्तु शिञ्जान्तराद् गृह्यते सवर्णसंज्ञाङ्गभूतत्वात् अधुना पदान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञ्कारौ वर्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् त्रिगट् सम्राट् यत् तत् त्रिष्टप् अनुष्टप् उत्तमा यथा प्राङ् प्रत्यङ् त्रीन् समुद्रान् तं यज्ञम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ८६ ॥

विसर्जनीयः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः घर्मः ॥

स्वराश्च लृकारवर्जम् ॥ ८७ ॥

स्वराश्च पदान्तीया भवन्ति लृकारं वर्जयित्वा यथा द्वीप्याय नीप्याय अश्विना मित्रावरुणा सुचि इन्द्राग्नी मधु अनु वषण्वसू चमू द्वे विरूपे पृथिव्यै भूस्यै इन्दो अश्विनो एतानि स्वरान्तान्युदाहरणानि ॥

णकारकाराववग्रहे ॥ ८८ ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीयः इत्यनेन णकारः पदान्तीयः प्राप्तः स्वराश्च लृकारवर्जमित्यनेन ऋकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः अतस्तावभौ पदान्तीयावापद्येते अवग्रह एव स्थाप्येते यथा पूषण्वान् वृषण्वसू पितृसदनाः पितृसदनम् ॥

अनुनासिकाश्चोत्तमाः ॥ ८९ ॥

वर्गीत्तमाः उज्जणनमा अनुनासिका भवन्ति । चकारात् स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः । वर्णस्वरूपज्ञापनार्थमिदम् । संज्ञार्थमित्यपरे ॥

स्पर्शान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः ॥ ९० ॥

स्पर्शान्तस्य पदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः अन्येन प्रयत्ने नान्यत्पदमारब्धम् अन्यथा पदादेर्हित्वं भवति तद्यथा तत् नः, तन्नो मित्रो वरुणः, सं योमि, संय्योमीदमग्नेः ॥

अवसाने च ॥ ९१ ॥

समाप्तौ च अर्धर्चादौ स्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः यथा संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्छन्ताम् शक्रन्दुक्तेऽश्रयः ॥

प्रगृह्यम् ॥ ९२ ॥

प्रगृह्यमित्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्देदितव्यम् प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्यत् स्वरे इत्यादि ॥

एकारेकारोकारा द्विवचनान्ताः ॥ ९३ ॥

एकार ईकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः संतः

प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकान्तस्य भवति द्वे इति शीर्षे, इति यथा उकारान्तस्य भवति अर्द्धयू इति बाह्व इति ॥

ओकारश्च पदान्तेऽनवग्रहः ॥ ६४ ॥

ओकारश्च पदान्ते वर्तमानोऽवग्रहवर्जितः प्रगृह्य-
संज्ञो भवति यथा अर्द्धयूऽग्रद्विभिः चित्रभानो इति
इन्द्रायाहि चित्रभानो सुताः अनवग्रह इति किम् गोश्च-
मिति गो । व्यच्छम् । गोघातमिति गो । घातम् ॥

उकारोऽपृक्तः ॥ ६५ ॥

उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । उकारोऽपृक्तो दीर्घ-
मननासिर्वास्मिति वक्ष्यति एतेनेत्यं रूपं भवति यथा ऊँ मन्वे-
तवाउ नवा उऽएतत् अपृक्त इति किम् नु इन्द्र योजान्वि-
न्दते ॥

चमू अस्मे त्वे ॥ ६६ ॥

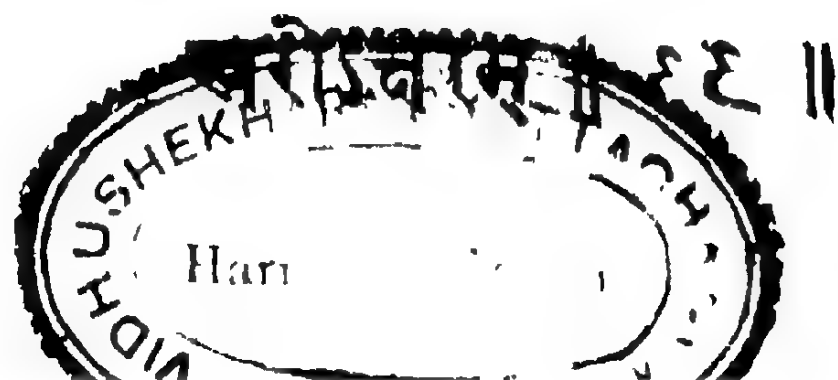
चमू अस्मे त्वे एतानि पदानि प्रगृह्यसंज्ञकानि भवन्ति
यथा चमू इति चमू सोममिन्द्रचमूसुतम् अस्मे इत्यस्मे इन्द्रा-
ऽअस्मेऽभारात् त्वे इति त्वे बभ्रुत्वे रायः ॥

मे उदात्तम् ॥ ६७ ॥

मे इत्येतत्पदमुदात्तं चेत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा मे इति
मे, मे रायो मा व्ययम् उदात्त इति किं इमस्मे^१ व्वृण ॥

अमी पदम् ॥ ६८ ॥

अमी इत्येतत्पदं चेत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा अमी इत्यमी
उष वोऽमी राजा, ये वामो रोचने दिवः^१, पदमिति किम्
पदावयवस्य माभूत् अमीषाञ्चित्तम् ॥

स्वरोऽक्षरसंज्ञो भवति यथा अइति इइति अक्षरसंज्ञायाः
प्रयोजनम् प्रागुपार्णदक्षराणामेकीभाव इति वक्ष्यति । तथा
चोक्तम्, सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरमिति ॥

सहाद्यैर्व्यञ्जनैः ॥ १०० ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोऽक्षरं प्रत्येतव्यम् यथा मो
ओकारसहितोऽक्षरं प्रत्येतव्यम् यथा दुश्चन्द्रः दुश्चन्द्रः टकारो
दकाररेफसहितोऽक्षरम् ॥

उत्तरैश्चावसितैः ॥ १०१ ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽक्षरं यथा
वाक् वकारककारसहित आकारोऽक्षरम् प्राङ् पकाररेफङ्-
कारसहित आकारोऽक्षरम् एवन्तावद्यद्येकः स्वरो भवति तद-
धस्तनान्युपरितनानि च व्यञ्जनानि तदङ्गानि भवन्तीत्ये-
तत्प्रतिपादितम्, अधुना स्वरयोर्मध्ये द्विप्रभृतौनां व्यञ्जनाना-
मङ्गत्वनिरूपणायाह ॥

संयोगादिः पूर्वस्य ॥ १०२ ॥

संयोगादिभूतो वर्णः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवति यथा अशश्वः
द्वौ शकारौ वकारश्च संयोगः तत्र संयोगादिः पूर्वस्येति कृत्वा
पूर्वः शकारः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तरस्य
स्वरस्याङ्गम् यथा हव्वम् द्वौ वकारौ यकारश्च संयोगः तत्रैको
वकारः संयोगादिः पूर्वस्येति कृत्वा पूर्वस्याङ्गम् वकारयकारा-
वुत्तरस्य ॥

यमश्च ॥ १०३ ॥

यमः पूर्वस्याङ्गं भवति चशब्दात् पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्-
क्वम् ककारद्वययममकाराः संयोगः तत्र ककारयमौ पूर्वस्य
मकार उत्तरस्य ॥

क्रमजञ्च ॥ १०४ ॥

क्रमाज्जातं क्रमजम् यत्संयोगादेः परस्य वर्णस्य द्विरुक्त्या जायते तत् क्रमजमित्युच्यते यथा पाश्र्वं रेफो द्वौ शकारौ वकारो यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः क्रमजश्च प्रथम शकारः पूर्वाङ्गम्, द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् षष्ठीय रेफो द्वौ षकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः पूर्वषकारः क्रमज एतौ पूर्वाङ्गम् अपरः षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् ॥

तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं ॥ १०५ ॥

तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शे परभूते यथा पाश्र्वं रेफषकारौ द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं इति कृत्वा पूर्वणकारश्च एते पूर्वाङ्गम् द्वितीयणकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् ॥

अवसितं च ॥ १०६ ॥

अवमानगतं पूर्वाङ्गं भवति यथा वाक् ककारोऽवसितः ऊर्क् अत्र रेफककारयोः संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम्, पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्तायाः प्रयोजनमाह ॥

व्यञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १०७ ॥

व्यञ्जनं यद्यस्य स्वरस्याङ्गं तत्तेनैव स्वरेण समानस्वरमभवति अधस्तनान्येवोदाहरणानि तथा चोक्तम् स्वर उच्चः स्वरं नीचः स्वरः स्वरित एव च स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यं व्यञ्जनं तं सस्वरमिति अथ शिष्टा विहिता इत्युपक्रम्य उरःकण्ठभ्रूम

ध्यामि प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु यथाक्रमं स्थानानि भवन्तीति प्रतिपादितम् तत एकैकस्मिन् स्थाने वर्णेषु उच्चार्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य भवन्ति पर्यायेण ते प्रतिपादिता एव आयाममार्दवाभिघाता इत्यनेन सूत्रेण, अधुना तेषु शरीरविकारेषु सत्सु ये स्वरा निष्पद्यन्ते तन्निरूपणा-
याह ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १०८ ॥

आयामेनोर्द्ध्वगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते स उदात्तसंज्ञो भवति यथा (८अ० १० कण्डिका) अग्ना३इ (२२अ० ७ क०) लाजी३न् उदात्तवानुदात्त इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ १०९ ॥

नीचैर्मार्दवेणाधोगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति (२१ अ० ६१ क०) यथा आर्षेयऽकृषीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्तानुदात्तठ० स्वरितमित्येवमादयः ॥

उभयवान्तस्वरितः ॥ ११० ॥

उदात्तस्योर्द्ध्वगमनं गात्राणां प्रयत्नं अनुदात्तस्याधोगमनं गात्राणां प्रयत्नं आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारीभूताभ्यां यः स्वर उच्चार्यते स स्वरितसंज्ञो भवति यथा (१अ० २० क०) धान्यमसि (१अ० १२क०) वैष्णव्यौ स्थः ॥

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥ १११ ॥

एकस्मिन् पदे नीचपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो यकारेण वकारेण सहितो जात्यः स्वरः प्रत्येतव्यः नीचपूर्व इति संश्रवाद्भेषणम् । अपूर्वोऽपि भवति नीचपूर्वो यथा (१७अ० ६७क०)

क_४श्या इव (१अ० २०क०) ध्रा_४श्रुमसि । कपूर्वी (१८अ० ६६क०)
यथा स्वदे_४वेपु_४ ॥

उदात्तादयः परे सप्त ॥ ११२ ॥

उदात्तादयः परे सप्त स्वराः प्रत्येतव्या यथा अभिनिहित,
क्षैप्र, प्रक्षिष्ट, तैरोव्यञ्जन, तैरोविराम, पादवृत्त, ताथाभाव्याः ॥

त्रयो नीचस्वरपराः ॥ ११३ ॥

त्रयो नीचस्वरपरा ज्ञेयाः अभिनिहित, क्षैप्र, प्रक्षिष्टाः ॥

एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः ॥ ११४ ॥

एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्यामकारोऽनुदात्तो यत्र लुक्
लुप्यते तत्राभिनिहितः स्वरो भवति यथा एकारस्य भवति,
(२४अ० ३७क०) ते अ_४प्सर_४साम् तेषु_४प्सर_४साम्, (१८अ० ५८क०)
ते अव_४न्तु ते वन्त्व_४स्मान् ओकारस्य भवति यथा (२अ० २१क०)
व्येदः_४ अ_४मि वेदो_४सि, (५अ० ३१क०) तुथः_४ अ_४मि तुथो_४सि ॥

युवर्णौ यवौ क्षैप्रः ॥ ११५ ॥

इथ उथ यू युवर्णौ उदात्तावनुदात्तस्वरोदयो यकारवका-
राभ्यां यथासंख्येन युक्तौ यदा तदा क्षैप्रसंज्ञः स्वरो भवति
इवर्णस्य यथा (३ अ० ६० क०) त्रि अ_४स्व_४कम् त्रि_४स्व_४कं यज-
महे, (११ अ० ४४ क०) त्राजी अव_४न् आशुर्भ_४व वाज्जुर्वन्
उवर्णस्य यथा (३ अ० ५१ क०) नु इन्द्र योजान्विन्द्र ते हरी_४,
(११ अ० ७० क०) दु अ_४वः_४ इन्द्रः_४ मर्पिः_४ ॥

इवर्ण उभयतो ऋस्वः प्रक्षिष्टः ॥ ११६ ॥

पूर्वो ऋस्व इकार उदात्तः परश्च ऋस्व इकारोऽनुदात्तस्तयोः
परस्परप्रक्षिष्टे प्रक्षिष्टः स्वरो भवति यथा (११ अ० ६१ क०)

अभि ह्रस्वताम् अभौन्वताम्, (२० अ० ७० क०) सुचि इव
सुचौव घृतम् ॥

स्वरो व्यञ्जनयुतस्तैरो व्यञ्जनः ॥ ११७ ॥

उदात्तात् पूर्वस्मात् परो यः स्वरो व्यञ्जनयुतः स तैरो
व्यञ्जनसंज्ञकः स्वरो भवति यथा (८ अ० ४३ क०) इडे^१ रन्ते^१
हव्ये^१ कास्ये^१ ॥

उदवग्रहस्तैरो विरामः ॥ ११८ ॥

उदात्तावग्रहस्तैरो विरामसंज्ञकः स्वरो भवति अयं च
समस्तपदेषु भवति अवग्रहवचनात् अवग्रहाभावे तु तैरो व्य-
ञ्जन एव यथा (१ अ० १ क०) गोप^१ताविति गो । प^१तौ यञ्ज-
प्रतिमिति यञ्जपतिम् ॥

विवृत्तिलक्षणः पादवृत्तः ॥ ११९ ॥

स्वरयोरन्तरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते तथा लक्ष्यत इति
विवृत्तिलक्षणः स पादवृत्तसंज्ञः स्वरो भवति विवृत्या व्यव-
र्तते इत्यर्थः । यथा (२ अ० ६ क०) ध्रुवाऽग्रसद्वृतस्य^१ (२३ अ०
१ क०) का ईम् काऽइ^१मरे पिशङ्गिला ॥

उदात्तान्तोन्यवग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १२० ॥

उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसंज्ञः स्वरो
भवति यथा (५ अ० ५ क०) तनूनप्त्वा^१इति तन । नप्त्वे^१
(१ अ० १० क०) तनूनप्तादिति तन । नप्तात् अयं तु स्वरि-
नां मध्ये पश्यते नत्विह माध्यन्दिनानां स्वरित उपलभ्यते
शतानुदात्तौ तु पृथग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदा-
योरेकीभावे सति तस्मिँश्च तिर्यग्गमनं गात्राणां भवति न
तदिह किञ्चिदुपलभ्यते अतो माध्यन्दिनानां पदकाले

ताद्याभाव्यसंज्ञकः कम्पो भवति तथा चोक्तमौज्जिहायनूकै-
र्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः । अवग्रहो यदा नीच उच्चयोर्मध्यतः
कचित् । तथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तनूनप्त्रे 'निदर्शनम्
यस्तु ताद्याभाव्यस्य स्वरितानां मध्ये पाठः अयमन्येषा-
माचार्याणां मतेन तेषां हि मतेन तनूशब्दः संहितावद्भवति
अतोऽसौ स्वरितो भवति तदभिप्रायेण स्वरितानां मध्ये पाठः
अयमपि चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति, निहितमुदात्तस्वरितपरमनवग्रहे,
स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्त्यत इति तदभिप्रायेण वक्ष्यति,
एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरं हस्तलक्षणमाह ॥

हस्तेन ते ॥ १२१ ॥

अनेन प्रकारेण हस्तेन ते स्वराः प्रदृश्यन्ते तत्रोदात्ते ऊर्ध्व-
गमनं हस्तस्य अनुदात्तेऽधोगमनं हस्तस्य एतत्सर्वेषामाचा-
र्याणां मतेन स्थितं, स्वरिते तु विप्रतिपद्यन्ते तत्प्रकाशनार्थ-
मिदमाह ॥

चत्वार स्तिर्यक्स्वरिताः ॥ १२२ ॥

जात्याभिनिहितचैप्रप्रश्लिष्टा एते चत्वारस्तिर्यग्घस्तं
कृत्वा स्वरणीयाः पितृदानवद्वस्तं कृत्वेत्यर्थः ॥

अनुदात्तं चेत्पूर्वं तिर्यङ् निहत्य काण्वस्य

॥ १२३ ॥

एतेषां चतुर्णां जात्यादीनां यद्यनुदात्तं पूर्वं भवति तदा
तिर्यग्घस्तं कृत्वा स्वरयितव्याः काण्वाचार्यस्य मतेन उदात्त-
पूर्वं अपूर्वं च न भवति अनुदात्तपूर्वी यथा (१अ० १२क०)
वैशाख्यौ (१अ० २०क०) धात्र्यमसि (५अ० ३१क०) स्तुषोसि
(२अ० २१क०) वेदोसि (१७अ० १८क०) अभ्यर्षत (३अ० ५१क०)

योच्चांविन्दते (११अ० ६१क०) अभूयतामुखे (२०अ० ७६क०)
सुचीव घृतम् एतेषु तिर्यग्घस्तः क्रियते उदात्तपूर्वेष्वपूर्वेषु च
जात्यादिषु सैरो व्यञ्जनवद्वस्तः क्रियते उदात्तपूर्वो भवति यथा
(१४अ० २३क०) पञ्चदशो व्योम (३१अ० १०क०) कृतिधा
व्यकल्पयन् अपूर्वो भवति (३अ० ६०क०) यथा चरस्वकम्
(११अ० ७०क०) द्वन्वः सर्पिरोसुतिः ॥

ऋजुन्निहत्य प्रणिहन्त्यते उदात्ते ॥ १२४ ॥

ऋजुन्निहत्य हस्तमनुदात्तवत् ततः प्रकर्षेण निहन्त्यते
नीचीक्रियते जात्याभिनिहितचैप्रप्रसृष्टा उदात्ते परभूते यथा
(३अ० १क०) भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव (१अ० १०क०) देवस्य त्वा
सवितुः प्रसृष्टोऽश्विनोर्बाहुबभ्याम् (१७अ० १६क०) यामद्विष्-
श्वयत्रिणम् (२०अ० ६६क०) सुचीविति उदात्त इति कस्मात्
(१अ० २०) धान्यमसि धिनुहि देवान् (१अ० १२क०) एविचे-
स्थो वैष्णव्यौ ॥

तौत्तलोऽभिनिहितः परम्परस्मृदुस्त्वन्यः ॥ १२५ ॥

तौत्तल उच्चारणतो हस्तेन चाभिनिहितः स्वारो भवति
ततोऽन्यो मृदुप्रयत्नो भवति किमविशेषेणेत्याह परम्परम्
शब्दोऽव्ययम् पूर्वमपेक्ष्य परः परमपेक्ष्य पर इत्येवम् यथा
अभिनिहितमपेक्ष्य चैप्रः चैप्रमपेक्ष्य प्रसृष्टः चैप्रे जात्यस्थान्त-
र्भावो द्रष्टव्यः तथा चोक्तम् सर्वतौत्तलोऽभिनिहितः प्रसृष्टस्त-
दन्तरम् । ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यचैप्रावुभौ स्मृतौ १ ततो
मृदुतरः स्वारस्तैरो व्यञ्जन उच्यते । पादवृत्तो मृदुतमस्त्वेतत्
स्वारबलाबलमिति २ ॥

तस्यादित उदात्तं स्वरार्द्धमात्रम् ॥ १२६ ॥

स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं तच्च स्वरार्द्धमात्रा-

कालम् यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रः स्वरस्तथा-
प्यर्द्धमुदात्तं परमनुदात्तं अयं तु स्वरिते उदात्तानुदात्तप्रवि-
भागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्दे नोदात्तानुदात्तं निर्वर्त्य पृथक्
श्रुतिस्वरान्तरमभिधीयते यथा त्रपुताम्नयोः संयोगे धात्वन्त-
रस्य कांस्यस्योत्पत्तिः यथा च गुडदध्नोरेकीभावे मार्जिकोत्पत्तिः
एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ॥

सप्त ॥ १२७ ॥

सामसु सप्तस्वरानाहुः षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-
पञ्चम-धैवत-निषादान् ननु यजुर्वेदलक्षणप्रक्रमे एवं उदात्ता-
नुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तौ कः सामलक्षणप्रसङ्ग उच्यते अग्नौ
यजुर्वेदे अध्वर्योः सामगानं विहितम् । नान्योऽध्वर्योर्गाये-
दिष्टका वा एता विहितचितौ हस्याद्यदन्योऽध्वर्योर्गायेत्
इति ब्रा० २ । शतपथे ८ सञ्चितिकाण्डे, अतोऽध्वर्युर्कर्तृक-
मिति कृत्वा कश्चिल्लक्षणांशः कृतः सामसु, अपरे त्वाहुः
जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रक्षिष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादवृत्ताः स-
प्तस्वरा अत्रावधार्यन्ते ताथाभाव्यस्तु वाजसनेयिनां निवा-
र्यते ॥

त्रीन् ॥ १२८ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितान् यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः, तथा
च उक्ता एव सन्तोऽनूद्यन्ते एवेदानीमप्रवादार्थम् ॥

द्वौ ॥ १२९ ॥

किमविशेषेण यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः नेत्युच्यते द्वौ
स्वरावुदात्तानुदात्तौ भाषितलक्षितौ शतपथब्राह्मणे आहुः
पारिशेष्यामन्तेषु त्रैस्वर्यम् ॥

एकम् ॥ १३० ॥

तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्गुणकर्मणि ॥

सामजपञ्चूखवर्जम् ॥ १३१ ॥

प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामशब्देनोच्यते विश्वे देवाः शृणुतेति जपः, न्यूखो बह्वृचि प्रसिद्धः एतानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मण्येकः स्वरो भवति तानलक्षणः ॥

प्रावचनो वा यजुषि ॥ १३२ ॥

प्रपचनशब्देनार्घपाठ उच्यते तत्र भवः स्वरः प्रावचनः स च यजुषि भवति वा तान इति विकल्पः स च त्रैस्वर्यलक्षण गव भवति प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पर आषे इति ॥

तमिति विकारः ॥ १३३ ॥

तमित्युत्सृष्टसर्वनामका द्वितीया विभक्तिर्गृह्यते द्वितीया यथा यो निर्दिश्यते स विकारः प्रत्येतव्यः । यथा अनुस्वारर्तः ङाप्सुं मकार इति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भाविभ्यः स षर्तः समानपद इति सकारः प्रकारविकारमापद्यते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १३४ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं परिगृह्यते सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्ये वेदितव्यम् पूर्वस्य पदान्तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा ककारपकारयोः सकारमिति तथयोः समिति ॥

तस्मादित्युत्तरस्यादेः ॥ १३५ ॥

तस्मादिति पञ्चमो निर्दिष्टात्परस्य कार्यं वेदितव्यम् यथा उकारात्सु, परेः सिञ्चतेः ॥

षष्ठीस्थाने योगा ॥ १३६ ॥

षष्ठौ विभक्तिस्थाने योगिनी वेदितव्या षष्ठ्यन्तस्य कार्यं
भवतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ऐकारौ-
कारयोः कण्ठ्यापूर्वामात्रा ताल्वोष्ठयोरुत्तरा इति ॥

तेनेत्यागमः ॥ १३७ ॥

तेनेति तृतीयाग्रहणम् तृतीयया यो निर्दिश्यते स आगमः
प्रत्येत्यर्थः यथा ङ्नौ क्ताभ्यां सकार इति प्रगृह्यं चर्चाया-
मितिना पदेषु ॥ ४१३६

अन्तरेण पर्वणौ ॥ १३८ ॥

पर्वण्येन पदमुच्यते पदयोर्मध्ये आगमो भवति यथा
प्राङ्मोमः (१० अ० ३१ क०) प्राङ्क्लोमः प्रत्यङ्मोमः (१६ अ०
३ क०) प्रत्यङ्क्लोमः त्रीन् समुद्रान् (१३ अ० ३ क०) त्रीन्क्ष-
मुद्रान् अस्मान् सीते (१२ अ० ७ क०) अस्मान्क्षीते ॥

पर एकस्मात् ॥ १३९ ॥

एकस्य पदस्य मध्ये य आगमो विधीयते स परो भवति
यथा (१७ अ० १३ क०) हे इति शीर्षे इति प्रगृह्यं चर्चायामि-
तिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पदात् पर इतिकरि आगमो
विधीयते इति ॥

उभयोर्विकारः ॥ १४० ॥

द्वितीयया निर्दिष्टो विकार इत्यधस्तादुक्तम् । स उभयो-
र्भवति अन्तरेण पर्वणौ च पदान्तपदाद्योरित्यर्थः एकस्य ता-
वत्तस्य निर्दिश्यते यथा आ इदम् (४ अ० १ क०) एदम् इह
ऊर्जम् (१६ अ० ६३ क०) इहोर्जन्दधातन एकवर्णस्य भवति
यथा सो स नः (३ अ० ४६ क०) 'माघूण्डुन्द्राव' सुसाव (१६
अ० २ क०) सुषाव सोमम् ॥

वर्णस्यादर्शनं लोपः ॥ १४१ ॥

दृशिरुपलब्धिवचनः । अनुपलब्धिरदर्शनं वर्णस्य लोप इत्युच्यते वक्ष्यति “लोपं धौ” यथा अयुक्ष्माः मा (४अ० १२क०) अयुक्ष्मामा वस्तेनः, सत्याः नः (२अ० १०क०) सत्या नः-सन्त्वशिषः ॥

विकारी यथासन्नम् ॥ १४२ ॥

विकारोऽस्यास्तीति विकारी विकारी वर्णोऽवचने यथा-सन्नम् यो य आसन्नस्तमापद्यते वक्ष्यति स्वरे भाव्यन्तस्थाम् यथा त्रि अख्कम् त्रिख्वकम् दुश्चन्द्रः द्वन्द्वः वचनादन्यदापि भवति यथा अनमो वाहौ सकारो डकारमिति अनड्वान् वचनात् सकारस्य डकारः । परिभाषासूत्रमेतत् ॥

सङ्ख्यातानामनूदेशो यथासङ्ख्यम् ॥ १४३ ॥

समानसंख्यानां यः पञ्चादुद्देशः स यथासंख्यम् भवति यस्य या संख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः । वक्ष्यति सदो द्यौर्नमस्कृतं पिता पथेषु यथा (१८अ० १८क०) सदेः कृतम् सदेस्कृतम् (१३अ० ६क०) तेभ्यः सपेभ्यो नमः (२अ० ११क०) “द्याः पिता” द्यौष्पि तोपमाम् (१८अ० ५१क०) नमः पथे, शर्म सप्रथा नमस्यथे परिभाषा-सूत्रमेतत् ॥

सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य ॥ १४४ ॥

यत्रोदाहरणसंशयः तत्रेयं परिभाषोच्यते सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरुदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्यं प्रत्येत-
व्यम् न तु विप्रकृष्टस्य यथा असि शिवा सुषदेत्येवमादिषु परभूतेषु असि शब्द आद्युदात्त उक्तः तत्र सन्देहः किं सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्थोना चासि सुषदेत्यत्रासि शब्द आद्यु-

दाक्षो भवति उत स्योना चासि सुषदेति उभयोरप्यसि शब्दः
परभूतः तन्नानेनावधारणं क्रियते यवान्यत्वापि सन्निवृष्टीनि
पदानि भवन्ति तत्र कार्यं भवति तद्यथा असि शिवा सुषदा
पयस्वतीत्यत्र परस्वतीसन्निधानात् सुक्ष्मा चासि शिवा चासि
स्योना चासि सुषदंत्ययमवाद्युदात्तो भवति न तु स्योनासुष-
देति विप्रकृष्टत्वात् ॥

पूर्वोत्तरयोरुत्तरस्य ॥ १४५ ॥

यत्र पूर्वस्योत्तरस्य च युगपत्कार्यं प्राप्नोति तत्रोत्तरस्यैव
भवति न तु पूर्वस्य सृग्यमुदाहरणम् (२१अ० ६१क०) आ च
शामस्या च अत्र स्वरिताकार उदात्तः तत्र युगपत्कार्यमुभयोः
सन्धावुदात्त एव स्वरविषयकं चैतत् सूत्रम् ॥

द्विरुक्तमाम्ने डितं पदम् ॥ १४६ ॥

द्विरभ्यस्तं पदमाम्ने डितमंज्ञं भवति यथा (२७अ० ४२क०)
यज्ञायज्ञावोऽग्ने, तत्र आम्ने डितमंज्ञायाः प्रयोजनम्
अम्ने डितं चोत्तरमित्यादि ॥

मठं हित् स्थितोपस्थितम् ॥ १४७ ॥

इत उत्तरं पदमंहिता वर्तिष्यते द्विरुक्तमित्यनुवर्तते ।
द्विरुक्तं यत्पदमिति करणेन मध्यस्थितेन आद्यन्तसंहितेन
पूर्वमादिसंहितमुत्तरपदमन्तसंहितं स्थितोपस्थितमंज्ञं भवति
यथा (१७अ० ८३क०) हे, इति हे, (१७अ० ८३क०) शीर्षं
इति शीर्षं, (४अ० १५क०) पुनरिति पुनः । (१अ० ८क०)
वर्द्धितममिति वर्द्धि । तमम् । (१अ० ८क०) सस्त्रितममिति
सस्त्रि । तमम् । (१अ० ८क०) पप्रितममिति पप्रि । तमम् । तथा
चोक्तम् । उपस्थितं सेतिकारं केवलं तु पदं स्थितम् । तत्स्थि-
तोपस्थितन्नाम यत्रोमे आह संहिते । १ । अस्यार्थः । इतिकर-

संहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति । केवलमिति करणसहितं स्थितसंज्ञं भवति यत्र पदान्तपदादौ इतिकरणेन सहितौ आह । तत्स्थितोपस्थितपदमुच्यते । स्थितोपस्थितप्रदेशाः । पूर्वोत्तर-संहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्येति स्थितोपस्थितस्यैव साव-ग्रहस्य स्वरविशेषविधानार्थमाह ॥

सठ्० हितावदवग्रहः स्वरविधौ परं च सर्वं
चेदनुदात्तम् ॥ १४८ ॥

अवग्रहशब्देन सावग्रहस्य पदस्य पूर्वपदमभिधीयते । अवग्रहः स्वरविधौ स्वरचिन्तायां संहितावत्स्वरं लभते । इति-करणेन सह सन्धौ तस्मिंश्च सावग्रहे पदे द्वे भवतः तत्र पूर्व-पदं तावदितिकरणेन सह सन्धौ संहितावत्स्वरं लभते । परं च अवग्रहात् परं पदं संहितावत्स्वरं लभते । यदि तत्सर्व-मनुदात्तं भवति । यदि स्वतन्त्रं किञ्चिदक्षरमुदात्तं वा स्वरितं वा भवति । तदा स्वकीयया प्रकृत्या भवति । यथा वर्द्धित-ममिति वर्द्धि । तमम् । गृह्णतु इति गृह । पते । प्रजा-वतीरिति प्रजा । वतीः । परं च सर्वच्चेदनुदात्तमिति कस्मात् ऊर्णामुत्रेणेत्यूर्णा । सूत्रेण । विरुरुचुरिति वि । रुरुचुः । द्रोणकलश इति द्रोण । कलशः । उदात्तोदाहरणम्, राज-सु इति राज । सुः । स्वरितपदोदाहरणम्, स्वरविधाविति किम् । वर्णविधौ संहितावन्न भवति । महद्भ्य इति महत् । भ्यः । तिष्ठद्भ्य इति तिष्ठत् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धावद्भ्य इति धावत् । भ्यः ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचोऽन्तोदात्ते मध्योदात्ते
पर्वणि काण्वस्य वा ॥ १४९ ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचो भवति अनुदात्तो भवतीत्यर्थः ।

अन्तोदात्ते मध्योदात्ते वा पदे वा शब्दो भिन्नक्रमो, विक-
ल्पार्थः । काण्वस्याचाय्यस्य मतेन । (१८अ० ७८क०) ऊ॒र्णा-
मवे॒णेत्यू॒र्णा । मवे॒ण, (१८अ० २५क०) द्रो॒णक॒लश॒इति॑
द्रो॒ण । क॒लशः॑ ॥

उदात्तमयोऽन्यत्र नीच एव ॥ १५० ॥

काण्वस्येति वर्तते अन्तोदात्तमध्योदात्तयोः पर्वणोरन्यत्र
इति करणात्परो नीच उदात्तमय एव भवति । प्र॒चित एव
भवतीत्यर्थः । यथा । (१२अ० २०क०) सोम॑गो॒पा इति॑ सोम॑ ।
गोपाः । (१अ० ७क०) स॒स्त्रित॑म॒मिति॑ स॒स्त्रि । तमम् । प॒प्रि-
त॑म॒मिति॑ प॒प्रि । तमम् ॥

एकवर्णः पदमपृक्तम् ॥ १५१ ॥

एकवर्णस्यापृक्तसंज्ञा विधीयते पदस्य यथा (१अ० १क०)
आ (७अ० ४१क०) उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अपृक्त-
मध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥

स एवादिरन्तश्च ॥ १५२ ॥

स एवैको वर्णः पदसंज्ञः सन् पदादिसम्बन्धीनि पदान्त-
सम्बन्धीनि च कार्याणि लभते । यथा । (३३अ० २५क०) इन्द्रे॑
आ इ॒हि । इन्द्रे॑ हि ॥

अवग्रहः पदान्तवत् ॥ १५३ ॥

अवग्रहशब्देन पूर्वपदमिहाभिधीयते । अवग्रहः पदान्त-
सम्बन्धीनि कार्याणि लभते वर्णविधौ, स्वरविधौ तु अधस्ता-
दुक्तम् संहितावदवग्रहः स्वरविधाविति, यथा (१३अ० ५०क०)
भर॑डाज॒इति॑ भर॑त् । वाजः । (१६अ० २३क०) तिष्ठ॑इति॑
तिष्ठ॑त् । अ॒यः ॥

१ न त्विति करणम् ॥ १५४ ॥

अवग्रहः पदान्तवदित्युपदेशादितिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते । यथा । (१३अ० २३क०) अन्तः(ःश्लेषःइत्यन्तः) । रिफितं च संहितायामनिरुक्तमित्यनेनैतिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते ॥

पूर्वेणोत्तरः सठं हितः ॥ १५५ ॥

इत उत्तरं संहितोच्यते पूर्वेण पदान्तेन उत्तरः पदादिः संहिता यदा क्रियते स्वरतो वर्णतश्च तदा द्विपदसंहितोच्यते यथा (१अ० १क०) इषे त्वा, त्वोर्जे क्रमसंहितेयम् ॥

पदविच्छेदोऽसठं हितः ॥ १५६ ॥

पदे पदे विच्छेदः पदविच्छेदः । पदविच्छेदो यदा क्रियते तदा असंहितः पाठः । यथा (१अ० १क०) इषे त्वा ऊर्जे त्वा ॥

एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानेकपदाः पादाः ॥ १५७ ॥

एकं पदं यस्मिन् पादे स एकपदः पादः सा च पद-संहितोच्यते । छन्दसः पादपरिज्ञानार्थम् । एक पदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) हृदिस्मृशम् । द्विपदः पादो यथा । (१५क० ४५क०) क्रतोः भृद्रस्य । क्रतोर्भृद्रस्य । त्रिपदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) अग्ने तम् अद्य । अग्ने तमद्य । चतुष्पदः पादो यथा । (१५अ० ४६क०) अग्ने विश्वेभिः सुमनाऽअनीकैः । अनेकपदः पादो यथा । (११अ० ३७क०) विधमम् । अग्ने । अरुषम् मियेध्य । विधूमग्नेऽथ-रुषमिथेध्य ॥

वर्णानामेकप्राणयोगः सठ्ठं हिता ॥१५८॥

एवं तावत्पादसंहिता ऋक्षु कर्त्तव्या यजुष्षु त्वयं विधिः ।
वर्णानामेकोच्छ्वासोच्चारणयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः सा च
प्राणसंहिता यत्र भूयांसि पदानि अतिक्रम्यावसानं भवति
न त्वेकेन प्राणेन तान्विव्याप्तं शक्यन्ते तत्रायं विधिः । यथा ।
(२१अ० ६१क०) “त्वामुद्यऽऋषऽयऽर्षेयऽऋषीणां नृपादवृणी-
तायं यजमानः” यत्र त्ववसानं शक्यते व्याप्तं, तत्रावसान
एव विरतिः कर्त्तव्या यथा । (३६अ० ८क०) इन्द्रो विश्वस्य
राजति ॥

विप्रतिषेधऽउत्तरम्बलवदलोपे ॥ १५९ ॥

शास्त्रद्वयमन्यत्र चरितार्थमेकस्मिन्नर्थे सङ्गच्छते यत्र स
तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेध उक्तः । तत्रोत्तरं शास्त्रं बलवद्भवति
लोपं वर्जयित्वा लोपे तु यतो लोपस्तदेव शास्त्रं बल-
वद्भवति यथा “स्वरितवान्त्स्वरित” इत्यस्यावकाशः । अनु-
दात्तस्वरितसन्धौ स्वरितो भवति यथा (२२अ० ७क०) स्वाहा
अवक्रन्दाय । स्वाहाऽवक्रन्दाय, तथा च वक्ष्यति उदात्तवानु-
दात्तः । अस्यावकाशः । उदात्तानुदात्तसन्धौ उदात्तो भवति ।
यथा । (१अ० २७क०) मुक्ष्मा च असि । मुक्ष्मा चासि । स्वरि-
तोदात्तसन्धौ परत्वादुदात्त एव भवति । (१अ० ३क०) यथा
सुप्वा इति । सुप्वेति, (३अ० १०क०) रात्र्या इन्द्रवत्या ।
रात्रेन्द्रवत्या, अलोप इति किम् । स एष चेत्यनेन शास्त्रेण
स्यशब्दस्य विसर्जनीयो व्यञ्जने परतो लुप्यते । यथा । (८अ०
१४क० एष) । स्यः) । वाजी, एतच्च पूर्वं शास्त्रम् । अतोऽन्य-
द्भवति । रेफे लुप्यते दीर्घश्चोपधेत्यनेन शास्त्रेण रेफे परभूते
लुप्यते विसर्जनीय उपधा च दीर्घमापद्यते । एतच्च परं शास्त्रम्

ततो लोपस्य बलीयस्त्वाङ्गोप एव भवति नोपधादीर्घत्वम् ।
यथा (२३अ० १३क०) ए॒षः) स्यः) रा॒थ्यः) । ए॒षस्य रा॒थ्यो वृ॒षा,
(२५अ० २६क०) ए॒षः) क्का॒र्ग + । ए॒षक्का॒र्ग + । विसर्जनीय-
लोपः चक्षयोः शमिति न शकारः ॥

विसर्जनीयो रिफितः ॥ १६० ॥

इत उत्तरमकारोपध आकारोपधश्च विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । वक्ष्यति करमनुदात्तम् । यथा । (२५अ० ४१क०)
अ॒च्छि॒द्रा गा॒त्राण्य॒सिना॒ मिथू॑ कः । संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ।
भाव्युपधश्च रिद्विसर्जनीय इति । कुरिति कः ॥

करमनुदात्तम् ॥ १६१ ॥

करित्येतत्पदमनुदात्तं चेद्विरिफितसंज्ञं भवति । अधिकार
सूत्रमेतत् । यथा (३३अ० ५६क०) म॒हि॒पायः॑ प॒थ्ये॒ठे सु॒ध्र-
क्कः । अनुदात्तमिति किम् । (२३अ० ५६क०) कोऽ॒स्य वे॒दि
भुव॑नस्य नाभिम् ॥

अन्तरनाद्युदात्तम् ॥ १६२ ॥

अन्तरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति आद्युदात्तं चेन्न
भवति । अ॒न्तरि॒त्य॒न्तः) (७अ० ५क०) । अ॒न्तस्ते द्यावापृ॑-
थिवी । अनाद्युदात्तमिति किम् । (१७अ० १क०) । समुदय मध्य
चान्तश्च, (२३अ० ६२क०) इयं वेदिः परोऽ॒न्तः ॥

अहरभकारपरम् ॥ १६३ ॥

अहरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति भकारपरं चेन्न
भवति । यथा । (१५अ० ६क०) प्र॒व॒यान्ता॒हजि॒न्ना (११अ०
७५क०) अ॒हर॒ह॒रि॒त्य॒ह + । अ॒हः । अ॒हर॒हर॒प्र॒याव॑म् । अभ-

कारपरमिति किम् (६अ० १५क०) तत्ते शुध्यतु शमहोभ्यः
(३५अ० २क०) । द्युभिरहोभिरक्तुभिव्युक्तम् ॥

आवर्वरिति समानर्चि ॥ १६४ ॥

आवः । वः । इत्येते पदे रिफिते भवतः । उमे षष्ठेकस्या-
मृचि यदि भवतः । यथा (१३अ० ३क०) । आवरित्यावः विसी-
मतः । सुरुचो वेनऽआवः । वरिति वः । मतश्चयोनिममतश्च
विवः । समानर्चिति किम् (४अ० ५क०) । आ वो देवासऽई-
महे, (१६अ० ४६क०) नमो वः किरिकेभ्यः । (८अ० २२क०)
अस्मे वोऽअस्विन्द्रियम् ॥

स्तोत-वस्तः सनुत-रभा-वार्धा ॥ १६५ ॥

स्तोतः वस्तः सनुतः अभाः वाः द्वाः । एतानि पदानि
रिफितसंज्ञकानि भवन्ति । यथा (२३अ० ७क०) एतत्
स्तोतरेन । (३अ० २२क०) दोषावस्तर्द्धिया वयम् । (२०अ०
५२क०) आराच्छिद्वेषः सनुतयुयातु । (१२अ० ६१क०) अग्निं
स्वे योनावभास्त्वा । (५अ० ११क०) इदमहन्तं वार्वाहिडा ।
(३०अ० १०क०) द्वाभ्यः सामम् ॥

स्वः पदमनरणे ॥ १६६ ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति । अरणशब्दो यदि
परो न भवति यथा (१८अ० ५०क०) स्वः न । स्वर्णं घर्मः ।
(१अ० ११क०) स्वः अभि विकस्येष्टम् । स्वरभि विकस्येष्टम्,
पदमिति किम्, पदावयवस्य रिफितसंज्ञा माभूत् । (१०अ०
६क०) राजस्वइति राज् । स्वः । सोमस्य दातममि स्वाहा
राजस्वः अनरण इति किम् । (२६अ० २क०) स्वायचारणाय
च ? पदादिश्चाजित्पर इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

पदादिश्वाजित्परः ॥ १६७ ॥

पदादिश्च यदि स्वशब्दो भवति तदा रिफितसंज्ञो भवति
जित्परश्चेन्न स्यात् “द्वौ द्वौ प्रथमौ जित्” । “ऊष्माणश्च हवर्ज”
जिदित्युक्तम् (११अ० २क० स्वर्ग्यायेति स्वः । ग्याय । स्वर्ग्याय
शक्त्या । पदादिरिति किम् (१०अ० ६क०) स्वाहा राजस्वः ।
अजित्परमिति किम् (३४अ० २०क०) स्वः सामिति स्वः साम् ।
पदसंहितोदाहरणम् ॥

ह्याः सवितः पुनस्त्वष्टुर्नेष्टुरकहोतमातः
प्रातर्जामातरजौगः प्रणेतारिति च ॥ १६८ ॥

ह्याः सवितः पुनः त्वष्टुः नेष्टुः अकः होतः मातः प्रातः
जामातः अजौगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । यथा (१अ० २क०) मा ह्यामा ते । (८अ०
१क०) देव सवितरिति सवितः । (४अ० १५क०) पुनर्मनः ।
(६अ० २०क०) देव त्वष्टुर्भूरि ते । (२६अ० २१क०) ग्रावो नेष्टुः
पिब, (३८अ० ५क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः । (२३अ०
६४क०) सोमृष्टः होतय्यज । (१०अ० २३क०) पृथिवि मातर्मा
मा हिठंसीः । (२०अ० २८क०) इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ।
(२७अ० ३४क०) त्वष्टुर्जामातरद्भुत । (२८अ० १८क०) आदिदु-
ग्रसिष्ठोषधीरजौगः । (२४अ० ३६क०) भग प्रणेतर्भग
सत्यराधः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १६९ ॥

वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानि शास्त्राण्यपेक्ष्य । शिखाविहितं

व्याकरणविहितं चास्मिन् शास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते । 'अत
एव हेतोः शिष्याणामेतच्छास्त्राविणां वृद्धिर्भवति ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-

सूत्रे प्रथमोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसुतोव्वटकृतौ प्रातिशाख्य-
सूत्रभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

—

द्वितीयोऽध्यायः ।

संज्ञाः परिभाषाश्च प्रथमाध्याये शास्त्रसंव्यवहारार्थमुक्ताः ।
इदानीं स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातौ । स्वर-
संस्कारावारभ्येत तत्र च प्रथमं स्वरः प्रतिज्ञात इत्यतः स्वर
एव प्रथममारभ्यते ॥

स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १ ॥

एकं स्वरितं प्रथमं वर्जयित्वा एकोदात्तं पदम्भवति सर्व-
स्मिन्नेव पदे एकमक्षरं स्वरितमुदात्तं च भवति । अन्यान्य-
क्षराण्यनुदात्तानीति सूत्रार्थः । तत्र स्वरितस्य चत्वारो भेदा
भवन्ति तद्यथा । आदिस्वरितमध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरि-
तानि पदानि भवन्ति । आतिस्वरितम् यथा (१६अ०
२८क०) व्यु॑प्तकेशायेति व्यु॑प्त । केशाय । मध्यस्वरितं यथा
(६अ० ६क०) म॒नु॒ष्ठाणाम् । स्व॒ग॒र्याय । अन्तस्वरितं यथा
(१अ० १२क०) व॒ैष्ण॒व्यौ, (१अ० २०क०) ध॒ान्यम् । सर्वस्वरितं
यथा (३अ० ५क०) स्व॑ । उदात्तस्य चत्वारो भेदा भवन्ति
तद्यथा । आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानि पदानि

भवन्ति । आद्युदात्तं यथा (२४अ० १क०) अश्वः, (४अ० ६क०) स्वाहा । मध्योदात्तं यथा (१अ० २३क०) त्रितायं । अन्तोदात्तं यथा (१४अ० २२क०) इषे ऊर्जे रय्ये । सर्वोदात्तं यथा (५अ० २०क०) प्र तत् । एता अष्टौ पदभक्तयोऽनेन सूत्रेणोक्ताः आद्युदात्तब्रुदात्तसर्वोदात्तानि वक्ष्यति । एवमेता एकादशपदभक्तयो भवन्ति सर्ववेदेषु ॥

अनुदात्तम् ॥ २ ॥

स्वरितादक्षरादुदात्ताद्वा यदवशिष्टं तदनुदात्तं भवति । उक्तान्येवांदाहरणानि । अधिकारार्थमेतत् ॥

नो नौ मे मदर्थे विद्व्येकेषु ॥ ३ ॥

अनुदात्तमित्यनुवर्तते नः नौ मे । एतानि मदर्थे वर्तमानानि अस्मदर्थं यदि ब्रुवन्ति । बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानि च यदि भवन्ति यथासंख्यं वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । नः यथा, (३६अ० ११क०) शन्नः इन्द्राग्नी, (२५अ० १६क०) स्वस्ति नः इन्द्र । नौ यथा (२अ० २७क०) अग्निरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु, मे यथा (१७अ० २क०) इमामग्निं इष्टका धेनवः । (२१अ० १क०) इमम् मे वरुण ॥

मा च ॥ ४ ॥

मा इत्येतच्च पदमनुदात्तं भवति । अस्मदर्थं चेद्वर्तते । यथा (६अ० १६क०) आ मा गन्ताम्यितरा मातरा च । मदर्थ इति किम् (६अ० २२क०) मापो मौषधौ हिठंसौ ॥

वो वान्ते त्वदर्थे ॥ ५ ॥

वः वाम् ते एतानि पदानि युष्मदर्थं वर्तमानानि बहु-

वचनद्विवचनैकवचनेषु यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति, वः । यथा (२६अ० ११क०) तँवो^१ दृ॒क्षम् । (४अ० ५क०) आ वो^१ दे॒वास॒ईमहे । वां यथा (७अ० ६क०) अ॒यँवां मि॒त्रावरु॑णा सुतः^१ । (७अ० ११क०) या वां क॒शा मधु॑मती, ते यथा (३अ० ५७क०) ए॒ष ते^१ रु॒द्र भा॒गः^१ । (३अ० १३क०) अ॒यं ते॒ योनिः॑ ॥

त्वा च ॥ ६ ॥

त्वा इत्येतच्च पदं युष्मदर्थं वर्त्तमानमनुदात्तं भवति । यथा (२५अ० ३७क०) मा त्वा॒ग्नि॒र्ह्व॒न॒यौ॒हम॒गन्धिः॑ । (३अ० २६क०) तत्त्वा^१ शोचि॒ष्टृ दी॒दिवः॑ । नो नो म इति यथा-श्रुतेन सिद्धे यन्मदर्थ इति त्रिवेदकेष्विति च वदति तच्छिष्य-व्युत्पादनार्थम् । मा इत्येतस्य तु पदस्य मदर्थ इति विशेषण कर्त्तव्यम् । प्रतिषेधार्थीयस्यापि सम्भवात् । वो वां ते त्वा उपतेषां च पदानां त्वदर्थे इति विशेषणं शिष्यव्युत्पादनार्थमेव अन्यार्थस्याव्यभिचारात् ॥

पूर्ववाननुदेशः ॥ ७ ॥

पूर्वः पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पश्चात् । अस्मै एषां अस्मिन्नित्यादि सर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकमभवति तदनुदेश-शब्देनोच्यते । तदनुदात्तमभवति । अस्मै यथा (११अ० ७४क०) भ॒र॒न्तोऽ॒श्वा॒येव॒ तिष्ठ॑ते घ्रा॒सम॑स्मै । एषां यथा (१०अ० ३२क०) दु॒हेहै॑षां कृणु॒हि भो॒ज॒नानि॑ । अस्मिन् यथा (३अ० १क०) आ॒स्मिन् ह॒व्या ज॑होतन । पूर्ववानिति किम्, (७अ० २१क०) सोम॑-पवतेऽस्मै ब्रह्म॑णे । (१६अ० ४७क०) आ॒सां प्र॒जाना॑मे॒षाम्प॑शनाम् ॥

असि ॥ ८ ॥

असौत्ये तत्पदमनुदात्तं भवति (२अ० १क०) कृष्णो ऽस्या-
खरेष्टः), वेदि॑रसि ब॒र्हिषि॑ । आख्यातमसि शब्दस्तस्य वक्ष्य-
माणोऽनुदात्तस्वरः प्राप्त एव इह यदग्रहणं तदाख्यातपदान-
भिन्नस्यापि ज्ञानार्थम् ॥

यथा गृभो भुवोऽग्निभ्यः ॥ ९ ॥

यथा शब्दो गृभो भुवोऽग्निशब्देभ्यः परोऽनुदात्तो भवति ।
गृभः, यथा (१२अ० ८५क०) पुरा जी॑व॒ गृभो॑ यथा । भुवः,
यथा (२३अ० २६क०) म॒त्यस्या॑त्ति॒भुवो॑ यथा । अग्नियथा
(८अ० ४०क०) भ्राज॑न्तोऽ॒ग्नयो॑ यथा । एतेभ्यः किम् (३अ०
५८क०) यथा नो वस्य॑स॒म॒क॒र॑त ॥

गिर्वणः ॥ १० ॥

गिर्वण इत्येतत् पदमनुदात्तं भवति । (५अ० २६क०)
परि॑ त्वा गिर्व॒णो गि॒रः॑ । एतच्चामन्त्रितत्वादिवानुदात्तं प्राप्तं
यत् पुनरुच्यते तदामन्त्रितानभिन्नस्यापि प्रत्ययार्थम् ॥

अग्ने घृतेनेति च ॥ ११ ॥

अग्ने पूर्वं घृतेनेत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा (१७अ०
५०क०) अग्ने॑ घृ॒तेना॑हुत । अग्ने पूर्वमिति किम् । (३अ०
३क०) अ॒ङ्गि॒रो घृ॒तेन॑ व॒र्द्धयाम॑सि ॥

प्रचिकितश्च ॥ १२ ॥

प्रपूर्वं चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा
(१६अ० ५२क०) त्व॒ठ० सो॑म॒ प्रचि॑कितो म॒नीषा॑ । प्रपूर्वमिति
किम् । अन्यपदपूर्वमनुदात्तं न भवति । एतदप्यामन्त्रितत्वा-
देवानुदात्तं मन्दधीप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

एनोऽपापे ॥ १३ ॥

एन इत्येतत् पदमपापे वाच्येऽनुदात्तं भवति । अर्वाशिष्टं चैतन्प्रातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुल्लिङ्गं भवति यथा (१७अ० ५०क०) उदेनमुत्तरान्नय, स्त्रीलिङ्गं भवति यथा (१२अ० १५क०) मैनान्तपमा मार्चिषाऽभि शोचौः, नपुंसके भवति यथा । (१२अ० ३५क०) मातव पुत्रं विभृतास्त्रेनत् । अपाप इति किम् । (८अ० १३क०) देवकृतस्यैनासाऽव्ययजनमसि, (३अ० ४५क०) यदेनश्चक्रमा वयम् ॥

इह पूर्वठं श्रुतम् ॥ १४ ॥

इह पूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तं भवति । यथा (७अ० ८क०) ममादिह श्रुतं हवम् । इह पूर्वमिति किम् । (७अ० ८क०) श्रुतम् । मित्रावरुणा हवेमा । एतद्व्याख्यातत्वादनुदात्तं मन्दधोप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

मन्ये पदपूर्वठं सर्वत्र ॥ १५ ॥

मन्ये इत्येतत् पदं पदपूर्वं अनुदात्तं भवति सर्वत्र यथा (१५अ० ४७क०) अग्निठं होतारं मन्ये दास्वन्तम् । व्याख्यातत्वादाख्यातवद्ययोगादिभिः स्वरविकारो यः प्राप्तः सोऽनेन सर्वत्र ग्रहणेन निषिध्यते अपदपूर्वस्य स्थाप्यते ॥

वा च कम् चित्समस्माद् घ ह स्म त्व
ईमर्या अरे स्विन्निपाताश्चेत् ॥ १६ ॥

वा च कम् उ चित् । समस्मात् । घ । ह । स्म । त्व ईम् । मर्याः । अरे । स्विन् । एतानि पदानि अनुदात्तानि भवन्ति यदि निपातानि भवन्ति । असत्त्वचनानि भवन्तीत्यर्थः । वा यथा । (८अ० ७क०) वातो वा मनो वा । च यथा (२६अ०

(क०) अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । कं यथा । (२५अ० ४६क०)
मानु कं भुवना सोषधाम, उ यथा (४अ० ६क०) यऽउ
भूत्याऽऽरुताः । चिद्यथा । (८अ० २३क०) उतापवक्ता हृदया
वधश्चित् । समस्माद्यथा । (३अ० २६क०) उरुष्या णोऽअघायतः
समस्मात्, घ (७अ० ३२क०) यथा । आ घा येऽअग्निमि-
धते । ह यथा (२३अ० ६३क०) दधे हगर्भमृत्वियम् । स्म
यथा । (३अ० ४६क०) अस्ति हि षा ते शुष्मिन्नवयाः, त्वो
यथा । (१२अ० ४२क०) पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणाति, ईम्
यथा । (२३अ० ५५क०) काऽईमरे पिशङ्गिला । मर्याः यथा ।
१०अ० ६क०) आविर्मर्याऽआविर्तोऽअग्निगृहपतिः । अरे
यथा । (२३अ० ५७क०) अजारे पिशङ्गिला । स्विद्यथा ।
३३अ० ७४क०) अधः स्विदासोऽदपरि स्विदासोऽत् ।
नेपाता इति किम् । (४अ० १६क०) चिदमि मनामि ॥

पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थे पादादौ ॥१७॥

पदपूर्वमामन्त्रितं यत् पदं तदनुदात्तं भवति । यटि
नानाभूतस्यार्थस्याभिधायकत्वं भवति । यदि तत् द्विवचन-
बहुवचनेनारभ्यत इत्यर्थः । यदि च पादादौ न भवति पद-
पूर्वं भवति यथा । (४अ० १६क०) त्वमग्ने व्रतपाऽअमि ।
(३अ० ५६क०) वयठं सोमं व्रते तव । अनानार्थ इति किम् ।
(५अ० ३४क०) मिच्छस्य मा चक्षुषेक्षदध्वमग्नयः, (२२अ०
१६क०) आदित्यानां पत्वान्निहि देवाः । अपादादाविति
किम् । (७अ० ११क०) या वां कशा मधुमत्यश्विना । (१५अ०
३०क०) संठं ममिद्युवसेवृषन्नग्ने ॥

तेनानन्तरा षष्ठेऽपदवत् ॥ १८ ॥

तेनामन्त्रितेनाव्यवहिता षष्ठेऽपदवद् भवति । आन-

स्तय्यं चेह देशकृतमर्थकृतं च गृह्यते । देशकृतं पुरस्तादुपरि-
 ष्टाद्वा षष्ठान्तं पदमामन्वितस्य । अर्थकृतमेकार्थीभावः । एत-
 दुक्तं भवति । यदि तत् षष्ठान्तमामन्वितस्य विशेषणं भवति ।
 अथैकपदवत् स्वरौ भवति । एतदुक्तं भवति यदि षष्ठान्तं
 वाक्यादौ पादादौ वा न भवति पदपूर्वं भवति अथ तदप्यनु-
 दात्तं भवति । अतोऽन्यथात्वे आद्युदात्तं भवति । यथा
 (६अ० २७क०) । अपान्नपात् । देवी^१रापोऽअपान्नपात् ।
 ऋषी^१णान्नपात् यथा । (२१अ० ६१क०) ऋषी^१णान्नपाद-
 वृणीत । (३७अ० १८क०) विश्वासां भुवां पते, (३४अ० ५६क०)
 उत्ति^१ष्ठ ब्रह्मणस्पते । अनन्तरेति किम् । (३४अ० ५८क०)
 ब्रह्मणस्पते त्वमस्येत्यत्र एकपदवदिति च वदिति “व्युपदेशा-
 दन्यत्राद्युदात्तत्वं षष्ठ्या भवति यथा । (१२अ० १०८क०) ऊर्जी^१
 नपाज्जातवेद इत्यत्र ऊक्शब्दस्य षष्ठान्तस्य तेनानन्तरा षष्ठ्य-
 कपदवदित्यनेन सूत्रेणामन्वितस्यानन्तरा षष्ठ्यकपदवत् स्वरं
 लभते इत्येतदुक्तं भवति ॥ अधुनाऽऽमन्वितेन सह षष्ठ्या यत्रै-
 कार्थीभावो न भवति तत्प्रत्युदाहरणभूतं सूत्रं शिथ्यभ्रान्ति-
 व्युदासार्थं स्वयमेव सूत्रकारः पठति ॥

न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरेः पवि-
 त्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृपान्नृपते सोमाग्नेः
 सोमेन्द्रस्य सोमसुवीर्यस्य सोम विश्वेषां देवा-
 नां प्रजापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने व्वाजं-
 स्याग्ने वरुणस्यापोऽअस्माकम् ॥ १६ ॥

पृथिवि देवयज॒न्योष॑ध्याः, दे॒व भूरे॑ । प॒वि॒त्र॒प॒ते प॒वि-
 त्र॑पूतस्य अ॒पां न॒पात् । न॒णां नृ॑पते । सो॒माग्नेः । सोमेन्द्र॑स्य ।

सोम सुवीर्यस्य, सोम विश्वेषां देवानाम् । प्रजापते यस्य,
 यस्य देव । अग्ने तव । अग्ने वाजस्य । अग्ने वरुणस्य ।
 आपोऽअस्माकम् । एतेषामामान्नतानां याऽनन्तरा षष्ठी साऽने-
 तार्थिभावान्नैकपदवत् स्वरं लभते । यथा (१अ० २५क०)
 पृथिवि देवयजनी । पृथिवि देवयजन्योऽध्यास्ते । देव भूर-
 ेया । (८अ० ६क०) वामस्य हि क्षयस्य देव भूरः । पवित्र-
 ते पवित्रपूतस्य यथा । (४अ० ४क०) तस्य ते पवित्रपते
 पवित्रपूतस्य । अपान्नपाद्यथा । (८अ० २४क०) अपान्न-
 पात्यतिरक्षन्नस्युष्मम् । नृणानृपते यथा । (११अ० २७क०)
 वनृणानृपते जायसे शुचिः, सामाग्नयेथा । (८अ० ५०क०)
 शिक्त्वं देव सोमाग्नेः । सामन्द्रस्य यथा । (८अ० ५०क०)
 शौ त्वं देव सामन्द्रस्य । साम सुवीर्यस्य यथा । (७अ०
 ४क०) अर्च्छन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य । सोम विश्वेषां
 देवानां यथा । (८अ० ५०क०) अस्मत्स्वा त्वं देव सोम
 विश्वेषां देवानाम् ॥ प्रजापते यस्य यथा । (१८अ० ४४क०) स
 भुवनस्य पते प्रजापते यस्य । यस्य यथा, (७अ० ७क०)
 स देव दधिषे पूर्वपेयम् । अग्ने तव यथा । (१२अ०
 ६क०) अग्ने तव अवी वयः । अग्ने वाजस्य यथा ।
 (५अ० ३५क०) अग्ने वाजस्य गोमतः । अग्ने वरुणस्य
 यथा । (२१अ० ३क०) त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् । आपो-
 अस्माकं यथा । (४अ० १२क०) आपोऽअस्माकमन्तरुदरे
 येषां । एवमादीन्यन्यान्यपि प्रत्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि,
 यथा । (१२अ० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पेथ ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्विकिरिद्र विलोहित
 रिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्करास्वेऽअस्वि-

केऽम्बालिके शरव्ये ब्रह्म सठंशिते मरुते
 ऽअशश्विना यव्ये गव्ये द्यावापृथिवीऽउरे
 ऽग्नाऽइ पत्क्नीवँलाजीश्च्छाचीश्न्मीटुषट्
 शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे वसुपते वसुदाव
 ॥ २० ॥

सुमङ्गल सत्यराजन् । विकिरिद्र विलोहित । दा
 नीललोहित, अयस्कर, भूयस्कर । अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके
 शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना । यव्ये गव्ये
 द्यावापृथिवीऽउरो । अग्ना इ पत्क्नीवन् । लाजीश्न् । शार
 इन् । मीटुष्टम शिवतम । सहस्राक्ष शतेषुधे, वसुपते वसुद
 वन् । एतान्यामन्त्रितानि, नानुदात्तानि भवन्ति । पदपृ
 मित्यस्यापवादः । सुमङ्गल सत्यराजन्यथा (२०अ० ४क०
 सुश्लो० क० सुमङ्गल सत्यराजन् । विकिरिद्र विलोहित यथ
 (१६अ० ५२क०) विकिरिद्र विलोहित नमस्ते । दारिद्र नी
 लोहित यथा । (१६अ० ४७क०) अन्धसस्यते दारिद्र नी
 लोहित । अत्र सुमङ्गलविकिरिद्रशब्दस्य पादादित्वादाद्युद
 त्तत्वं सिद्धमेव इति तादृशेषणार्थं द्वितीयपदस्योच्यते । ए
 सर्वत्रैतज्जातीयकेषु द्विपदेषु प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अयस्कर भूय
 स्कर यथा । (१०अ० २८क०) बहुकार अयस्कर भूयस्कर
 अम्बेऽअम्बिके यथा । (२३अ० १८क०) अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके
 न मा नयति कश्चन, शरव्ये ब्रह्म सठंशिते यथा । (१७व
 ४५क०) परापत शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना
 यथा । (३३अ० ४७क०) इता मरुतोऽअश्विना । यव्ये गव्ये
 यथा । (२३अ० ८क०) यव्ये गव्येऽएतदन्नमत्तदेवाः, द्याव

पृथिवीऽउरो यथा । (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्त-
रिच । अग्नाऽ३६ पत्नीवन्यथा । (८अ० १०क०) अग्नाऽ३६
पत्नीवनः सज्जुः । लाजी३न् शाची३न् यथा । (२३अ० ८क०)
भूर्भुवः स्वर्लाजी३ञ्चाची३न् । मीढुष्टम शिवतम यथा ।
(१६अ० ५१क०) मीढुष्टम शिवतम शिवो न । सहस्राक्ष
शतेषुधे यथा । (१६अ० १३क०) धनुष्ट० सहस्राक्ष शतेषुधे ।
वसुपते वसुदावन् यथा । (१२अ० ४३क०) मघवा वसुपते
वसुदावन् ॥

इडोत्तराणि नव खानोत्तराणि षडग्न्युत्त-
राणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेक०
सिनीवात्युत्तरञ्च प्रजापतये ब्रह्मन्निति च ॥२१॥

इडोत्तराणि नवामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
यथा । (८अ० ४३क०) इडे, रन्ते, हव्ये, काम्ये, चन्द्रे,
योते, अदिति, सरस्वति, महि, विश्विति, खानोत्तराणि
डामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (४अ०
७क०) खान, भ्राज, अङ्गारे, बभ्रारे, हस्त, सुहस्त ।
यानो । अग्न्युत्तराणि चत्वार्यामन्त्रितानि पदान्याद्युदा-
त्तानि भवन्ति । यथा (३३अ० ४८क०) अग्ने, इन्द्र, वरुण ।
रत्त, देवाः, भगोत्तराणि च । चशब्दाच्चत्वार्यमन्त्रि-
तान्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (३४अ० ३६क०) भग
ऐताः । भग, सत्य, राधः । भग । इन्द्रोत्तरमेकं पदमाद्युदात्तं
रति । यथा । (२६अ० ४क०) इन्द्र, गोमन् । सिनीवात्यु-
त्त । चशब्दादेकमेवामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति । यथा ।
४अ० १०क०) सिनीवालि पृथुष्टुके । प्रजापतये ब्रह्मन्निति

च । अत्र ब्रह्मवित्यामन्वितमाद्युदात्तं भवति । यथा (२२अ० ४क०) प्रजापतये ब्रह्मवक्ष्यम् ॥

भूतिराद्युदात्तम् ॥ २२ ॥

अनुदात्ताधिकारो निवृत्तः । इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः प्रवृत्तः, भूतिरित्येतत् पदमाद्युदात्तं भवति । यथा (३०अ० १७क०) भूत्यै जागरणम् । (१२अ० ६५क०) नमो भूत्यै येदम् । भूतिरिति किम् । (१८अ० ११क०) सतं च मे भविष्यच्च मे ॥

कदा न रिष्येम पूर्वम् ॥ २३ ॥

कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति । न रिष्येम पूर्वं चेद्भवति यथा (३४अ० ४१क०) । न रिष्येम कदा चन । न रिष्येम पूर्वमिति किम् (३अ० ३२क०) । कदा चन स्तरीरसि ॥

आमन्वितञ्च ॥ २४ ॥

आमन्वितमाद्युदात्तम्भवति । यस्यामन्वितस्याधस्तात् स्वरौ न विहितः । कस्य चाधस्तात् स्वरौ न विहितः । पद-पूर्वं यन्न भवति । पादादौ वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं भवति । अपदपूर्वम्भवति यथा (३अ० ३८क०) । अग्ने गृह-पते । वाक्यादौ भवति यथा (५अ० ३४क०) । अग्नेयः सगराः (२२अ० १८क०) । देवाऽआशापालाः । पादादौ भवति यथा (७अ० ११क०) । या वाङ्मया मधुमत्यश्विना (३३अ० १०क०) । विश्वेभिः सोम्यमध्वग्ने । सुमङ्गलादि तु निपातितमेव ॥

कृष्णो मृगसंयोगे ॥ २५ ॥

कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२अ०

(१क०) कृ॒णो॑ स्यात्खरे॒ष्टः) । (२४अ० ३६क०) कृ॒णो॑ रात्र्या-
ऽ॒च्छो॑ ज॒तूः) । मृगसंयोग इति किम् । (२४अ० ४०क०) खा
कृ॒णोः कृ॒णो ग॑र्दभः) । अत्र कृ॒णशब्दो वर्णवचनः वर्णविशे-
षाभिमतत्वात् ॥

व्ययवांश्चान्तः ॥ २६ ॥

अन्तःशब्दो द्विविधः व्ययवानव्ययवांश्च यस्य विभक्त्यादि-
भिर्विकारो न क्रियते सोऽव्ययवान् । तथा चोक्तम् । सदृशं
त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न
व्येति तदव्ययमिति । यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते
स व्ययवान् । स चाद्युदात्तो भवति । यथा (१७अ० २क०) ।
समु॒द्रश्च मध्यं॑ चान्तं॑ च (२३अ० ६२क०) । इ॒यं वेदिः॑ प॒रो-
ऽ॒न्त॑ + पृ॒थि॒व्याः) । व्ययवानिति किम् । (७अ० ४क०)
अ॒न्तय॑ च॒ मघव॑न् ॥

परः प्रधाने ॥ २७ ॥

परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमितवचन आद्युदात्तो
भवति । यथा । (८अ० ३६क०) यस्मान्न जा॒तः) प॒रोऽ॒न्यो-
ऽ॒स्ति॑ । (२३अ० ६२क०) इ॒यं वेदिः॑ प॒र + । प्रधान इति
किम् । (१७अ० २६क०) प॒रो दि॒वा प॒रऽ॒ण॒ना पृ॒थि॒व्या ॥

मात्रा च परिमाणे ॥ २८ ॥

मात्राशब्दश्च परिमाणवचन आद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२३अ० ४७क०) कस्य॑ मा॒त्रा न वि॑द्यते । (२३अ० ४८क०)
गो॒स्तु मा॒त्रा न वि॑द्यते । परिमाण इति किम् । (२२अ०
१६क०) वि॒भृ॒र्मा॒त्रा प्र॒भूः) पि॒त्रा । अत्र मात्रशब्दस्य सम्बन्धि-
वचनस्य तृतीयान्तस्यैतद्रूपं भवति । अतः परिमाणवाची न
भवति ॥

दक्षिणा च ॥ २९ ॥

दक्षिणाशब्दश्चाद्युदात्तो भवति । यथा । (१८अ० ४२क०)
तस्य दक्षिणाऽपञ्चुरसः । (१७अ० ४०क०) दक्षिणा यज्ञः ।
पुरऽएतु सोमः ॥

न दश विश्वकर्मा निषद्येन्द्रस्य पातु
सदः सद्भ्येषु ॥ ३० ॥

दश विश्वकर्मा निषद्य । इन्द्रस्य । पातु । सदः । सद्भ्यः ।
एतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्दश्चाद्युदात्तो न भवति । दश
(१६अ० ६४क०) यथा । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः । विश्व-
कर्मा यथा । (१३अ० ५५क०) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ।
निषद्य यथा । (१८अ० ६२क०) आज्ञा जानु दक्षिणतो
निषद्य । इन्द्रस्य यथा । (३७अ० १२क०) पुत्रवतो दक्षिणत-
ऽइन्द्रस्याधिपत्ये । पातु यथा । (५अ० ११क०) मनोजवास्वा
पितृभिर्दक्षिणतः । पातु । सदः यथा । (८अ० ३६क०) यम-
नेता दक्षिणासदः । सद्भ्यः यथा । (८अ० ३५क०) यम-
नेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः ॥

कर्णः स्वाङ्गे ॥ ३१ ॥

कर्णशब्दः स्वाङ्गाभिधायाद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२५अ० २१क०) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । (२५क०
२क०) ओत्राभ्यां कर्णौ ते दनौमधरकण्ठेन । स्वाङ्ग इति
किम् । (२४अ० ४०क०) स्वा कृष्णः । कर्णौ गर्दभः ॥

महो नपुठंसके ॥ ३२ ॥

महश्शब्दो नपुंसकाभिधायाद्युदात्तो भवति । यथा ।
(३अ० २०क०) महस्य महो वो भक्षीय । नपुंसक इति किम् ।

(४अ० ३५क०) म॒हो दे॒वाय॒ तदु॒त॒र्त॒ः स॒प॒य्य॒त । (३३अ० १७क०) म॒होऽ॒ग्नेः) स॒मि॒धान॒स्य॒ शर्म॑णि ॥

अवश्च ॥ ३३ ॥

अवःशब्दो नपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति यथा । (१२अ० १०६क०) अ॒ग्ने॒ तव॒ अ॒वो॒ व॒यः॑ । नपुंसक इति किम् । (१८अ० १क०) अ॒वश्च॑ मे॒ श्रुतिश्च॑ मे ॥

अन्धो वीर्ये ॥ ३४ ॥

अन्धशब्दो वीर्यवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (३अ० २०क०) अ॒न्ध॒स्यान्धो॑ वो॒ भ॒क्षी॒य । वी॒र्य॒ इति॑ किम् । (३अ० १०क०) स्व॒प्ना॒या॒न्धम॑ध॒र्मा॒य । (४अ० ६क०) अ॒न्ध॒न्त॒मः॑ प्रवि॑शन्ति ॥

एता वर्णे ॥ ३५ ॥

एताशब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२४अ० ८क०) ए॒ताऽ॒ऐन्द्रा॑ग्नाः) । वर्ण॑ इति किम् । (१७अ० २क०) ए॒ता मे॑ऽ॒अ॒ग्न इष्ट॑काः ॥

रोहितश्च केवलः ॥ ३६ ॥

रोहितशब्दश्च वर्णवचनः केवलः असमासस्य आद्युदात्तो भवति । यथा । (२४अ० २क०) रो॒हि॒तो॒ ध॒म्रो॒र॒हि॒तः॑ । वर्णवाचीति किम् । (२४अ० ३७क०) रो॒हि॒त्कु॑ण्ड॒णा॒ची॒ ग॒ले॒त्ति॑का । केवल इति किम् । (२४अ० २क०) ध॒म्रो॒र॒हि॒तः॑ कु॒र्क॒मु॒रो॒हि॒तः॑ ॥

यन्त्रौ राट् ॥ ३७ ॥

यन्त्रौशब्द आद्युदात्तो भवति । राट् परस्मैभवति ।

यथा । (१४अ० २२क०) यन्त्रौ राट् । राट् पर इति किम् ।
यन्त्रामि यमनी ॥

ओषधीरनामन्त्रिते ॥ ३८ ॥

ओषधीशब्दोऽनामन्त्रितविषय आद्युदात्तो भवति ।
यथा । (१२अ० ७५क०) याऽओषधीः (पूर्वा जाताः) । अना-
मन्त्रित इति किम् । (१२अ० ८६क०) यस्योषधीः प्रसर्पथ ॥

सर्वं विश्वं मानुषाशाः स्वाहा वाजः
पयो नमः ॥ ३९ ॥

सर्वं । विश्वं । मानुषा । आशाः । स्वाहा । वाजः ।
पयः । नमः । एतानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । सर्वं
यथा । (३२अ० २क०) सर्वं निमेषा जज्ञिरे । विश्वं यथा ।
(३२अ० ८क०) यत्र विश्वं भवत्येकनौडम् । मानुषा यथा ।
(१२अ० १११क०) दैत्यं मानुषा युगा । आशा यथा । (२७अ०
७क०) विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषोभिर्भयः । स्वाहा यथा ।
(२२अ० ७क०) हिङ्ङाराय स्वाहा । वाजः यथा । (१८अ०
१क०) वाजश्च मे । पयः यथा । (१८अ० ३६क०) पयः
प्रथिव्याम् । नमः यथा । (१६अ० १७क०) नमो हिरण्यवा-
हवे ॥

असि शिवा सुषदा पयस्वती यत्ते मधुम-
तोर्वचस्वानोजिष्ठो भाजिष्ठः शुष्मिणी भद्र-
वाच्च्याय वन्द्या मेध्या यमादित्यस्त्रितः सोमेन
स्वसेत्येतेषु ॥ ४० ॥

शिवा । सुषदा । पयस्वती । यत्ते । मधुमतीः । वर्चस्वान् ।

ओजिष्ठ । भ्राजिष्ठ शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय । वन्द्यः । मेध्यः ।
यमः । आदित्यः । त्रितः । सोमेन । स्वसा । असीत्यधस्तादनु-
दात्त उक्तः स एतेषु परभूतषु आद्युदात्तो भवति । शिवा यथा ।
(१अ० २७क०) मुक्त्वा चासि शिवा । सुषटा यथा । (१अ०
२७क०) स्थोना चासि मुषटा । पयस्वती यथा । (१अ० २७क०)
ऊजस्वती चासि पयस्वती च । यत्ते यथा । (५अ० ६क०)
योऽस्याम्पृथिव्यामसि यत्ते । मधुमतीयथा । (७अ० १क०)
वेषां भर्गोऽसि मधुमतीः । वर्चस्वान्यथा । (८अ० ३८क०)
त्वन्द्वेषाम् वर्चस्वान् । ओजिष्ठः यथा । (८अ० ३८क०)
त्वन्द्वेषस्याजिष्ठः । भ्राजिष्ठः यथा । (८अ० ३८क०) त्वन्द्वे-
षाम् भ्राजिष्ठः । शुष्मिणी यथा । (१८अ० ७क०) सुरा
त्वमसि शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय यथा । (२१अ० ६१क०)
होतरसि भद्रवाच्चाय । वन्द्यः यथा । (२८अ० ३क०) इड्य-
श्वासि वन्द्यः । मेध्यः यथा । (२८अ० ३३क०) आशुश्वासि
मेध्यश्च सप्ते । यमः यथा । (२८अ० १४क०) असि यमः ।
आदित्यः यथा । (२८अ० १४क०) अस्यादित्योऽश्वन् । त्रितः
यथा । (२८अ० १४क०) असि त्रितो गुह्येन । सोमेन यथा ।
(२८अ० १४क०) असि सोमेन । स्वसा यथा । (३४अ० ३३क०)
या देवानामसि स्वसा ॥

धनदारत्नधाभ्याञ्च ॥ ४१ ॥

धनदारत्नधाभ्याम्परोऽसि शब्द आद्युदात्तो भवति । धनदा
यथा । (६अ० २८क०) त्वठं हि धनदाऽअसि । रत्नधा यथा ।
(२६अ० २१क०) त्वठं हि रत्नधाऽअसि ॥

रायोऽपोषे ॥ ४२ ॥

राय इत्येतत्पदमपोषे परे चाद्युदात्तं भवति यथा ।

(४अ० २२क०) त्वे राय॑ो मे राय॑+ । अ॒पोष इति किम् ।

(४अ० २२क०) मा व॒य॒र्ठ० रा॒यस्यो॒षेण॑ वि॒ योष ॥

न भागमीशिषयोः ॥ ४३ ॥

राय इत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तव्यं भवति । भागं यथा । (३४अ० २३क०) रा॒यो भा॒गम् ।
ईशिषे यथा । (१७अ० ७१क०) रा॒यऽईशि॑षे ॥

त्रिधा बद्धहितयोः ॥ ४४ ॥

त्रिधाशब्दो बद्धहितयोः परयोराद्युदात्तो भवति । बद्धो यथा (१७अ० ८१क०) त्रि॒धा ब॒द्धो वृ॑ष॒भो रो॑र॒वोति॑ । हितं यथा (१७अ० ८२क०) त्रि॒धा हि॒तं पु॒णिभि॑र्गु॒ह्यमा॑नम् ॥

सुकृतम्भूते ॥ ४५ ॥

सुकृतशब्दो भूताभिधायाद्युदात्तो भवति । यथा (७अ० ३८क०) उ॒रुः पृ॒थुः सु॒कृतः क॒र्तृभि॑र्भूत् । भूत इति किम् ।
सू॒क्तञ्च॑ (१८अ० ५क०) मे सु॒कृतञ्च॑ मे ॥

द्विरुदात्तानि ॥ ४६ ॥

द्विरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ।
अधिकारसूत्रमेतत् ॥

बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशठ० ससूतनूनपत्रे
तनूनपान्नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्या-
वाक्षामा क्रतूदक्षावभ्यामेतवाऽअन्व्येतवा इति
च ॥ ४७ ॥

(१७अ० ४०क०) बृ॒हस्प॑ति+ । (२०अ० ४५क०) व॒नस्प॑ति+
(२०अ० ३७क०) न॒राश॑ठ० सः, (४अ० ५क०) त॒नून॑प॒त्रे,

(२०अ० ३७क०) तननपात्, (१२अ० २क०) नक्त्तोषासा,
(२०अ० ४१क०) उषासा नक्त्ता, (१७अ० २०क०) द्यावा-
पृथिवी, (१२अ० २क०) द्यावाक्षामा, (७अ० २७क०) क्रतुद-
क्षावभ्याम्, (१७अ० ८७क०) एतवै, (८अ० २३क०) अनन्वै-
तवै, एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थं
आरम्भः प्रचुराण्येवोदाहरणानि ॥

देवताद्वन्द्वानि चानामन्वितानि ॥ ४८ ॥

देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि
वर्जयित्वा । यथा (२अ० १ क०) अग्नीषोमावभ्याञ्जृष्टृह्वामि
(७अ० २३क०) मित्रावरुणावभ्यां त्वा । देवताद्वन्द्वानीति
किम् (४अ० ८क०) ऋक्क्षामयोः शिल्पे (४अ० २क०)
दीक्षात्पसोस्तनूरमि । अनामन्वितानीति किम् (७अ० १०क०)
ताम्येन मित्रावरुणा, चशब्दादधस्तनसूत्रविहितान्यनाम-
न्वितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि त्वामन्वित-
स्वरूपमन्ते । यथा (२६अ० ३क०) बृहस्पतेऽसति यद्व्योऽअ-
र्हात् (२८अ० २६क०) तनूनपात्पथऽऋतस्य यानान् ॥

इन्द्रावृहस्पतिवभ्यामिन्द्रावृहस्पती इति त्रीणि ॥ ४९ ॥

इन्द्रावृहस्पतिवभ्यामिन्द्रावृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्री-
ण्यचुराण्युदात्तानि भवन्ति । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां यथा (७अ०
२३क०) इन्द्रावृहस्पतिवभ्यां त्वा देवाव्ययजज्ञस्य । इन्द्रावृह-
स्पती यथा (२५अ० ६क०) इन्द्रावृहस्पतीऽऊरुवभ्याम् ॥

सर्वमग्नाऽइन्द्राजीश्वाचोऽनिति त्रिमा- त्राणि च ॥ ५० ॥

अग्नाऽइ लाजी३न् शाची३न् एतानि पदानि सर्वोदा-
त्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च त्रीण्यक्षराण्येतेषु पदेषु भवन्ति,
यथा (८अ० १०क०) अग्नाऽइ इह आकारस्त्रिमात्रः (२३अ०
८क०) लाजी३निहेकारः शाची३निहेकारः ॥

प्रणवश्च ॥ ५१ ॥

प्रणवश्च सर्वोदात्तो भवति त्रिमात्रश्च यथा (४०अ० १७क०)
ओम् ३खस्त्रहम् ॥

विवेशा३ इति चानुदात्तम् ॥ ५२ ॥

विवेशा३ इत्येतत् पदं सर्वानुदात्तं भवति अन्यमक्षरं
चास्य त्रिमात्रं भवति यथा (२३अ० ४८क०) तेषु विश्वं भुव-
न्माविवेशा३, इहाकारस्त्रिमात्रः । अनुदात्तमिति किम्,
(२३अ० ५०क०) विश्वम्भुवनमाविवेशे ॥

आसौदिति चोत्तरं विचारे ॥ ५३ ॥

आसौदित्येतत्पदं विचारे वर्तमानमुत्तरं सर्वानुदात्तं
भवति तस्य चान्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा (३३अ० ७४क०)
उपरि स्विदासौ३त्, इहाकारस्त्रिमात्रः, विचार इति किम्
(२३अ० ११क०) का स्विदासौत् ॥

पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ ५४ ॥

आसौदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे वर्तमानमन्तोदात्तं भवति
त्रिमात्रं चास्यान्यमक्षरं भवति । यथा (३२अ० ७४क०) अधः
स्विदासौ३त् इहेकारस्त्रिमात्रः ॥

इन्द्रश्चेन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ ५५ ॥

देवताइन्द्रं च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु परभूतेष्वन्तो-
दात्तं भवति, द्विरुदात्तापवादः, इन्द्रपूर्वं यथा (२५अ० २५क०)

इन्द्राणूः) प्रियमप्येति पाठः, (२अ० १५क०) इन्द्रान्यो-
रुज्जितमनूजेषम् (७अ० ८क०) इन्द्रायुब्भ्यान्वैषते
योनिः । सोमपूर्वस्य यथासम्भवमुदाहरणम् (२४अ० १क०)
बाहोः) सौमापौणः) ॥

अग्निश्चेन्द्रे ॥ ५६ ॥

अग्निपूर्वश्चेन्द्रेत्तरपदो देवताद्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति
यथा (७अ० ३२क०) अग्नोन्द्राब्भ्यान्वैषते योनिः ॥

ऋक्क्सामि च ॥ ५७ ॥

ऋक्पूर्वपदः सामशब्दात्तरपदश्च द्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो
भवति । यथा (४अ० १क०) ऋक्सामाभ्याम् सन्तरन्तः ॥

यतो गतौ ॥ ५८ ॥

यत इत्येतत्पदं गतौ वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । यथा
(११अ० ३क०) स्वर्ग्यतो धिया दिवम्, इण्गतावित्यस्यैतद्रू-
पम्, गताविति किम् (२३अ० ६३क०) यतो जातः) प्रजा-
पतिः ॥

पायोर्विशः ॥ ५९ ॥

पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्तो भवति । यथा
(१३अ० ११क०) पायुर्विशोऽस्याऽद्वयः, पायोरिति किम्
(१७अ० ८६क०) इन्द्रैवीर्विशो मरुतः ॥

आयुर्यमोर्वश्यस्तिभ्यः ॥ ६० ॥

आयुरित्येतत्पदम् अर्यमा उर्वशी अस्ति शब्देभ्यः पर-
मन्तोदात्तं भवति । अर्यमा यथा (२५अ० २४क०) मा नो
मिच्छो वरुणोऽर्यमायुः), उर्वशी यथा (५अ० २क०) उर्व-
श्यस्यायुरसि, पदसंहितोदाहरणम् । अस्ति यथा (१५अ०

६२क०) अधसम् ते ब्रजनं कृष्णमस्ति आयोद्धा । एतेभ्य इति
किम् (१८अ० ३क०) आयुष मे जुरा च मे ॥

अस्य रोचनाऽसौ बोधा मे पारम्पुःएतारो
दिवः कोऽहन्त्वस्महीँय्य ईशऽईशानेभ्यः ॥६१॥

रोचना असौ बोधा मे पारम् पुरऽएतारः दिवः कः अहम्
त्वम् महीम् यऽईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्यशब्दोऽन्तोदात्तो
भवति, रोचना यथा (३अ० ७क०) अन्तश्च रति रोचनास्य,
असौ यथा (१०अ० २०क०) असावस्य पिता वयं स्याम
बोधा मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा मेऽस्य वचसो यविष्ठ,
पारम् यथा (१२अ० ७३क०) अगन्तु तमसस्पारमस्य, पुरऽए-
तारो यथा (१७अ० १४क०) ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽस्य,
दिवः यथा (२३अ० ५०क०) एकेनाङ्गेन दिवोऽस्य पृष्ठम्,
कः यथा (२३अ० ५८क०) कोऽस्य वेद भुवनस्य नाभिम्,
अहं यथा (२३अ० ६०क०) वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम्, त्वम्
यथा (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता, महीम् यथा
(३३अ० २८क०) इमान्ते धियस्मभरे मही महीमस्य, यऽईशे
यथा (२३अ० ३क०) यऽईशेऽस्य द्विपदः, ईशानम् यथा
(२७अ० ३५क०) ईशानमस्य जगतः ॥

प्रत्नां यज्ञस्य हविषः पाहीत्त्पातं
मङ्घो यज्ञमानस्य होतुरजरासो लोकेषु च ॥६२॥

प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत् पातम् मङ्घः यज्ञमानस्य
होतुः अजरासः लोकः इत्येतेषु च प्रत्ययेषु अस्य शब्दोऽन्तो-
दात्तो भवति, प्रत्नां यथा (३अ० १६क०) अस्य प्रत्नामनुद्य-
तम्, यज्ञस्य यथा (४अ० १०क०) आस्य यज्ञस्योद्वर्चः,

हविः यथा (६अ० ११क०) अस्य हविषस्तन्ना यज, पाहि
यथा (२६अ० २३क०) शश्वत्तमर्ठः समन्नाऽस्य पाहि । इत्
यथा (३३अ० ८७क०) अस्येदिन्द्रो वावधे, पातम् यथा
(७अ० ३१क०) अस्य पातन्धियेषिता, मङ्गः यथा (८अ० १८क०)
अस्य मङ्गः पिवत, यजमानस्य यथा (२२अ० २२क०) अस्य
यजमानस्य वीरो जायताम्, होतुर्यथा (२८अ० ११क०)
अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि । अजरासो यथा (३३अ०
१क०) अस्याजरासो दमाम्, लोकः यथा (३५अ० १क०)
लोकः सुतावतः ॥

अनुदात्तमन्यत् ॥ ६३ ॥

अस्येतत् पदमुक्तादन्यदनुदात्तं भवति, यथा (२३अ०
५८क०) षडस्य विष्ठाः शतम् (३३अ० ८७क०) अद्यातमस्य,
पूर्ववाननुदेश इत्येतस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

पक्तीर्हसयोरन्त उदात्तं आदिर्वा ॥ ६४ ॥

पक्तीः शब्दस्य हसशब्दस्य चान्त उदात्तो भवति आदिर्वा
उदात्तो भवति स्वरविकल्पः, पक्तीर्यथा (२१अ० ५८क०)
पचन्पक्तीः, हसः यथा (३०अ० २०क०) पञ्चलृ हसाय ॥

टङं टङिः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनक्रतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

द्वितीयोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसुतोव्वटक्रतौ

प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातम्, तत्र
प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोरेवाङ्गभूताः सञ्ज्ञाः परिभाषा उक्ताः,
द्वितीये स्वरः । अधुना क्रमप्राप्तः संस्कारोऽभिधीयते लोपा-
गमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः ॥

संठोहितायाम् ॥ १ ॥

इत्ययमधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामः संठितायामित्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति च
“उदः स्तभानि लोपम्” उत् (१७अ० ७२क०) स्तभान उत्-
त्तभान तेजमा दिशुऽउट्ठं ह ॥

अर्थः पदम् ॥ २ ॥

संठितालक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० १ सू० १५८) “वर्णानामि-
कप्राणयोगः संठोहितेति” अधुना पदलक्षणमुच्यते अर्थभि-
धायि पदम् पद्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति पदम् यद्यवम्
निपातस्यानर्थकस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्ठा-
दर्थभेदनिबन्धनं पदचतुष्टयं वक्ष्यति “नामाख्यातोपसर्गनि-
पाताश्चेति” तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचक-
माख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकनाम निपातः
पादपूरण इति सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य
पदावयवस्य पदसंज्ञा माभूदित्यतोऽर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा
यथा स्यात् (३०अ० १८क०) गोव्यच्छमन्तकाय गोघातम्, इह
माभूत् (१८अ० १२क०) गोधूमाश्च मे ॥

पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ ३ ॥

यः काश्चिद्वैदिकशास्त्रमन्त्रिरुच्यते स पदान्तपदाद्योर्वेदि-

तव्य इति, ते सन्धयश्चत्वारो भवन्ति स्वरयोः, व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोस्तु द्विप्रकारः । पूर्वः स्वरः भवति पश्चाद्व्यञ्जनानि, व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति, स्वरयोर्भवति यथा (४अ० १क०) आ इदम् एदम् । (१८अ० ४५क०) वरुण इह वरुणेह । व्यञ्जनयोर्भवति यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि, संय्यौमि, (१अ० २१क०) सम् वृणामि संवृणामि, स्वरपूर्वो भवति यथा (१अ० १क०) इषे त्वा इषे त्वा, ऊर्जे त्वा ऊर्जे त्वा, व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा (१७अ० ५०क०) उत् ए नम् उदेनम्, परिभाषासूत्रमेतत् ॥

न परकालः पूर्वकाले पुनः ॥ ४ ॥

अन्तराः काला इति वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः पूर्वकाले सन्धौ सति पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा (प्रा० अ० ३ सू० १४२) “आकारोपधो यकारमिति, नकारस्याकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (७अ० ३६क०) महा२ः-इन्द्र इति, यथा (प्रा० अ० ४ सू० ३६) “कण्ठपूर्वो यकारमरिफित इति, अवरणपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (१२अ० ६२क०) याऽओषधोरिति ततो हिशब्दात् परं लक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० ४ सू० १२२) “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” ततो यलोपे कृते हिशब्दात् पूर्वं शास्त्रं पुनः प्रवर्तते (प्रा० अ० ४ सू० ५२, ५३) “कण्ठादिवर्ण एकारम्” “अवरण ओकारमिति । तत्प्रवर्तमानन्निषिध्यत इति सूत्रार्थः ॥

अन्तराः कालाः ॥ ५ ॥

कालाधिकारः हिः अन्तरा येषां सन्धिकालानां ते अन्तराः कालाः कालशब्दः स्थानपर्यायः, उक्तमुदाहरणम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ६ ॥

विसर्जनीयसन्धिरधिकृत इति सूत्रार्थः ॥

चक्षयोः शम् ॥ ७ ॥

चकारककारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते,
चकारे यथा (१८अ० १क०) वाज॑÷ च॒ मे, वाज॑श्च मे, छे यथा
(१४अ० १८क०) अस्त्रीवय॑÷ छन्द॑+ अस्त्रीवय॑श्छन्द॑ ÷ ॥

तथयोः सम् ॥ ८ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते,
तकारे यथा (३अ० ५७क०) आखुः॑ ते प॒शुः॑ आखुस्ते॑
प॒शुः॑, (१६अ० १क०) नम॑÷ ते रु॒द्र नम॑स्ते रु॒द्र, विस-
र्जनीयशकारसन्धिस्तु संहितायां न विद्यते अतो रूपोदाहरणं
दीयते, कः थकारः कस्थकारः ॥

प्रत्ययसवर्णम्, दि शाकटायनः ॥ ९ ॥

शषसा मुत्संज्ञा उक्ताः, मुत्संज्ञकेषु परभूतेषु विसर्जनीयः
परसवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा (१७अ०
३३क०) आशुः॑ शिशानः॑ आ॒शुश्शिशानः॑, (८अ० ३४क०)
अदितिः॑ षोडशाक्षरेण अदिति॑ षोडशाक्षरेण, (१अ० १क०)
देवो व॑÷ सवि॒ता दे॒वो वस्स॑वि॒ता ॥

अविकारठ० शाकल्यः शषसेषु ॥ १० ॥

विसर्जनीयस्य विकारश्च मन्यते शाकल्यः शषसेषु पर-
भूतेषु, यथा आ॒शुः॑ शिशानः॑ आ॒शुः॑ शिशानः॑, अदितिः॑
षोडशाक्षरेण अदितिः॑ षोडशाक्षरेण, देवो व॑÷ सवि॒ता
देवो व॑÷ सवि॒ता ॥

प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च ॥ ११ ॥

प्रकृत्या विसर्जनीयं मन्यते कखयोः पफयोश्च प्रत्यययोः
शाकल्यः, कखयोर्भवति यथा (१२अ० ५क०) विष्णोः क्रमः
विष्णोः क्रमः, (११अ० २२क०) ततः खनेम ततः खनेम,
पफयोर्भवति यथा (८अ० १क०) देव सवितुः प्रसुव देव
सवितुः प्रसुव, (१२अ० ८८क०) याः फलिनीः याः फलिनी-
याः फलिनीः, कखयोः पफयोश्चेति पृथक्मासकरणमुत्तरार्थम् ॥

जिह्वामूलीयोपधानीयौ शाकटायनः

॥ १२ ॥

जिह्वामूलीयोपधानीयौ विसर्जनीय आपद्यते यथा-
संख्यम् कखयोरजिह्वामूलीयमापद्यते पफयोस्तूपधानीयम्
शाकटायनाचार्यस्य मतेन, कखयोर्यथा विष्णोः क्रमः
विष्णोः क्रमः, ततः खनेम ततः खनेम, पफयोर्यथा
(१अ० २क०) वसोः पवित्रम् वसोः पवित्रम्, याः फलिनीः
याः फलिनीः ॥

लुङ्ङमुदि जित्परे ॥ १३ ॥

मुत्संज्ञकाः शषमाः, जित्संज्ञका द्वौ द्वौ प्रथमौ शषसाश्च,
तत्र शषसेषु “प्रत्ययसवर्णमिति” विसर्जनीयसन्धिरुक्तः अत
इह दशैव जित्संज्ञका गृह्यन्ते, लुक् लुप्यते विसर्जनीयो
मुत्संज्ञके जित्परे परतः, यथा (३अ० २०क०) अन्धः त्थ ।
अन्धमन्धो वो भक्षीय, (१८अ० २७क०) स्थालीभिः
स्थालीः । स्थालीभिस्तथालीराप्नोति, मुदि जित्पर इति
किम् (२५अ० १८क०) स्वस्ति नः तार्क्ष्यः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो
श्चरिष्टनेमिः स्वस्ति ॥

उपवसने पीवः ॥ १४ ॥

उपवसने प्रत्यये पीवशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते
यथा (२१अ० ४३क०) पीवः उपवसनानेम् पीवोपवसना-
नाम् ॥

सऽओषधीमयोः ॥ १५ ॥

सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते ओषधीमयोः प्रत्यययोः,
ओषधी यथा (१२अ० ३६क०) सऽओषधीः सौषधीरनुरुध्यसे,
इम यथा (२८अ० ५४क०) सः) इमाम् सेमानो हव्यदातिं
जुषाणः) ॥

व्यञ्जने च ॥ १६ ॥

व्यञ्जने च प्रत्यये सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा
(३अ० २६क०) सः नः स नो' बोधि शुधी हवम्, (१५अ०
२८क०) सः जायसे मत्यग्रमानः, व्यञ्जन इति किम्, (१५अ०
४२क०) सः) अग्निः) साऽअग्निर्यो वसुर्गणे ॥

स्य एष च ॥ १७ ॥

स्यएषपदयोः सम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते व्यञ्जनमात्रे,
यथा (२२अ० १३क०) स्यः) रात्यः) एष स्य रात्यो वृषा,
(८अ० १४क०) स्यः) वाजी एष स्य वाजी क्षिपणिम्, (२१अ०
२६क०) एषः) छागः ÷ एष छागः ÷ एगोऽव्यश्वेन ॥

निशब्दो बहुलम् ॥ १८ ॥

निशब्दः पदान्तौयो लुप्यते बहुलम्, शृङ्गा शृङ्गाणीति
प्राप्ते यथा (१७अ० ८१क०) चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽवस्य पादाः,
पदा पदानीति प्राप्ते यथा (३४अ० ४३क०) त्रीणि पदा
विचक्रमे, बहुलग्रहणात् कचिन्न च लोपो भवति, यथा (८अ०
४३क०) एता तेऽवगम्ने नामानि, कचिदिकारमात्रस्य

भवति, एमन् एमनीति प्राप्ते यथा (१३अ० ५३क०) एमन्
त्वादयामि, कचिन्नकारमात्रस्य भवति इष्कर्त्तरिम् निष्कर्त्तरि-
मिति प्राप्ते यथा (१२अ० ११०क०) इष्कर्त्तरिमहुरस्य, इत्थं-
भूतपदाद्यन्तप्रज्ञत्यर्थं बहुलग्रहणम् ॥

अनितावध्याये ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्यायशेषे येऽन्तःपद आगमा विकाराश्च वक्ष्यन्ते
ते अनितौ इतिकरणे परत्वावस्थिते न भवन्तीति सूत्रार्थः ।
यथा (३अ० ५८क०) अयेस्कर अयेः करेति, (२अ० १६क०)
चक्षुष्माः चक्षुः पा इति, (३४अ० २०क०) स्वर्षाम् स्वः सामिति,
(४अ० ३३क०) धूर्षाहौ धूः सहाविति, (३अ० ३६क०) दुडभः
दुर्दभ इति, (३३अ० ११क०) वनर्षदः वनसद इति, (३०अ०
१९क०) अवरस्पराय अवरपरायेति, (२९अ० ५५क०) दुधुक्षन्
दुधुक्षन्निति, (१९अ० २क०) सुषावः सुसावेति, (११अ० ४४क०)
पुरीषवाहनः पुरीषवाहनः इति, (१७अ० ५५क०) ममहानः
ममहानः इति, (७अ० ४ क०) वृष्टिमान् इव वृष्टिमानि-
वेति, अध्यायशेष इति किम्, (११अ० १५क०) तवस्त्तरमिति
तवः । त्रम्, अत्रेतिकरणे परत्वावस्थितेऽपि सकारो विद्यत
एव अस्यावधेः प्राग्भूतत्वात् ॥

इतिवच्चर्चयाम् ॥ २० ॥

इतिकरणात् पुरतो यत् पुनः पदवचनं तच्चर्चाशब्देनो-
च्यते तत्रेतिवत् इतिविव । यथा इतिकरणे परत्वावस्थिते
आगमविकाराश्च न भवन्ति एवमिहापि न भवन्ति । यथा
अयेः कर, चक्षुः पाः । स्वः साम्, धूः सहौ, दुः दभः । वन
सदः । अवरः पराय । सु चन्द्र । दुधुक्षन् । सुसाव । पुरीष-
वाहनः । ममहानः । वृष्टिमान् इव । एवं ह्याहुः “लोपागम-

विकारांश्च नैवेतिकरणे स्मृताः । अथग्रहस्तु चर्चयामितिना
चोपदिश्यते ॥

ककारपकारयोः सकारम् ॥ २१ ॥

विसर्जनीयोऽधिकृतः स यथादिष्टं ककारपकारयोः प्रत्य-
ययोः सकारमापद्यते, यद्यप्यत्राविशेषेण सकार उक्तः तथापि
कण्ठपूर्वस्यैव सकारः, अकण्ठपूर्वस्य तु षकारोऽभिप्रेतः,
यतः “कषीश्च कषौ सकारमिति” अकण्ठपूर्वस्य सकारं
विदधाति, अतोऽकण्ठपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्चीयते ॥

भाव्युपधः षकारम् ॥ २२ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाव्युपधो विसर्जनीयः षकार-
मापद्यते ककारपकारयोः प्रत्यययोः । कण्ठपूर्वस्य तु सकार
एव । एतयोरुदाहरणान्यग्रे तनसूत्रेषु द्रष्टव्यानि । अधिकार-
सूत्रमेतत् ॥

अविर्निरिडदूडाया वसतिर्वरिवः ॥ २३ ॥

आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां
विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते यथायोगं ककारपकारयोः
प्रत्यययोः । यथा (१३अ० १३क०) आवि+ कृणुष्व, आविष्कृ-
णुष्व, निः) यथा (६अ० ३६क०) अस्वनिष्पुंसमरीर्विदाम्,
इडः) यथा (१५अ० ३ क०) इडस्पदे समिध्यसे, इडायाः
यथा (४अ० २२क०) इडायास्पदमसि । वसतिः) यथा (१२अ०
७६क०) पुण्वो वसतिष्कृता, वरिवः) यथा (५अ० ३७क०)
अयन्नोऽग्निर्वरिवस्त्रणीतु ॥

दिवोऽककुत्पृथिव्योः ॥ २४ ॥

दिव इत्येतस्य सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्

पृथिवीशब्दौ वर्जयित्वा । यथा (४अ० ३५क०) दिवः पुत्राय
दिवस्पुत्राय सूयि^१यि, (१५अ० ६५क०) दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीम्,
(१५अ० ५८क०) दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम्, अककुत्पृथिव्यो-
रिति किम्, (३अ० १२क०) अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्,
(२८अ० ५३क०) दिवः पृथिव्याः पर्योजि^२ ॥

रायः सहसः पोषपुत्रयोः ॥ २५ ॥

रायः सहस इत्येतौ विसर्जनीयौ सकारमापद्यते यथा-
मन्त्रं पोषपुत्रयोः परयोः, रायः यथा (४अ० २२क०) रायः
पोषेण, मा वयर्थं रायस्पोषेण वि योष, सहसः यथा
(११अ० ७०क०) सहसः पुत्रः सहसस्य चोऽश्रुतः ॥

तमसोऽपरस्तात् ॥ २६ ॥

तमस इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दं
मुक्त्वा, यथा (१२अ० ७३क०) तमसः पारम् तमस्यारम्स्य,
अपरस्तादिति किम् (३१अ० १८क०) आदित्यवर्णन्तमसः
परस्तात् ॥

तपसस्पृथिव्याम् ॥ २७ ॥

तपस इत्ययं विसर्जनीयः पृथिव्यां प्रत्यये सकारमापद्यते,
यथा (३७अ० १६क०) धृत्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् ।

अध्वनो रजसो रिषः स्पृशस्पातौ ॥ २८ ॥

अध्वनः रजसः रिषः स्पृशः एते विसर्जनीयाः पातौ प्रत्यये
सकारमापद्यन्ते, अध्वनः यथा (३अ० १८क०) अध्वनः पातु
पृषाध्वनस्य त्विन्द्राय । रजसः यथा (१७अ० ६०क०) रजसः
पाति रजसस्य त्वन्तौ, रिषः यथा (१८अ० ७३क०) रिषः
पातु स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम्, पाताविति धातु-

ग्रहणम् अत इहापि भवति, (३७अ० ४८क०) टे व रिषस्यापि
सृशः यथा (३७अ० ११क०) सृशस्याहि ॥

अध्वनस्कुर्विति च ॥ २६ ॥

अध्वन इत्ययं विसर्जनीयः कुर्वित्येतस्मिंश्च प्रत्यये सकार
मापद्यते, यथा (२६अ० १क०) सकामाऽ२॥ अध्वनस्कुर्व ॥

समानपदे च ॥ ३० ॥

एकस्मिंश्च पदे यो विसर्जनीयः स ककारपकारयोः प्रत्यये
ययोर्ध्यायोगं सकारं षकारं चापद्यते, यथा (१०अ० २८क०)
अ्ये + कर अ्येस्कर, भूय + कर भूयस्कर, (२२अ० १क०)
आयुः पाः आयुषाः ॥

पराववसाने ॥ ३१ ॥

अवमानस्ये परीत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये अधस्तनपदसम्बन्धं
विसर्जनीयः सकारमापद्यते, यथा (१२अ० ८१क०) ओषधय
परि दिवऽओषधयस्परि, अवसान इति किम् (१३अ० ४५क०)
तमग्ने हेडुः परि ते वृणक्त, ॥

कविष्करत्कृधिषु ॥ ३२ ॥

कविः करत् कृधि एतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु अधस्तनपद-
सम्बन्धौ विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते, कविः यथा
(१५अ० ३६क०) वसु + कविः सऽइधानो वसुष्कविः, करत्
यथा (३अ० ५८क०) यथा नो वस्यसुः करत् यथा नो वस्यस-
स्करत्, कृधि यथा (४अ० १४क०) पुनः कृधि प्रबुधे नः
पुनस्कृधि ॥

कृषीश्च कृधौ सकारम् ॥ ३३ ॥

कृधौ च प्रत्यये कृषीरित्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते,

या (४अ० १०क०) कृषीः^१ कृधि समस्याः^२ कृषीस्कृ^३धि, ननु
विष्करत्कृधिविति कृधौ कृषोरिति विसर्जनीयस्य सकारः
सः किमनेन सूत्रेण क्रियते एवन्तर्ह्यकण्ठोपधस्य षकारो-
भिप्रेतः स माभूदिति सकारविधानम् अस्माच्च ज्ञापकाद-
कण्ठोपधः षकारमापद्यते इत्येतदध्यवस्यामः ॥

सदो द्यौर्नमस्कृतम्पितापथेषु ॥ ३४ ॥

सदः द्यौः नमः एतेषां सम्बन्धौ विसर्जनीयः यथासङ्गं
तं पिता पथ इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारषकारावापद्यते,
दः यथा (१३अ० ८क०) येषामसु सदस्कृतम्, द्यौः यथा
(४अ० ११क०) उपहृतो द्यौष्यता, नमः यथा (१८अ० ५४क०)
ऋषायुः शर्म सप्रथा नमस्यथे ॥

पतितालव्यस्वरोदये ॥ ३५ ॥

पतिशब्दे तालव्यस्वरोदये प्रत्ययेऽधस्तनपदसम्बन्धौ विस-
र्जनीयः सकारमापद्यते । यथा (५अ० ४५क०) वाचःऽपतिम्
चर्षति विश्वकर्माणमतये, (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणः
तं ब्रह्मणस्पतं त्वमस्य, (७अ० १क०) वाचःऽपतये वाचस्पतये
वस्य ॥

पदे च ॥ ३६ ॥

पतिशब्दे च पदे एतद्वति न पदावयवे यथा (८अ०
१क०) वाचःऽपतिम्, पद इति किम् (२३अ० ६३क०) यतो
तः प्रजापतिः, (८अ० ५४क०) पुरमेष्ट्यभिधीतः प्रजा-
तिः ॥

न परुषः परुषि ॥ ३७ ॥

परुष इत्ययं विसर्जनीयः परुषि प्रत्यये न सकारमापद्यते,

यथा (१३अ० २०क०) परुषः परुषस्यरि, समानपदे चेति प्राप्तिः प्रतिषेधः ॥

वाजपतिर्वासऽएदिधिषुरन्तःपर्शव्येनान्तः-
पार्श्वमिति च ॥ ३८ ॥

वाजपतिः वासः एदिधिषुः अन्तःपर्शव्येन अन्तःपार्श्व-
मित्येते विसर्जनीयाः यथाप्राप्तं न सकारषकारावापद्येते,
(११अ० २५क०) वाजपतिः कविः “कविः करत्कृधिष्विति”
प्राप्तिः (३०अ० १२क०) वासः पल्पलीम्, (३०अ० ६क०) एदि-
धिषुः पतिम्, “समानपदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः अन्तःपर्श-
व्येन यथा (३६अ० ८क०) अन्तःपर्शव्येनोग्रम्, अन्तःपार्श्व-
यथा (३६अ० ६क०) अन्तःपार्श्वमहादेवस्य, “समा-
पदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः ॥

अहः पतौ रेफम् ॥ ३९ ॥

अहरित्ययं विसर्जनीयः पतिशब्दे प्रत्यये रेफमापद्यते
यथा (६अ० २०क०) अहर्पतये स्वाहा, समानपद इति प्राप्तिः
सकारे तदपवादो रेफः ॥

परश्च मूर्धन्यम् ॥ ४० ॥

इत उत्तरं लोपागमवर्णविकारान् वक्ष्यामः ते तावद्भवि-
ष्यन्ति परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्वर्धूः सांसहयोः ॥ ४१ ॥

स्वः धूः एतौ विसर्जनीयौ रेफमापद्यते यथासंख्यं सां-
सहयोः प्रत्यययोः परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । स्वः यथा
(३४अ० २०क०) स्वः साम् स्पर्धाम्सां वृजनस्य गोपाम्
धूः यथा (४अ० ३३क०) धूः साहो धर्माहो युज्येयाम् ॥

उकारं दुर्दे ॥ ४२ ॥

दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते दकारे प्रत्यये उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । यथा (३५० ३६क०) दुः दभः ÷ परि ते दडभो रथः ÷ ॥

नाशे च ॥ ४३ ॥

नाशे च प्रत्यये दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । यथा दुः नाशः दूणाशः मृग्यमुदाहरणम् ॥

पुरो दाशे ॥ ४४ ॥

पुर इत्ययं विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परश्च मूर्धन्यम् यथा पुरः दाशः अत्र रूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्योकारस्य चोपधाकारस्य च उवर्ण अकारमित्येकादेश ओकारः ततः परस्य दकारस्य डकारः, (१६अ० २०क०) पुरोडाशैर्ह्वीः ॥

अनसो वाहौ सकारो डकारम् ॥ ४५ ॥

अनश्शब्दः सान्तः तस्य वाहौ प्रत्यये सकारमापद्यते । यथा (३५अ० १३क०) अनस् वाहम् अ नड्डाहमन्वारभामहे ॥

उकारमितः सिञ्चतौ सोपधः ॥ ४६ ॥

इतः शब्दसम्बन्धी विसर्जनीय उपधासहित ओकारमापद्यते सिञ्चतौ प्रत्यये परश्च मूर्धन्यम् । यथा (१६अ० २क०) इतः सिञ्चत परीतो पिञ्चता सुतम् ॥

षड्दशदन्तयोः सङ्ख्यावयोऽर्थयोश्च ॥ ४७ ॥

षडित्येतस्य शब्दस्य च शब्दादन्त्यो वर्णः सोपध ओकारमापद्यते परश्च मूर्धन्यं दशदन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं संख्या-

वयसोरभिधायकयोः । यथा (१८अ० २५क०) षट् दश षोडश
च मे, षट् दन्ता अस्थेति षोडन्तः एतच्च शिष्यव्युत्पादना-
र्थं न हि संहितायामुदाहरणं लभ्यते ॥

त आघादनाडम्बरात् ॥ ४८ ॥

आघाशब्दात्परस्तकारः परश्च मूर्धन्यमित्यनेन मूर्धन्यमा-
पद्यते स चेदाघाशब्द आडम्बरशब्दात् परो न भवति । यथा
(२४अ० ३५क०) दारु आघातः गोधा कालका दार्वीघाटः,
अनाडम्बरादिति किम् (३०अ० १८क०) शब्दायाडम्बरा-
घातम् ॥

वनसदोऽवेटो रेफेण ॥ ४९ ॥

वनशब्दः सदशब्दे प्रत्यये रेफेण व्यवधीयते स चेद्वनशब्दो
वेट्शब्दात् परो न भवति । यथा (३३अ० १क०) वनसदः
वनर्षदो वायवो न सोमोः, अवेट् इति किम् (१७अ० १२क०)
वहिर्षदे वेड्डु नसदे वेट् ॥

प्रत्यौ च सकारेण ॥ ५० ॥

पतिशब्दे च प्रत्यये वनशब्दः सकारेण व्यवधीयते, यथा
(२८अ० ३५क०) वनपतिः वनस्पतिः शमिता देवः ॥

ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५१ ॥

ऋतः अवरश्च शब्दौ सकारेण व्यवधीयेते यथासङ्गं
पतिपरयोः प्रत्यययोः, यथा (२७अ० ३४क०) ऋतपते ऋत-
स्पते त्वष्टुर्जामातरङ्गुत, (३०अ० १८क०) अवरपराय अवर-
सुराय शङ्खधम् ॥

तद्वृहता करपत्योस्तलोपश्च ॥ ५२ ॥

तत् वृहत् एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्यययोर्यथासङ्गं

सकारेण व्यवधीयते पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा (११अ० ७८क०) तत् करान् तस्का^१रां २॥ऽउत्, (२५अ० १८क०) बृहत् पतिः बृहत्स्यति^१ + ॥

परिकृते षकारेण ॥ ५३ ॥

परीत्येतत्पदं कृते प्रत्यये षकारेण व्यवधीयते, यथा (२१अ० ४२क०) परिकृताः परिष्कृताः शुक्राःऽ ॥

चन्द्रे सु शकारेण ॥ ५४ ॥

चन्द्रे प्रत्यये सुशब्दः शकारेण व्यवधीयते । यथा (१५अ० ४३क०) सुचन्द्र उभे सु^१चन्द्र सर्पिष^१ + ॥

दुधुक्षन्धो दकारम् ॥ ५५ ॥

दुधुक्षन्धितस्य शब्दस्य धकारो दकारमापद्यते, यथा (३३अ० २८क०) दुधुक्षन् सहस्रधारास्वृहतीन्दुदुक्षन् ॥

भाविभ्यः सः षष्ठं समानपदे ॥ ५६ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाविभ्य उत्तरः सकारः षकारः । मापद्यते एकपदस्यो चेद्भाविषकारौ भवतः, यथा (१अ० २५क०) गोस्थानम् व्रजङ्ग^१ गोष्ठानम्, (८अ० ५४क०) परमेस्थौ परमेष्ठ्यभिधी^१तः, (१८अ० २क०) सुषाव सोमम्, (२५अ० ४६क०) सीसधाम सीषधामेन्द्र^१श्च, भाविभ्य इति किम् (८अ० २क०) ध्रुवसदन्त्वा, समानपद इति किम् (१२अ० ३क०) वि सी^१मतः^१ सुरुच^१ + ॥

अनुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ५७ ॥

अनुस्वाराच्च परः सकारः षकारमापद्यते, भाविपूर्वात् यथा (१३अ० ८क०) तपू^१ष्टम्मे, (१८अ० २०क०) पुरोडाशै-

ह्रवींथा, तत्पूर्वादिति किम् (१७अ० ४२क०) उत्सत्त्वंना-
मामकानाम्नांसि ॥

करेफाभ्याञ्च ॥ ५८ ॥

ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते, ककारा-
द्भवति यथा (१६अ० ६क०) दिक् सु ये चे'नठ० रुद्राऽअभितो'
दिक्षु, ऋक् सु ऋक्षु, रेफाद्भवति यथा (३३अ० १क०) गीः
सु गीर्ष, धूः सु धूर्ष, ननु च यत्र पदकारोऽन्यथाभूतं पदं
करोति अन्यथा चार्षसंहिता तत्रैव लक्षणं कर्तुं युज्यते, यथा
सुसाव सुषाव, यत्र पुनः पदकारस्य चार्षसंहितायाश्च समान-
वाक्यत्वं तत्र लक्षणं न घटते व्याकरणस्य विषयः सत्यमेव यदि
नाम प्रसङ्गमुपजीवदाचार्येण शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं कश्चिद्व्याकरण-
लक्षण इहासञ्ज्ञितः एवं संहितायामविद्यमानेषु लक्षणं द्रष्ट-
व्यम्, अथवा यथा एधाहारस्य मध्वाहरणमुदकाहारस्य मत्स्या-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणम् एवमेतदपि एवं च कृत्वा
अदोष एवेति ॥

नेः सीदतेः ॥ ५९ ॥

नेः परस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते । यथा (७अ०
३४क०) नि सीदत एदं बर्हिर्निषी'दत ॥

ससाद च ॥ ६० ॥

नेः परस्य ससादशब्दस्य सकारः षकारमापद्यते, यथा
(१०अ० २७क०) नि ससाद नि षसाद धृतव्रतः, असमान-
पदार्थ आरम्भः ॥

ओकारात्सु ॥ ६१ ॥

ओकारात्पदात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३अ० ४६क०) मो सुनः मो षूण^१+ ।

ऊच्चापृक्तात् ॥ ६२ ॥

एकवर्णं पदमपृक्तमित्युक्तम् ऊकाराच्चापृक्तसंज्ञात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (११अ० ४२क०) ऊँ इति ऊ सु नः ऊँ^१ऊषुण^१+ ॥

अभेच्च ॥ ६३ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३६अ० ६क०) अभि सु नः अभीषुणः सखी^१नाम् ॥

परेश्च सिञ्चतेः ॥ ६४ ॥

परेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते, यथा (१८अ० २८क०) परि^१ सिञ्चन्ति ॥

अभेच्च ॥ ६५ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायां, यथा (८अ० ३०क०) अभि सिञ्चामि अभीषिञ्चाम्यसौ ॥

अव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

• अकारव्यवहितोऽप्यभेरुत्तरः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (१०अ० १क०) अभ्यसिञ्चन् याभिर्मि^१त्वावरुणावभ्यषिञ्चन् ॥

वेर्युदयः ॥ ६७ ॥

वेरुपसर्गात्परः सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते, (१२अ० ६५क०) विख्यामि तन्ते विष्णाम्यायुषो न मध्यात्

यकारोदय इति किम् (७अ० ४५क०) विष्टः पश्यव्यन्तरि-
क्षम् ॥

हेर्मियोदयः ॥ ६८ ॥

हिशब्दात् परः सकारो मकारोदयो वा थकारोदयो वा
षकारमापद्यते, मकारोदयो यथा (३अ० ४६क०) हि स्म
अस्ति हि षाते शुष्मिन्नव्याः), थकारोदयो यथा (११अ०
५०क०) हि स्या आपो हि षा मयोभुवः ॥

द्यवेश्व ॥ ६९ ॥

द्यविशब्दाच्च परः सकारः षकारमापद्यते यथासम्भवं
मकारोदयः थकारोदयश्च संहितायाम्, यथा (३३अ० ५३क०)
द्यवि स्थ येऽन्तरिक्षेऽयऽउप द्यविष्ठ ॥

नेः स्त्यास्तनोः ॥ ७० ॥

नेरुपसर्गात् परयोः स्त्यास्तन्योर्धात्वोः सकारः षकारमाप-
द्यते संहितायाम्, यथा (६अ० १५क०) निः स्त्यायताम् आप्या-
यतान्निष्ठायताम्, निस्तनिहि (२६अ० ५६क०) निष्टनिहि
दुरिता बाधमानः ॥

ततच्चौ ॥ ७१ ॥

ततचुरित्येतस्मिन्नन्तरपदे निरुपसर्गसम्बन्धिविसर्जनोय-
सकारः षकारमापद्यते । यथा (१७अ० ८२क०) निः ततचुः
स्वध्या निष्टतचुः ॥

अनोः सुवन्त्याम् ॥ ७२ ॥

अनोरुपसर्गात् परः सुवन्तिसकारः षकारमापद्यते । यथा
(३३अ० ६७क०) अनु सुवन्ति अनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

दुष्वप्ताम् ॥ ७३ ॥

निपातनसूत्रमेतत् भाविभ्य उत्तरस्य सकारस्य षत्व-
मित्युक्तं समानपदे इह तु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति
प्रतः षत्वं निपात्यते संहितायाम्, यथा (३५अ० ११क०) दुःष्व-
यम् अप दुःष्वप्र० ठ० सुव ॥

वन्दारुमाकिः ॥ ७४ ॥

वन्दारुः माकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः षकारमा-
पद्यते संहितायाम्, तथयोः समिति विसर्जनीयस्य सकार
उक्तस्तस्यैव षत्वम्, यथा (१२अ० ४२क०) वन्दारुः ते वन्दा-
ष्टे तुन्वँ वन्दे अग्ने, (१३अ० ११क०) माकिः ते माकिष्टे
अथिरादधर्षीत् ॥

सहेः पृतनायाः ॥ ७५ ॥

एतदपि निपातनसूत्रम् अभाविपूर्वत्वात् षकारो न प्राप्नोति
निपात्यते । यथा (१८अ० ६८क०) पृतनासाह्याय च पृत-
नासाह्याय च ॥

सधिरठ०शुरदितिः ॥ ७६ ॥

सधिः अ०शुः अदितिः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते संहितायाम्, सधिः यथा (१२अ० ३६क०) सधिः
व सधिष्टव सौषधीः, अ०शुः यथा (५अ० ७क०) अ०शुः ते
शुष्टे देव सोम, अदितिः यथा (११अ० ६१क०) अदितिः
वा अदितिष्ठा देवी ॥

वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे ॥ ७७ ॥

वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते एकाक्षरे पदे प्रत्यये, यथा (१४अ० १४क०) वायुः ते
वायुष्टेऽधिपतिः, (१३अ० २४क०) अग्निः ते अग्निष्टेऽधिपतिः,

(१२० ११क०) अग्नेः) त्वा अग्नेष्टास्यै न, एकाक्षर इति किम् (१०२० १६क०) अग्निः तिग्मेन अग्निस्तिग्मे शोचिषा, (१२० १५क०) अग्नेः तनूः अग्नेस्तनूरसि ॥

सकारपरे च ॥ ७८ ॥

सकारः परो यस्मादेकाक्षरात् स तथोक्तः तस्मिन्नेकाक्षरप्रत्यये च शब्दादधस्तनपदसम्बन्धो विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (४२० २१क०) बृहस्पतिः त्वसुम्ने बृहस्पतिष्टा सुम्ने, (१३२० १७क०) प्रजापतिः त्वसादयतु प्रजापतिष्टा सादयतु, सकारपर इति किम् (२२० ६क०) विष्णुस्त्वा क्रमताम् (१२० ३१क०) सवितुस्त्वा प्रसवे ।

मातृभिरर्चिभिः पायुभिर्वरूचीः ॥ ७९ ॥

मातृभिः अर्चिभिः पायुभिः वरूचीः एतेषां च पदानां विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकाक्षरे प्रत्यये, मातृभिर्यथा (१२२० ३८क०) मातृभिः त्वम् मातृभिष्टम्, अर्चिभिर्यथा (१२२० ३२क०) अर्चिभिः त्वम् अर्चिभिष्टम्, पायुभिर्यथा (३३२० ६६क०) पायुभिः त्वम् पायुभिष्टम्, वरूचीर्यथा (११२० ६१क०) वरूचीः त्वा वरूचीष्टा देवीः) ॥

षात्तथौ मूर्धन्यम् ॥ ८० ॥

षकारात्परः तकारयकारौ मूर्धन्यमापद्यते विकारी यथ सन्नमिति परिभाषितत्वात् तकारस्य टकारः थकारस्य ठकारः यथा (११२० ६१क०) वरूचीष्टा (१२० १क०) कृणोऽस्य खरेष्ठः ॥

प्रकृत्या नानापदस्ये तकारे ॥ ८१ ॥

इत उत्तरं प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपदस्य

नानापदस्थस्तु यः प्रकृतिभावः स तकारे प्रत्येतथ्यः । अपवाद-
सुवमेतत् ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय
सुसन्दृशमभिसत्त्वाऽभिसंविशन्तु सुसस्याऽअति-
स्थूलम्सुसलेपत्क्रीसंय्याजान् क्रतुस्थलाञ्जिस-
क्थो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं० हिंसोर्ऋक्मा-
मयोर्ऋक्सामाभ्यान्तित्तिरिः सीसेन सीसाः सी-
सम्पशुसनिगोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासञ्च-
तुस्त्रिंशत् ॥ ८२ ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय सुसन्दृशम् अभि
सत्त्वा अभि संविशन्तु सुसस्याः अतिस्थूलम् सुसले पत्नीसंया-
जान् क्रतुस्थला अञ्जिसक्थः दिविस्पृशाः हृदिस्पृशम् हिंसोः
ऋक्सामयोः ऋक्सामाभ्याम् तित्तिरिः सीसेन सीसा सीसम्
पशुसनि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासः चतुस्त्रिंशत् एते
सकाराः प्रकृत्या भवन्ति सकारः षकार प्राप्नोति स निषिध्यत
इति सूत्रार्थः, इदानीमुदाहरणानि दीयन्ते । अनुसन्तनोतु
यथा इदम्मे कर्मेदं वीर्यं स्युतोऽनुसन्तनोतु, बृहस्प-
तिसुतस्य यथा (८अ० ६क०) बृहस्पतिसुतस्य देव, सुस-
मिद्धाय यथा (३अ० २क०) सुसमिद्धाय शोचिषे, सुसन्दृशम्
यथा (३अ० ५२क०) सुसन्दृमन्त्वा वयम्, अभि सत्त्वा यथा
(१७अ० ३७क०) अभि वीरोऽभि सत्त्वा सहोजाः), अभि
संवि शन्तु यथा (१३अ० २५क०) इन्द्रमिव देवाऽभि संवि-
शन्तु, सुसस्याः यथा (४अ० १०क०) सुसस्याः) कृषीस्कृधि,
अतिस्थूलम् यथा (३०अ० २२क०) अतिस्थूलश्चातिष्ठश्च,

मुसले यथा उलूखलमुसले, पद्मीसंख्याजान् यथा
 (१६ अ० २६ क०) शृङ्ग्यानां पद्मीसंख्याजान्, क्रतु-
 स्थला यथा (१५ अ० १५ क०) पुष्पिकस्थला च क्रतु-
 स्थला च, अश्विनसकथो यथा (२४ अ० ४ क०) शिति-
 कक्षोऽश्विनसकथः, दिविस्पृशा यथा (१५ अ० २७ क०) घृत-
 प्रतीको बृहता दिविस्पृशा, हृदिस्पृशम् यथा (१५ अ० ४४ क०)
 क्रतुम् भद्रं हृदिस्पृशम्, एतेषां पदानां सकारो भाव्यप-
 धत्वात् षत्वं प्राप्नोति तस्यैतेन प्रकृतिभावः, हिंसीः यथा
 (४ अ० १ क०) स्वधिते मैनं हिंसीः अनुस्वाराच्च
 तत्पूर्वादिति प्राप्तिः, ऋक्सामयोः यथा (४ अ० ६ क०)
 ऋक्सामयोः शिल्पो ऋक्सामाभ्यां सुन्तरन्तः, करे-
 फाभ्याञ्चेति प्राप्तिः, तित्तिरिः यथा (२४ अ० ३६ क०)
 तित्तिरिस्ते सर्पाणाम्, एकाक्षरे सकारपरे चेति प्राप्तिः,
 इदमर्थेन च नानापदस्ये तकार इति सूत्रावयवः कृतः
 अन्यथातित्तिरिपदे सकारो न विद्यत इति मोहः स्वात्,
 सीसेन यथा (१६ अ० ८ क०) सीसेन तन्म मनसा, सीसाः
 यथा (२३ अ० ३७ क०) रजता हरिणीः सीमायुजो युज्यम्,
 सीसम् यथा (१८ अ० १३ क०) सीसं मे, पशुसनि यथा (१६ अ०
 ४८ क०) प्रजासनि पशुसनि, गोसनिर्यथा (८ अ० १२ क०) यो
 गोसनिस्तस्य इष्टयजुषः । प्रतिसदृङ् यथा (१७ अ०
 ८१ क०) सदृङ् च प्रतिसदृङ् च, प्रतिसदृक्षासः यथा (१७ अ०
 ८४ अ०) प्रतिसदृक्षामऽएतने, चतुस्त्रिंशत् यथा (२५ अ०
 ४१ क०) चतुस्त्रिंशद्वाजिनः, न चात्र भाविविसर्जनीय-
 व्यवहितः अतो नैवेह षत्वशङ्का किमनेन सूत्रावयवेनेति
 एवन्तर्हि येऽन्येऽपि चतुःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तेषां षत्वा-
 र्थम् । (१४ अ० २४ क०) यथा चतुः स्तोमः चतुष्टोमः ॥

ऋकाररेफारुदयश्च ॥ ८३ ॥

ऋकारोदयः रेफोदयः अरुदयश्च सकारः प्रकृत्या भवति,
ऋकारोदयः यथा (१४अ० २८क०) त्रि॒सृभि॑रस्तुवत, रेफोदयः
यथा (१७अ० २४क०) तिस्र॑श्चमे, अरुदयः यथा (१अ० १५क०)
वा॒चो वि॒सर्ज॑नम् ॥

पृथिविदिव्युपरिचर्षणिशकुनियासिभ्यः ॥ ८४ ॥

पृथिवि दिवि उपरि चर्षणि शकुनि यासि एतेभ्यो भाविभ्यः
परः सकारः प्रकृत्या भवति संहितायाम्, पृथिवि यथा (८अ०
२क०) पृ॒थि॒वि॒ सद॑न्व॒ः, दिवि यथा (८अ० २क०) दि॒वि॒ सद॑-
न्वे॒व॒सद॑म्, उपरि यथा (८अ० ३६क०) उ॒परि॒ सदो॑ दु॒व॒स्वन्तः॑,
चर्षणि यथा (२८अ० १क०) च॒र्ष॒णी॒सह॑ वे॒त्तु॑, शकुनि यथा
(२५अ० ३क०) श॒कुनि॒ सा॒देन॑, यासि यथा (२१अ० ३क०)
अ॒व॒यासि॑ सि॒सौ॒ष्ठाः ॥

ऋषरेभ्यो नकारो णकारश्च समानपदे ॥ ८५ ॥

ऋकारषकाररेफेभ्य उत्तरो नकारो णकारमापद्यते
समानपदे, ऋकाराङ्गवति यथा (११अ० २७क०) नृ॒णाम्, षका-
णाङ्गवति यथा (१अ० १०क०) पू॒ष्णः॑, रेफाङ्गवति यथा (३अ०
४८क०) पू॒र्णा, एते प्रत्ययनकाराः ऋषरेफेभ्य उत्तराः सन्तो
णकारमापद्यन्ते, अयं तावत् सूत्रार्थो व्याकरणविषयप्रदर्श-
नार्थं क्रियते ॥

स्वरयवहकारैश्च ॥ ८६ ॥

स्वरैर्यकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्याश्च व्यवहितो
नकारः ऋषरेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम्, यथा
(१२अ० २८क०) नृ॒म॒नाः तृ॒तीय॑मृ॒षु नृ॒म॒णाः॑, (११अ०

४४क०) पुरीषवाहनः अग्नेऽपुरीषवाहणः, (५अ० ३१क०)
प्रवाहनः विमूरसि प्रवाहणः, ऋषरेभ्य इति किम् (५अ०
३१क०) वह्निरसि हव्यवाहनः, समानपद इति किम्
(८अ० २६क०) प्र मो यच्छत्वर्थमा ॥

निषसाय रथवाहणमिन्द्रऽएणम्परिणीयते
समिन्द्रणऽउरुष्याणो रक्षाणः षूणः पुणः पुणा-
सत्या स्वर्णस्थूरिणी प्रणऽआयूषि ॥८७॥

निषसाय रथवाहणम् इन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्रणः
उरुष्याणः रक्षाणः षूणः पुणः पुणासत्या स्वर्णं अस्थूरिणी
प्रणऽआयूषि एते च एकारा निपात्यन्ते यदत्र लक्षणेनानु-
पपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । यथा निषसाय अत्र द्वयोर्न-
कारयोर्णत्वं निपात्यतं प्रथमस्य तवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्य
तु नकारव्यवहितत्वात् नकारश्च स्वरयवहकपां मध्ये न
पठ्यते, (२२अ० ८क०) निषसाय स्वाहोत्थिताय, रथवाहणं
यथा (२६अ० ४५क०) रथवाहनम् थकारेण व्यवधानादप्राप्तिः
अतो निपात्यते रथवाहणं हविरस्य नाम, इन्द्रऽएणम् यथा
(२६अ० १३क०) इन्द्रऽएणम् इतऽउत्तरमसमानपदत्वादप्राप्तं
णत्वं निपात्यते । इन्द्रऽएणं प्रथमोऽअध्यतिष्ठत्, परिणीयते यथा
(३३अ० ७४क०) परिणीयते सोऽअध्वराय परिणीयते कविः,
समिन्द्रणः यथा (८अ० १५क०) इन्द्र नः समिन्द्र णो मनेमा
नेषि गोभिः, उरुष्याणः यथा (३अ० २७क०) उरुष्याणः उरु-
ष्याणोऽअघायतः) समस्मात्, रक्षाणः यथा (३अ० २६क०)
रक्ष नः रक्षाणो ब्रह्मणस्पते, षूणः यथा (३अ० ४६क०) षू नः
मोषूणोऽइन्द्रात्र, पुणः यथा (२७अ० ४१क०) अभीषु नः अभीषु
णाः सखी नाम्, पुणा यथा (२०अ० ८१क०) गोमदूषु नासत्या

मोर्मटुषुणा सत्य_ा, स्वर्यं यथा (१८अ० ५०क०) स्वः न स्वर्त्त
घर्मः) स्वाहा, अस्थूरि णौ यथा (२अ० २७क०) अस्थूरि नौ
अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु, प्रण आयूष्णि यथा (२३अ०
३१क०) प्र नः आयूष्णि प्रण आयूष्णि तारिषः, आयूष्-
षीति किम् (३४अ० ३६क०) भग प्र नो जनय गोभिः ॥

परिणऽइति शाकटायनः ॥ ८८ ॥

परिण इति निपात्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा
परि नः परिणो रुद्रस्य हेतिः, शाकटायन इति किम्
(१६अ० ५०क०) परि नो रुद्रस्य हेतिः ॥

प्र नेतिनुदातिहिनोमीनाम् ॥ ८९ ॥

प्रपूर्वाणाम् नेति नुदाति हिनोमि एषां शब्दरूपाणां
नकारो णकारमापद्यते संहितायाम्, अत्र नेतिनुदात्योर्धातु-
प्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयोर्भवति हिनोतेस्तु विकरणनिर्देशा-
यत्र विकरणं तत्रैव भवति, नेति यथा (११अ० ८क०) प्र नय
प्रणय देवाव्यम्, नुदाति यथा (१५अ० १क०) प्र नुदानः अग्ने
जातान् प्रणुदानः, हिनोमि यथा (३५अ० १८क०) प्रहि-
नोमि क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि ॥

प्रकृत्या पदान्तीयः ॥ ९० ॥

पदान्तीयो नकारो हल् प्रकृत्या भवति, समानपद इति
प्राप्तिः, यथा (१८अ० ७०क०) पितृन् हविषेऽश्नत्वे, (३४अ०
४१क०) पूषन्तव व्रते वयम्, (३अ० ४७क०) अक्रन् कर्म कर्म-
कृतः ॥

निवनिनसः प्रपीनम् ॥ ९१ ॥

नि वनि नसः प्रपीनम् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति,
समानपद इति प्राप्तिः । नि यथा (२४अ० १८क०) कृणा

बभ्रु^१नी^१काशाः, वनि यथा (१अ० १७क०) ब्रह्मवनि^१ त्वा
 क्षत्रवनि^१, नसः यथा (२४अ० ३६क०) वार्द्धीन^१सस्ते मृत्वा
 अरण्याय, प्रपीनम् यथा (१७अ० ७८क०) अपाम्पौ^१नमग्न ॥

श्रीमनाऽद्वत्येके ॥ ६२ ॥

अयच्च नकारः प्रकृत्या भवति एकेषामाचार्याणाम्मतेन,
 यथा (१७अ० ५७क०) श्रीमनाः शतपयाः, एकेषामिति
 किम् श्रीमणाः शतपयाः ॥

इन्द्राग्नौ चित्रभानो वार्त्तग्नन्दुःष्वप्नाम्
 ध्रुवयोनिः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याश्चर्म-
 मम् ॥ ६३ ॥

इन्द्राग्नौ चित्रभानो वार्त्तग्नम् दुःष्वप्यम् ध्रुवयोनिः पुरो-
 ऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याः चर्मम् एते च नकाराः समान-
 पद इति प्राप्तणकाराः प्रकृत्या भवन्ति, इन्द्राग्नौ यथा (२अ०
 १५क०) इन्द्राग्न्योरुज्जि^१तिम्, चित्रभानो यथा (२०अ० ८७क०)
 इन्द्रायाहि चित्रभानो, वार्त्तग्नम् यथा (६अ० ८क०) इन्द्रस्य
 वार्त्तग्नमसि, दुःष्वप्नाम् यथा (३५अ० ११क०) अप दुःष्व-
 प्ना^१ठं सुव, ध्रुवयोनिर्यथा (१४अ० १क०) ध्रुवर्त्तितिध्रुव-
 यो^१निः, पुरोऽनुवाक्याभिः यथा (२०अ० १२क०) ऋचं पुरो-
 ऽनुवाक्याभिः, पुरोऽनुवाक्याः यथा (२०अ० १२क०) पुरो-
 ऽनुवाक्या यज्याभिः, चर्मम् यथा (३०अ० १५क०) साध्ये-
 भ्यश्चर्मम् ॥

तवर्गे च ॥ ६४ ॥

तवर्गे च प्रत्यये ऋपरिफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति,

यथा (७अ० १५क०) तृम्यन्तु होत्राः, (२५अ० १क०) अव-
क्रन्देन तालु ॥

षादमन्तरक्तकारे ॥ ६५ ॥

षकारादनन्तरो नकारक्तकारे प्रत्यये प्रकृत्या भवति,
यथा (३३अ० ८क०) उग्रस्त्वेष नृमणः ॥

शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

शकारलकारसकारव्यवहितः वर्गाश्च ते मध्यमाश्च वर्ग-
मध्यमाः चटतवर्गाः तैश्च व्यवहितो नकारक्तषरेभ्य उत्तरः
प्रकृत्या भवति, शकारव्यवहितो यथा (१२अ० १क०) दृशानो
कृष्णः, (५अ० ३२क०) सुम्नाडसि कुशानुः, लकारव्यवहितः
यथा (२५अ० २क०) निऋतिर्निर्जर्जल्येन, सकारव्यवहितः यथा
(१८अ० ८४क०) अपाण् रसेन वरुणः, चवर्गव्यवहितः
यथा (२०अ० ४२क०) प्राचीनं ज्योतिः, (३अ० ७क०) अन्त-
रति रोचना, टवर्गव्यवहितः यथा (११अ० ८क०) वैष्टुभेन
कुन्दसा, (११अ० ११क०) अनुष्टुभेन कुन्दसा, तवर्गव्यवहितो
यथा (२८अ० ५७क०) रथिनो जयन्तु, (१०) आक्षी इमे, ननु
शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपीत्यनेन सूत्रेण एतैर्वर्णव्यव-
हितक्तषरेफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति समानपद
इत्युक्तम्, तथा “क्तषरेफेभ्यो नकारो णकारश्च समानपदे”
“स्वरयवहकपैश्च” इत्यनेन एतैर्वर्णव्यवहितोऽपि नकारो णका-
रमापद्यते समानपदे इत्युक्तम्, एवं य एव स्वरयवहकपव्यति-
रिक्ता वर्णास्त एव शिलिसिवर्गमध्यमाः अतोऽनेन सूत्रेण न
प्रयोजनम् एवन्तर्ह्युभयथा लक्षणानुकथनं शिष्यबुद्धिव्यापाद-
नार्थम् ॥

दीर्घम् ॥

विसर्जनीय इत्युपक्रम्य द्वयोर्व्यञ्जनयोः सन्धौ ये लोपा-
गमवर्णविकारास्ते प्रतिष्ठादिताः, अधुना स्वरस्य व्यञ्जनेन
सह सन्धौ यः स्वरविकारः स उच्यते ऋस्वः स्वरो दीर्घविकार-
मापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

✓ अश्वरश्मिमतिमुमतिश्चसुतचारयघृणिसेदि-
मेन्द्रियधारयचित्रभङ्गुरवयुनाम्बस्यहृदयघुष्यर्त्ता-
भ्यवताध्यर्चशक्तिपुरुशचि वकारे ॥ ६८ ॥

अश्व रश्मि मति मुमति श्व सुत चारय घृणि सेदिम
इन्द्रिय धारय चित्र भङ्गुर वयुन अश्वस्य हृदय घुष्य ऋत
अभि अवत अधि अर्च शक्ति पुरु शचि एते ऋस्वस्वरा वकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, अश्व यथा (१२अ० ८१क०) अश्वा-
वतो॑ ऽ सोमा॑वतीम्, रश्मि यथा (१५अ० ६३क०) रश्मी॑वती-
भास्व॑तीम्, मति यथा (२२अ० १२क०) प्रदे॑वाय मती॑विदे,
सुमति यथा (२२अ० १२क०) मुष्टु॑ति॒ सु॑मतीवध॑ +, श्व
यथा (२४अ० ३३क०) श्वा॑विद्धीमी, सुत यथा (२०अ०
८८क०) विप्र॑जूताः सुता॑वतः, चारय यथा (२३अ० २१क०)
स॒म॒ञ्जि॒ञ्चार॑या वृषन्, घृणि यथा (२४अ० ३६क०) उष्ट्रो॑ घृणी-
वान् । सेदिम यथा (२५अ० १५क०) दे॒वाना॑ ऽ स॒ख्यमु॑प॒से
दि॒मा व॒यम् । इन्द्रिय यथा (६अ० २७क०) इन्द्रि॒यावा॑न्मदि-
न्त॑मः । धारय यथा (६अ० ८क०) हृह॑स्यते धा॒रया॑ वसू॑नि,
चित्र यथा (३अ० १८क०) चित्रा॑वसो स्व॒स्ति ते॑ पा॒रम॑शीथ,
भङ्गुर यथा (११अ० २६क०) ह॒न्तार॑भङ्गुरा व॑ताम् । वयुन
यथा (५अ० १४क०) विहो॑ता दधे वयु॒नावि॑देक + । अश्वस्य
यथा (२५अ० ४२क०) एक॒स्वष्टु॑रश्व॑स्या वि॒श॒स्ता, हृदय यथा
(८अ० २३क०) उ॒तोप॑व॒क्ता हृ॑दया वि॒ध॑स्वित्, घुष्य यथा

(२५अ० ४१क०) परु'परु'रनुघुष्ठा विशस्त, ऋत यथा (१२अ० १११क०) ऋतावानमहिषम्, अभि यथा (१४अ० २३क०) अभीवर्त्तःऽसविर्ठ० शो वर्चो'द्वावि'एशः), अवत यथा (१२अ० ८८क०) इदम् प्रावता वचः, अधि यथा (२५अ० ३८क०) अधोवासय्या हिरण्यान्यस्मै, अर्च यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वानराय विश्वा भुवे', शक्ति यथा (२८अ० ४६क०) कृष्णे अतः शक्ती'वन्तो गभीराः), पुरु यथा (३३अ० ८१क०) इमा-
ऽउ'त्वा पुरुवसो । शचि यथा शचीवसे ॥

नाश्ववद्विरण्यात् ॥ ९९ ॥

अश्ववदित्येतत्पदं दीर्घमापद्यते हिरण्यशब्दाद्यदि परं भवति, यथा (८अ० ६३क०) आपवस्व हिरण्यवदश्ववत् ॥

अभि विख्ये षं वीर विश्व वत्स वृत्र वाजय-
न्तेषु ॥ १०० ॥

अभीत्येतत्पदं विख्ये षम् वीर विश्व वत्स वृत्र वाजयन्त इत्येतेषु न दीर्घमापद्यते । विख्ये षं यथा (१अ० ११क०) स्वरभिविख्ये'षम् । वीर यथा (१७अ० ३७क०) अभिवी'रो-
ऽअभिसत्त्वा सहोजाः), विश्व यथा (२अ० १८क०) इमा वाच-
मभि विश्वे' गृणन्तः, वत्स यथा (२६अ० ११क०) अभि वत्सन्न स्वसरेषु धेनवः, वृत्र यथा (१८अ० ६८क०) अभि वृत्रं वर्द्धमान'म्पयारुम्, वाजयन्तः यथा (१८अ० ७४क०) अश्याम वाजमभि वाजयन्तः ॥

अश्वस्य वाजिन इति च ॥ १०१ ॥

अश्वस्य वाजिन इति च द्विपदस्य न पूर्वपदान्तो दीर्घ-

मापद्यते, यथा (२२अ० ३७क०) अश्वस्व वाजिनस्व चि सिमाः ॥

विश्व सहभुवपुषवसुषु ॥ १०२ ॥

विश्व इत्येतत्पदं सह इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, सह यथा (७अ० ३६क०) विश्वा साहमवसे नूतनाय, भुव यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय विश्वाभुवे, पुष यथा (२५अ० ४५क०) विश्वा पुषे रयिम्, वसु यथा (२अ० ३क०) गन्धर्वस्वा विश्वा वसुः ॥

नरहामित्रेषु च ॥ १०३ ॥

नरहामित्रेषु च प्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते, नर यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय, हा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु, मित्र यथा (१३अ० ५७क०) विश्वा मित्रः ऋषिः । पृथग्योगकरणं शिष्याणामवग्रहत्वव्युदासप्रज्ञत्यर्थम् । अर्थव्याख्यानायं त्ववयवदर्शनम् ॥

तिष्ठाद्युदात्तम् ॥ १०४ ॥

तिष्ठेत्येतत् पदं दीर्घमापद्यते यद्याद्युदात्तं भवति, यथा (११अ० ४२क०) तिष्ठा देवो न सविता, (१०अ० २२क०) तिष्ठा रथमधियं वज्रहस्ता, आद्युदात्तमिति किम् (८अ० ३३क०) आतिष्ठ हवहन्नर्थम् ॥

प्र वणशृङ्गयासेषु ॥ १०५ ॥

प्र इत्येतत् पदं वन शृङ्ग यास इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, वन यथा (१२अ० ५०क०) प्रा वणेभिः मजोषसः । शृङ्ग यथा (२४अ० १७क०) प्रा शृङ्गा मोहन्दाः, यास यथा (३८अ० ११क०) प्रा यासाय स्वाहा ॥

नि वारहारयोरनवग्रहे ॥ १०६ ॥

नि इत्ययमुपसर्गो वारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते अवग्रहवर्जिते, वार यथा (१८अ० १२क०) नौवाराश्च मे, हार- यथा (१७अ० ३२क०) नौहारेण प्राहता, अवयवव्युत्पत्त्यर्थं वचनम् अनवग्रहाणां हि मध्ये वक्ष्यति ॥

नाऽवनयामि ॥ १०७ ॥

अवेत्येतन् पदं न दीर्घमापद्यते नयामीत्येतस्मिन् प्रत्यये यथा (५अ० २५क०) अव नयामि वैष्णवान् । धारयामित्येतस्मिन् सूत्रेऽवशब्दस्य नकारे दीर्घत्वं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

धारयाम योजाव सचस्व नुद मोषु जयतो-
रुष्य रक्ष यज यच्छ मत्स्य पिपृत गायतातु
येन नकारे ॥ १०८ ॥

धारयाम योज अव सचस्व नुद मोषु जयत उरुष्य रक्ष यज यच्छ मत्स्य पिपृत गायत आतु येन एते क्त्वा नकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, धारयाम यथा (१७अ० ८०क०) धार- यामा नमोभिः, योज यथा (३अ० ५२क०) योजान्विन्दु ते हरी, अव यथा (११अ० ४१क०) क्वा नो देव्या धिया, सचस्व यथा (३अ० २४क०) सचस्वा नाः स्वस्तये, नुद यथा (१५अ० १क०) अग्ने जातान् प्रणुदा नः, मोषु यथा (३अ० ४६क०) मोषूण्डन्द्राव प्रसुदेवैः, मोऽइति किम् (११अ० ४२क०) ऊर्द्धुणुतये, जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता जयता नरः, उरुष्य यथा (३अ० २६क०) उरुष्याणोऽअघा- यतः । रक्ष यथा (३अ० ३०क०) रक्षा णो ब्रह्मणस्पते, यज

यथा (३३अ० ३क०) यञा नो मि॒त्रावरु॑णा, यच्छ यथा
 (३६अ० १३क०) यच्छा नः शर्म॑ स॒प्रथाः, मत्स्य यथा
 (३३अ० ३४क०) अपि॒ यथा यु॒वानो म॑त्स्यथा नः, पिपृ॒त यथा
 (३३अ० ४२क०) नि॒र॒हसः॑ पिपृ॒ता नि॒र॒वद्यात्, गाय॑त यथा
 (३३अ० ६२क०) उपा॑स्मै गाय॑ता नरः, आ॒तु यथा (३३अ०
 ६५क०) आ॒तु नः॑ इन्द्र॒ एव॑हन्, (३३अ० ८७क०) येन॑ यथा
 (३४अ० १७क०) येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तर॑ + ॥

भव च ॥ १०६ ॥

भवेत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यये, यथा (१२अ०
 ११४क०) भवा॑ नः स॒प्रथ॑स्तमः सखा॑ वृधे, पृथ॒ग्योग॑करणमुत्त॒-
 राय॑म् ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुषु च ॥ ११० ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुः एषु च प्रत्ययेषु भवेत्वेतत्पदं
 दीर्घमापद्यते, सचा यथा (३४अ० ५६क०) इन्द्र॑ प्रा॒शूभ॑वा
 सचा, वरूथ्य यथा (३अ० २५क०) उ॒त त्वा॒ता शि॒षो भ॑वा
 वरूथ्यः, वाजस्य यथा (१२अ० ११२क०) भ॒वा वाज॑स्य
 स॒द्रुथ॑, पायुः यथा (१३अ० ११क०) भ॒वा प्रा॒युर्वि॒शोऽश्र॒स्या-
 ऽअ॒द॒व्यः ॥

अष्टक्तः सौ ॥ १११ ॥

अष्टक्तग्रहणेनेह उकारो गृह्यते नाकारो दीर्घविधानात्,
 अष्टक्त उकारो दीर्घमापद्यते सुप्रत्यये, यथा (११अ० ४२क०)
 उ सु नः ऊ॒ङ्ङु॒षुण॑ +, (२०अ० ८१क०) गोम॑द॒षुणा॑ स॒त्या ॥

रथि तकारनकारयोः ॥ ११२ ॥

रथीत्येतत्पदं तकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते,
 यथा (१२अ० ५६क०) र॒थी त॑म॒ र॒थी नाम् ॥

अथोदारिथ शोच पनय सादयर्जु वृष शत्रु
सलक्ष्माघाघारात्यृतभवत यकारे ॥ ११३ ॥

अथ उदारिथ शोच पनय सादय ऋजु वृष शत्रु सलक्ष्म
घ अघ अराति ऋत भवत एते ऋस्वा यकारे प्रत्यये दीर्घ-
मापद्यन्ते, अथ यथा (१२अ० १२क०) अवाधुमं विमध्यमं
अथाय, उदारिथ यथा (१७अ० ७५क०) अस्माद्योने रुदा-
रिथा यज, शोच यथा (३अ० ३क०) बृहच्छोचा यविष्ठ,
पनय यथा (१८अ० ६४क०) देवता पनया युजम्, सादय यथा
(११अ० ३५क०) सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ, ऋजु यथा
(२५अ० १५क०) देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजू यताम्, वृष यथा
(२०अ० ४६क०) वृषायमाणो वृषभस्तुग्राघाट, शत्रु यथा (१२अ०
५क०) शत्रूयतो हन्ता, सलक्ष्म यथा (६अ० २०क०) सलक्ष्मा
यद्विषु रूपं भवति, घ यथा (७अ० ३२क०) आघा येऽग्निम्,
अघ यथा (३अ० २७क०) अघायतः समस्मात्, अराति यथा
(१२अ० ५क०) अराती यतो हन्ता, ऋत यथा (१३अ० २७क०)
मधु वाताऽऋता युते, भवत यथा (३३अ० ५१क०) अर्वाञ्चो-
ऽअद्या भवता यजत्ताः ॥

व वृधवृजोः ॥ ११४ ॥

व इत्ययं ऋस्वो वृधवृजोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते, वृध यथा
(७अ० ३६क०) अम्बुद्वारवावृधे, वृज यथा (३३अ० ४४क०)
प्र वारुजे ॥

अद्य तठ्ठं हकारचकारभवत वृणीमहे
देवेषु ॥ ११५ ॥

अद्य इत्ययं ऋस्वस्तकार हकार चकार भवत वृणीमहे देव

इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, तम् यथा (३३अ० ८७क०)
 अद्या तमस्य महिमानम्, हकार यथा (८अ० ४५क०)
 अद्या हुवेम, चकार यथा (२१अ० १क०) हवमद्या च मृडय
 भवत यथा (३३अ० ५१क०) अद्या भवता यजसाः, वृणीमं
 यथा (३३अ० १७क०) तद्देवानामवोऽद्या वृणीमहे, दे
 यथा (३३अ० ४२क०) अद्या देवाः ॥

न होतरि ॥ ११६ ॥

होतृशब्दे प्रत्यये अद्येत्ययं ऋस्वो न दीर्घमापद्यते, अध
 स्तनसूत्रेण प्राप्तस्य प्रतिषेधः, यथा (२८अ० ३४क०) तमद
 होतरिषितः (२१अ० ५८क०) अग्निमद्य होतारमवृणीता
 यम् ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिबेत स्म तिष्ठ

रक्षा मकारे ॥ ११७ ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिब इत स्म तिष्ठ रक्ष एते
 ऋस्वा मकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, शृणुत यथा (७अ० ३४क०)
 शृणुता मऽहमह हवम्, त्विषि यथा (१६अ० १७क०) शृष्विञ्च
 राय त्विषी मते । भ्रजि यथा (२८अ० २२क०) चित्तं वातः
 ऽहव भ्रजौ मान्, भवत यथा (८अ० ४क०) आदित्यामी
 भवता मृडयन्तः, पिब यथा (३३अ० १०क०) पिबो मित्तस्य
 धामभिः, इत यथा (३३अ० ४७क०) इता मरुतो अश्विना,
 स्म यथा (३३अ० ८४क०) देवासो हिषा मनवे समन्यवः ।
 तिष्ठ यथा (३३अ० १३क०) शत्रूयतामभि तिष्ठा, महात्सि,
 तिष्ठाद्युदात्तमित्याद्युदात्तस्य दीर्घभाव उक्तः, अनुदात्तार्थ आर-
 न्धः, रक्ष यथा (२८अ० ४७क०) रक्षा माकिर्बोऽग्रघशं स-
 ईशत ॥

विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ ११८ ॥

विश्वदेव्यसोमावेनौ ऋस्वौ वति प्रत्यये दीर्घमापद्यते,
विश्वदेव्य यथा (११अ० ६१क०) अदितिश्चा देवी विश्वदेव्या-
वती, सोम यथा (१२अ० ८१क०) अश्वावतीः सोमावतीम्,
वत्यामिति किम् (२४अ० १८क०) पितृणां सोमवताम् ॥

उष महोभिर्नक्तो मीकारैकारौकारनका- रेभ्यः ॥ ११९ ॥

उष इत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते महोभिः नक्त ईम् ईकार-
एकारौकारनकारेभ्यः परस्वेद्भवति, महोभिः यथा (२०अ०
४० । ४१क०) प्रथमानामहोभिः उषामा नक्तो वृहती,
नक्त यथा (१२अ० २क०) नक्तोषामा समनसा, ईम् यथा
(१५अ० २४क०) प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्, ईकारात् यथा
(२८अ० १४क०) देवीऽउषामा नक्तो, एकारात् यथा (२९अ०
३१क०) यजतेऽउषाकेऽउषामा नक्तो, औकारात् यथा (२७अ०
१७क०) दिव्येन योनाऽउषामा नक्तो, नकारात् यथा (३४अ०
४०क०) अश्वावतीर्गोमतीर्नऽउषासं, एतेभ्यः पर इति किम्
(२०अ० ३६क०) समिद्धऽइन्द्रऽउषसाम् ॥

पूरुषोऽवसाने ॥ १२० ॥

पूरुष इति दीर्घो निपात्यते अवसाने चेद्भवति, यथा
(१२अ० ८१क०) न सरिष्याति पूरुषः, अवसान इति किम्
(३१अ० २क०) पूरुषऽएव ॥

पूष्णो जहीमस्तेष्वव ॥ १२१ ॥

अत्रेत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते पूष्णः जहीमः ते इत्येतेषु
प्रत्ययेषु, पूष्णः यथा (२५अ० २७क०) अत्रा पूष्णः, जहीमः

यथा (३५अ० १०क०) अत्रा जहीमोऽशिवा ये, ते यथा
(२८अ० १८क०) अत्रा ते रूपमुत्तमम् ॥

नरसप्तऋषीन् नस्तऽत्राहुर्नियुद्भिष्व यत्र

॥ १२२ ॥

नरः सप्तऋषीन् नः तऽत्राहुः नियुद्भि एतेषु प्रत्ययेषु यत्रे-
त्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते, नरः यथा (२८अ० ४८क०) यत्रा
नरः सच्च विचुद्रवन्ति, सप्तऋषीन् यथा (१७अ० २६क०)
यत्रा सप्तऋषीन् परऽ, नः यथा (२५अ० २२क०) यत्रा
नश्चका जरसं तनूनाम्, तऽत्राहुः यथा (२८अ० १५क०) यत्रा
तऽत्राहुऽ परमं जनित्रम्, नियुद्भिः यथा (१३अ० १५क०) यत्रा
नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ॥

अभिमाति पृतनासु सपत्न धूर्विश्व समत्सु

पृतना व्रातेभ्यः सहेः ॥ १२३ ॥

अभिमाति पृतनासु सपत्न धूः विश्व समत्सु, पृतना व्रात
इत्येतेभ्य उत्तरस्य सहेऽस्वो दीर्घमापद्यते, अभिमाति यथा
(१२अ० ११३क०) सँवृष्यान्यभिमातिषाहं, पृतनासु यथा
(११अ० ७६क०) जेतारमग्निमृतनासु सासहिम्, सपत्न यथा
(५अ० १०क०) सिँह्यसि सपत्नसाही, धूः यथा (४अ० ३३क०)
उम्रावेतं धूर्षाही, विश्वे यथा (७अ० ३६क०) विश्वासाहमवसे
नूतनाय, समत्सु यथा (१५अ० ४०क०) येना समत्सु सासहं,
पृतना यथा (१८अ० ६८क०) पृतनाषाह्याय च, व्रात यथा
(२८अ० ४६क०) सुतो वीराऽउरवो वातसाहाऽ ॥

उक्थाच्च शसेः ॥ १२४ ॥

उक्थशब्दात्परस्य शसेर्धातोर्ऋस्वो दीर्घमापद्यते, यथा
(१७अ० ३१क०) उक्थशसः उक्थशासश्चरन्ति ॥

एवाच्छ चक्रमाय ॥ १२५ ॥

एव अच्छ चक्रम अथ एते ऋस्वा व्यञ्जनमात्रे दीर्घमाप-
द्यन्ते, एव यथा (१३अ० २०क०) एवा नो^१ दूर्वे^२ प्रतनु, अच्छ
यथा (१६अ० ४क०) गिरिशाच्छा वदामसि, चक्रम यथा
(३अ० ४५क०) यदेनश्चक्रमा वयम्, अथ यथा (२६अ० २५क०)
अथा मन्दस्वजुजुषाणः ॥

विद्या सौत्रामण्याम् ॥ १२६ ॥

विद्य इत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते सौत्रामणीमन्त्रं मुक्त्वा,
यथा (१२अ० १८क०) विद्या तेऽग्ने, असौत्रामण्यामिति
किम् (१८अ० ६८क०) याँश्च विद्य याँः॥३३॥ च न प्रविद्य ॥

अधा यत्स्मग्नावायुषु ॥ १२७ ॥

अध इत्ययं ऋस्वो व्यञ्जनमात्रे दीर्घमापद्यते, यथा (१७अ०
६४क०) अधा मपत्नानिन्द्राग्नी मे^१, यत् स्मग्ना वायुः इत्ये-
तेषु प्रत्ययेषु न दीर्घमापद्यते, यत् यथा (२७अ० ८क०) अमुत्र
यादध यद्यमस्य, स्म यथा (१५अ० ६२क०) अध स्म ते
व्रजनम्, ग्ना यथा (३३अ० ४८क०) रुद्रोऽधग्नाः, वायुम्
यथा (२७अ० २४क०) अध वायुं नियुते^२, अयत्स्मग्नावायु-
ष्विति किम् (१८अ० ६८क०) अधा यथा नः पितरः ॥

पूर्वी इन्द्रेष्ववायुषु ॥ १२८ ॥

इन्द्रेषु समासेषु वायुरहितेषु पूर्वः पदान्तो दीर्घमाप-
द्यते, यथा (२अ० १५क०) अग्नीषोमौ^१, (२अ० ३क०) मित्रा
वरुणौ, (२५अ० ६क०) इन्द्रावृहस्पतौ^२, इन्द्रेष्विति किम्

(४५० ३३क०) अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ, अवायुष्विति किम्
(७५० ८क०) इन्द्रवायुभ्यान्वा ॥

हरि शयेत्येके ॥ १२६ ॥

हरि इत्यस्य एके आचार्या दीर्घमिच्छन्ति शयप्रत्यये, यथा
(५५० ८क०) हरि शया हरी शया, इक इति किम् या
तेऽअग्ने हरि शया ॥

पिवा सोमं पिवा सुतस्य स्या मयो भुवो
नूरणे शमीष्व मामहानो मामहन्तामशीतम
रीरिषो रीरिषत यामयन्ति हि आ ते वर्द्धया
रयिष् शुधी हवञ्चरा सोम सूयवसिनी श्रोता
ग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा दिवो युच्वा हि
गमयातमः सिञ्चता सुतम्परीवापऽउक्था
शस्त्राण्यत्ता हवीष्प्याच्या जानु क्षामा रेरिहत्
क्षामा भिन्दन्तो रुहेमा स्वस्तये जनयथा च
धारयाम पितरा मृधो बोधा मे विचृता बन्ध-
मवता हवेषु शृणुधी गिरो रक्षा तोकञ्चर्षणीस-
हाञ्चर्षणीधृतो येना समत्सु वनेमा तऽऋध्याम
ते शिञ्चा सखिभ्यस्तचारयन्दीया रथेनेता
जयत वर्द्धया त्वं प्रब्रवामा घृतस्याजगन्था
परस्या ररिमा हि पुरौ तता ग्रीहाकर्णशुण्डा-
कर्णौ प्रकृतिदीर्घावित्येके नौ काशाऽअनू काशेन

चक्राजरसमिथूकस्तरता सखायः सासङ्खानपा-
मार्गेभयादतः ऋतीषहमभीषु सुष्टरीमा जुषा-
णा यजा देवान् येना पावकाश्वायन्तो यदौ सर-
मा स्वदया सुजिह्व निषद्या दधिष्व सदतना
रणिष्ट न भरा चिकित्वांश् चिकित्सा गविष्टा-
ववाद्द्रक्षा चायुनक्सृजा रराणः सादन्यमिति
च ॥ १३० ॥

पिबा सोमम्, पिबा सुतस्य, स्थामयो भुवः, नूरणे,
शमीष्व, मामहानः, मामहन्ताम्, अशीतम, रीरिषः, रीरि-
षत, यामयन्ति, हिष्मा ते, वर्द्धया रयिम्, शुधी हवम्, चरा
सोम, सूयवसिनी, श्रोता ग्रावाणः, धर्षा मानुषः, पाथा दिवः,
युद्धा हि, गमयातमः, सिञ्चता सुतम्, परीवापः, उक्था
शस्त्राणि, अत्ता हवींषि, आद्या जानु, क्षामा रेरिहत्,
क्षामा भिन्दन्तः, रुहेमा स्वस्तये, जनयथा च, धारयाम,
पितरा मृधः, बोधा मे, विचृता बन्धम्, अवता हवेषु, शृणुधी
गिरः, रक्षा तोकम्, चर्षणीसहाम्, चर्षणीधृतः, येना समत्सु,
वनेमा ते, ऋध्यामा ते, शिक्षा सखिभ्यः, तवारथम्, दीया
रथेन, इता जहत, वर्द्धया त्वम्, प्रब्रवामा घृतस्य, आजगम्या
परंस्याः, ररिमा हि, पुरी तता, ग्रीहाकर्णः, शुण्ठाकर्णः, नी
काशाः, अन्नू काशेन, चक्राजरसम्, मिथूकः, तरता सखायः,
सासङ्खान्, अपामार्गः, उभयादतः, ऋतीषहम्, अभीषु,
सुष्टरीमा जुषाणा, यजा देवान्, येना पावक, अश्वायन्तः,
यदौ सरमा, स्वदया सुजिह्व, निषद्या दधिष्व, सदतना रणि-

ष्टन, भरा चिकित्वान्, चिकित्सागविष्टौ, अवाददत्, रक्ष
 च, आयुनक्सजा रराणः, सादन्यम्, एते ऋक्षा दीर्घमाप
 द्यन्ते । पिब सोमम् यथा (२६अ० ४क०) पिब सोमं शत
 क्रतो, (७अ० ३६क०) पिब सोमं मनुष्वधं मदाय, पिब सुतम्
 यथा (३३अ० ७०क०) पिब सुतस्यान्धसो मदाय, स्थ मयं
 भुवः यथा (११अ० ५०क०) आपो हि ष्ठा मयो भुवः, नु रं
 यथा (१७अ० १०क०) तूर्वन्नयामन्नेतश्च नू रणे, शमीष्व यथ
 (१अ० १५क०) हविः शमीष्व, ममहानः यथा (१७अ० ५५क०
 समिद्धेऽग्नावधि मामहानः), ममहन्ताम् यथा (३३अ०
 ४२क०) तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम्, अग्नि तम यथ
 (२अ० २०क०) अग्ने दध्यायोऽशीतम, रौरिषः यथा (१६अ०
 १६क०) मानोऽव्यशेषु रौरिषः, रौरिषत यथा (२५अ० २२क०
 मा नो मध्या रौरिषतायुः, यमयन्ति यथा (२५अ० ३६क०
 प्रिया देवेष्वायामयन्ति, हि स्म ते यथा (३अ० ४६क०) अस्मि
 हि स्म ते, हीति किम् (१५अ० ६२क०) अध स्म ते ब्रजनम्
 वर्द्धय रयिम् यथा (३अ० १४क०) अथा नो वर्द्धया रयिम्
 शुधि हवम् यथा (२१अ० १क०) इमं मे वरुण शुधो हवम्
 चर सोम यथा (४अ० ३७क०) प्रचरा सोम दुष्टानि, ओत
 यावाणः यथा (६अ० २६क०) ओता यावाणो विदुषो न
 युजन्तम्, धर्ष मानुषः यथा (६अ० ८क०) मुञ्चामि धर्षा मानुषः
 पाथ दिवः यथा (८अ० ३१क०) एथा दिवो विमहसः, युक्त्वा
 हि यथा (८अ० ३४क०) युक्त्वा हि केशिना हरौ, गमय
 तमः यथा (८अ० ४४क०) अधरं गमया तमः, सिञ्चत यथा
 (१६अ० २क०) परीतो पिञ्चता सुतम्, परि वापः यथा (१६अ०
 २१क०) परी वापः पयो दधि, उक्थ शस्त्राणि यथा (१६अ०
 १८क०) कृन्दो भिरुक्था शस्त्राणि, अत्त हवीषि यथा (१६अ०

६६क०) अ॒त्ता ह॒वीष्णि॒, प्रय॑तानि ब॒र्हिषि॑, आ॒च्य जानु॑ यथा
 (१६अ० ६२क०) आ॒च्या जानु॑ दक्षिणतः । आ॒म रे॒रिह॑त् यथा
 (१२अ० ६क०) आ॒मा रे॒रिह॑हीरुध॑, आ॒म भि॒न्दन्तः॑ यथा
 (१६अ० ६६क०) आ॒मा भि॒न्दन्तो॑ऽअ॒रु॒णीः । रु॒हेम॑ स्व॒स्तये॑
 यथा (२१अ० ६क०) अ॒स्र॒वन्ती॒मा रु॑हे॒मा स्व॒स्तये॑, ज॒नय॑थ च
 नः यथा (११अ० ५२क०) आ॒पो ज॒नय॑था च नः, धा॒रय॑ मयि
 यथा (११अ० ५८क०) धा॒रया॑ मयि प्र॒जाम्, तर॑ मृ॒धः यथा
 (११अ० ७२क०) अ॒ग्ने त्वन्त॑रा मृ॒धः, बो॒ध मे॑ यथा (१२अ०
 ४२क०) बो॒धा मे॑ अ॒स्य, वि॒चृ॒त ब॒न्धम्॑ यथा (११अ० ६३क०)
 वि॒चृ॒ता ब॒न्धमे॒तम्, अ॒वत॑ ह॒वेषु॑ यथा (१७अ० ४३क०) दे॒वा
 अ॒वता॑ ह॒वेषु॑, शृ॒णु॒धि गि॒रः यथा (१३अ० ५२क०) प्रा॒हि
 शृ॒णु॒धौ गि॒रः, र॒क्ष तो॒कम्॑ यथा (१३अ० ५२क०) र॒क्षा तो॒क-
 मु॒तक॑ना, च॒र्षणि॑स॒हाम्॑ यथा (२८अ० १क०) च॒र्ष॒णीम॒हं
 वे॒त्वाज्य॑स्य, च॒र्षणि॑धृतः यथा (७अ० ३३क०) ओ॒मास॑श्च॒र्षणी-
 धृ॒तः, ये॒न स॑म॒त्सु॑ यथा (१५अ० ४०क०) ये॒ना म॑म॒त्सु॑ मा॒म-
 हं, व॒नेम॑ ते यथा (१५अ० ४०क०) व॒नेमा॑ तेऽअ॒भिष्टि॑भिः,
 ऋ॒ध्याम॑ ते॒ यथा (१५अ० ४४क०) ऋ॒ध्यामा॑ तऽअ॒ग्रोहै॑, शि॒क्ष
 म॒खिभ्यः॑ यथा (१७अ० २१क०) शि॒क्षा म॒खिभ्यो॑ ह॒विषि॑, तत्र
 रथ॑म् यथा (२६अ० ४५क०) तत्रा॑ रथ॒मुप॑ ग॒म॒ठं स॑दे॒म,
 दी॒य रथे॑न यथा (१७अ० ३६क०) बृ॒ह॒स्पते॑ परि॒ दी॒या रथे॑न,
 इ॒तं ज॑यत यथा (१७अ० ४६क०) प्रे॒ता ज॑य॒ता न॑रः, व॒ड्य
 त्वं॑ यथा (१७अ० ५२क०) तम॑ग्ने व॒ड्या॑ त्वम्, प्र॒ब्र॒वाम
 वृ॒तस्य॑ यथा (१७अ० ६०क०) व॒यन्ना॑म प्र॒ब्र॒वामा॑ घृ॒तस्य॑, ज॒ग॒त्य
 प॒रस्याः॑ यथा (१८अ० ७१क०) प॒राव॑तऽअ॒ज॒ग॒त्या प॒रस्याः॑,
 र॒रिम॑ हि का॒मम्॑ यथा (१७अ० ७५क०) व॒यन्ते॑ऽअ॒द्य र॑रि॒मा
 हि का॒मम्, पु॒रि त॑ता यथा (१५अ० ८क०) अ॒न्तरि॑क्षं पु॒री

ततो, अस्म पदस्यापवादोऽभिप्रेतः तथा हि, (३८अ० ८क०)
 प्रशुपते' (ः पुरीतदित्येतदपि भवति, प्लौहाकर्णः शुण्ठाकर्णः
 एतौ शब्दौ प्रकृतिदीर्घावित्येके आचार्या मन्यन्ते, यथा
 (२४अ० ४क०) प्लौहाकर्ण' ः शुण्ठाकर्ण'ः, नि काशाः यथा
 (२४अ० १८क०) बभ्रुनौ' काशाः (ः पितृणाम्, अनु काशेन
 यथा (२५अ० २क०) अन्तरमनू काशेन', चक्रजरसम् यथा
 (२५अ० २२क०) यत्रा नश्च क्रा जरसन्तनूनाम्, मिथु कः यथा
 (२५अ० ४३क०) गात्राण्यसिना मिथू कः, तरत सखायः यथा
 (३५अ० १०क०) प्रतरता सखायः, ससहान् यथा (३८अ०
 ७क०) मासह्वाभियुग्वा च, अपमार्ग यथा (३५अ० ११क०)
 अपा मार्ग त्वमस्मत्, उभय दतः यथा (३१अ० ८क०) ये के
 चोभयादतः, ऋति षहम् यथा (२६अ० ११क०) तंवा' दस्म-
 मृतौषहम्, अभि सु यथा (३६अ० ६क०) अभी पुणः (ः सखी-
 नाम्, सुष्टरीम जुषाणा यथा (२८अ० ४क०) बर्हिः सुष्टरी' मा
 जुषाणा, यज देवान् यथा (३३अ० ३क०) यजा देवाः ॥ ऋत-
 म्बृहत्, येन पावक यथा (३३अ० ३२क०) येना पावक
 चक्षसा, अश्वयन्तः यथा (२७अ० ३६क०) अश्वायन्तो' मघवन्,
 यदि सरमा यथा (३३अ० ५८क०) विदव्यदी' सरमा, स्वदय
 सुजिह्व यथा (२८अ० २६क०) समञ्जन् स्वदया सुजिह्व, निषद्य
 दधिष्व यथा (२६अ० २३क०) बर्हिष्या निषद्या दधिष्व ।
 सदतन रणिष्टन यथा (२६अ० २४क०) सदतना रणिष्टन, भर
 चिकित्वान् यथा (३४अ० १४क०) उत्तानायामवभरा चिकिं-
 त्वान्, चिकित्सगविष्टौ यथा (३४अ० २३क०) प्रचिकित्सा-
 गविष्टौ, अवददत् यथा (३४अ० ३६क०) भगेमां धियमुदवा
 ददन् (ः, रक्ष च यथा (३४अ० २७क०) रक्षा च नोऽर्धं च
 ब्रूहि देव, अयुनक् यथा (२८अ० १३क०) युमेन दत्तं त्रित-

एनमायुनक्, सृज रराणः यथा (२७अ० २१क०) वनेस्यते-
 ऽवसृजा रराणः, सदन्वम् यथा (३४अ० २१क०) माटन्य-
 विटन्यम् ॥

अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्यायाः ॥१३१॥

ऋसो दीर्घः प्लुतः सानुनासिको निरनुनासिक उदात्तो-
 ऽनुदात्तः स्वरित इति स्वरधर्माः तत्र पदे दृष्टस्यान्यथाभावो
 विकार उच्यते स चात्र स्वरे एवाधिकृतो न व्यञ्जने यतो दीर्घ-
 मित्यारभ्यते अत इहापि स्वरस्यैवानुनासिक्यं विकार उच्यते
 इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकारावेव परभूतौ तयोश्च विकारे
 सति स्वरस्य विकारः । यत्र तु तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो
 वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति, यथा (१२अ० ७०क०)
 अस्मान् सोत इत्येवमादि, (४अ० ६सू०) यत्प्रागन्तस्यामंशब्द-
 नात्, यस्मिन् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ततोपधाभूतः स्वरोऽनुना-
 सिकं स्वरं विकारमापद्यते इत्ये तदाधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति
 (अ० ३ । सू० १३४ । १३५) “नुः” “चच्छयोः शम्” यथा (२४
 २६ । २४ । २८) , प्लुषीन् चक्षुषे वाचे प्लुषींश्चक्षुषे, गवयान्
 त्वष्ट्रे वृहस्पतये गवयास्त्वष्ट्रेऽउष्ट्रान् ॥

स्वर औपशविः ॥ १३२ ॥

औपशविराचार्यः स्वरणव प्रत्यय उपधानुनासिक्यमि-
 च्छति, नुरिति वक्ष्यति अतस्तस्यैव परभूतो यः स्वर उक्तः
 उपधा च तस्यैव ग्राह्या, यथा (२६अ० १०क०) महान् इन्द्रः
 महां २॥ इन्द्रो वज्रहस्तः, (११अ० ८२क०) खान् अहम् उम-
 यामि स्वां २॥ अहम्, (७अ० ३७क०) शत्रून् अप जहि शत्रून् १॥
 रण् मृधो नुदस्व, स्वर इति किम् (२४अ० २८क०) गवयान्
 त्वष्ट्रे गवयास्त्वष्ट्रे ॥

अनुस्वारेण व्यञ्जने ॥ १३३ ॥

नकारात् परे व्यञ्जनेऽनुस्वारेण व्यवधानमिच्छत्यागमि
केन श्रीपशविराचार्यः, अयञ्च उपधानकारयोरितरो भवति
यत्र नकारस्य शकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति
(४अ० १सू०) “अनुस्वार ठं रोषिस्वति” वचनात्, यथा
प्लुषीन् चक्षुषे प्लुषीँश्चक्षुषे, गवयान्त्वष्ट्रे गवयाँस्त्वष्ट्रे ।

नुः ॥ १३४ ॥

नकारोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

चच्छयोः शम् ॥ १३५ ॥

चकारच्छकारयोः प्रत्यययोर्नकारः शकारमापद्यते
अनुनासिकं चोपधा, यथा (१६अ० ५क०) अहीन् च
अहीँश्च सर्वान्, प्लुषीँश्चक्षुषे, छकारोदाहरणं मृग्यम्, रूपो-
दाहरणन्तु विद्यते यथा विद्वान् छकारः विद्वान्छकारः ॥

तथयोः सम् ॥ १३६ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्नकारः सकारमापद्यते अनुना-
सिकं चोपधा, यथा (२४अ० २८क०) गवयान् त्वष्ट्रे गवयाँ-
स्त्वष्ट्रे, (१७अ० ११क०) अन्यान् तं अन्याँस्ते, थकारस्य रूपो-
दाहरणम् यथा विद्वान् थकारः विद्वान्थकारः ॥

दधन्वान् स्वान्यकारे लोपम् ॥ १३७ ॥

दधन्वान् स्वान् एतौ नकारौ यकारे प्रत्यये लोपमा-
पद्येत, अत्र च लोपविधानादुपधानुनासिक्यमपि न भवति,
यथा चोक्तम् स्वराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति सर्वदा, वर्ज-

यित्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते, यथा (१८अ० २क०)
दधन्वान् यः दधन्वा यो नय्योऽपस्सुन्तरा, स्ववान् यथा
(३४अ० २६क०) स्ववायात्त्वाङ् ॥

रयिवृधे च ॥ १३८ ॥

रयिवृध इत्येतस्मिंश्च प्रत्यये पूर्वं नकारो लोपमापद्यते,
यथा (२७अ० २३क०) अन्नान् रयिवृधः पीवाऽन्नान् रयि-
वृधः, उक्तहेतुत्वादत्राप्युपधानुनासिक्यन्न भवति ॥

नपुठ०सकादिकारस्य ॥ १३९ ॥

नपुंसकादुत्तरो यो नकारस्तस्य सम्बन्धिन इकारस्य लोपो
भवति, यथा (३७अ० ५३क०) एमन् सादयामि, भस्मन् साद-
यामि, एमनि भस्मनीति प्राप्ते इकारलोपश्छान्दसः, नपुंस-
कादुत्तरस्येकारस्य लोप उक्तोऽनपुंसकादपि भवति । यथा
(१७अ० १क०) अश्मन्नूर्जम् अश्मनीनि प्राप्ते ॥

न सप्तम्यामन्वितयोः ॥ १४० ॥

सप्तम्यामन्वितयोर्विभक्तयोः सम्बन्धिन इकारस्य न लोपो
भवति, यथा (१३अ० ५३क०) अपान्त्वा सधिषि, अपान्त्वा
पार्थसि, एते सप्तम्या उदाहरणे (१अ० २५क०) हे पृथिवि
आमन्वितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थ आरम्भः ॥

नृन्पकारे विसर्जनौयम् ॥ १४१ ॥

नृनित्ययं नकारः पकारे प्रत्यये विसर्जनौयमापद्यते अनु-
नासिकं चोपधा, यथा (१३अ० ५२क०) नृन् पाहि नृः पाहि
शृणुधी गिरः ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् खरे
रेफम् ॥ १४२ ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् एते नकाराः स्वरि
प्रत्यये शत्रून् रेकमापद्यन्ते अनुनासिकं चोपधा, शत्रून् यथा
(७अ० ३७क०) अप जुहि शत्रूँ॥रपृमृधः । परिधीन् यथा
(१८अ० ५३क०) वन्वन्न दातः परिधीँ॥ रपृ+, क्रतून् यथा
(१८अ० ४०क०) अग्ने क्रत्वा क्रतूँ॥ रनु, वनस्पतीन् यथा
(१३अ० ७क०) ये वा वनस्पतीँ॥रनु ॥

आकारोपधो यकारम् ॥ १४३ ॥

आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते स्वर इत्यनुवर्तते
अनुनासिकं चोपधा, यथा (७अ० ४०क०) महान् इन्द्रः
महान् य इन्द्र इत्येवं संहिता प्राप्नोति ततो (४अ० १२५सू०)
“यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” इति यकारलोपे कृते “न
परकालः पूर्वकाले पुनरिति” सन्धिर्न भवति ततो मर्हन् २॥
इन्द्र इत्येतद्रूपं सम्भवति, ननु यथा (प्रा० ३अ० १३७सू०)
“दधंस्वान् स्ववान् यकारे लोपः” इति नकारलोपे कृते सत्युप-
धानुनासिक्यन्न प्रवर्तते एवमिहापि नकारस्य यकारीभूतः
स्याश्रवणादुपधानुनासिक्यन्न प्रवर्तते तत्कथमुपधानुनासिक्य-
मिति लुप्तस्यापि स्वकार्यकारणादित्यदोषः, यदि हि यकारो
व्यञ्जनकार्यं न कुर्यात् कथमिह स्वरयोः सन्धिर्न स्यात् अतः
स्वकार्यकारणादुपधानुनासिक्यमपि भवति यथा (७अ०
४०क०) वृष्टिमान् इव पृजेन्यो वृष्टिमा २॥ इव ॥

न तमे ॥ १४४ ॥

यन्नकारस्य तकारे प्रत्यये विहितस्तत्तमप्रत्यये, न भवति,
यथा (८अ० ४८क०) मदिन् तमानाम् मदिन्तमानान्त्वा,
मधुन् तमानाम् मधुन्तमानान्त्वा, तथयोः समित्यस्यापवादः ।

निर्जगन्वान् तमसि ॥ १४५ ॥

निर्जगन्वानित्ययं नकारस्तमसि प्रत्यये न विकारमाप-
ते, यथा (१२अ० १३क०) निर्जगन्वान् तमसः निर्जगन्वान्त-
मो ज्योतिषांगात् ॥

धामञ्छ्वञ्चिक्त्वान्त्वम् पूषन् अर्वन् इति च ॥ १४६ ॥

धामन् शत्रून् चिकित्वान् त्वम् पूषन् अर्वन् एतं नकारा-
विकारमापद्यन्ते । धामन् यथा (१७अ० ८८क०) धामन्ते
वैश्वं भुवनम् । शत्रून् यथा (१८अ० ७१क०) शत्रून्ताडि-
वृष्टधो नुदस्व । चिकित्वान् त्वम् यथा (२८अ० २५क०)
या च वह् मित्रं महश्चिकित्वान्त्वम् । त्वमिति किम् (७अ०
१५क०) स प्रथमो ब्रह्मसातश्चिकित्वास्तस्मै । पूषन् यथा
(३४अ० ४१क०) पूषन्तव व्रते वयम् । अर्वन् यथा (२८अ०
१२क०) तव शरीरं पतयिष्यावन्तव चित्तम् । इति चेत्य-
थावयस्यार्थः । इति शब्दः प्रकारदर्शनार्थः । यथा अधस्तन-
मूत्रयोस्तकारे नकारस्य प्रकृतिभावः एवमिहापि नकारस्य
कृतिभाव एव तथा च व्याख्यातम् । चकारस्तकारापवादाव-
धयोतनार्थः ॥

अश्वदौ चाध्याये ॥ १४७ ॥

स्वर इति वर्तते अश्वस्तूपर इत्येतस्मिन्नध्याये नकार-
ाकारोपधः स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । “आकारोपधो-
त्तारम्” इत्यस्यापवादः । यथा (२४अ० १८क०) शिशुमारान्
लभते समुद्राय शिशुमारानालभते । मण्डूकान् अङ्गः
उकानङ्गः । स्वरानुवृत्तिरिति किम् गव्यांस्वप्ने, पुष्पी-
नुषे ॥

मनुष्यास्तल्लोकानमिवानुदि ॥ १४८ ॥

मनुष्यान् तान् लोकान् अमित्रान् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति उदि उपसर्गे प्रत्यये । मनुष्यान् यथा (८अ० ३१क०) मनुष्यान् उत् मनुष्यानुदजयताम् । तान् यथा तान् उत् तानुजेषम् । लोकान् यथा त्रींलोकानुदजयताम् । अमित्रान् यथा (११अ० ८२क०) क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुदयामि स्वान् ॥

आप्नोतीत्योश्च ॥ २४६ ॥

आप्नोती, प्रत्यये इती च नकारो न विकारमापद्यते । आप्नोति, यथा (१८अ० २८क०) भक्षान् आप्नोति इडाभिर्मक्षानाप्नोति । इति यथा (११अ० ५८क०) अप्यान् इति अदितिः अप्यानिति ॥

सङ्क्रमे च वैष्णवान् ॥ १५० ॥

वैष्णवानित्ययं नकारो न विकारमापद्यते स्वरे प्रत्यये । सङ्क्रमश्च क्रमे भवति अतः क्रमसंहितायामित्यर्थः यथा (५अ० २६क०) वैष्णवान् अव वैष्णवानव ॥

गृहानैमि गृहानुपह्वयामहे वर्चस्वानहम्-
नुष्यानन्तरिक्षमग्निध्यात्तानृतुमतः पयस्वानग्ने
तानश्विना पतङ्गानसन्दितः स्वर्गानपां पतिः
सपत्नानिन्द्रसपत्नानिन्द्राग्नौ नभस्वानाद्रिदा-
नुर्विद्वानग्नेर्देवानस्त्रेधातानङ्गानाशुरथैतानष्टौ वि-
रूपानालभत एतावानस्यायुष्मानग्ने वायव्याना-
रण्याः प्रविद्वानग्निनानङ्गानधोरामौ शत्रून्नुयं-
य्यतुधानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥ १५१ ॥

एतेषां द्विपदानां पूर्वं णदात्तौया नकाराः प्रकृत्या भवन्ति ।
 (३अ० ४१क०) गृहानैमि मनमा मोदमानः । (३अ० ४२क०)
 गृहानुपह्वयामहे । (८अ० ३८क०) वर्चस्वानहं मनुष्येषु ।
 (८अ० ६०क०) मनुष्यान्तरिक्षमगन् । (१८अ० ६१क०) अग्नि-
 खात्तानृतुमतो हवामहे । (२०अ० २२क०) पयस्वानग्ने-
 ऽग्नागमन्तम् । (२१अ० ४२क०) तान्निखिना सरस्वती ।
 (१३अ० १०क०) तपूँष्यग्नेजुह्वा पतङ्गानसन्दितः । (१३अ०
 ३१क०) स्वर्गानपां पतिर्षभः । (१७अ० ६४क०) अधा
 सुपत्नानिन्द्राग्नौ मे । (१८अ० ४५क०) समुद्रोऽसि नभस्वाना-
 र्द्रदानुः । (१७अ० ६६क०) प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेः ।
 (१८अ० ७५क०) देवानसेधता मन्मना । (२२अ० २२क०)
 अनङ्गानाशः सप्तिः पुरन्धिः । (३०अ० २२क०) अथैता-
 नष्टौ विरूपानालभते । (३१अ० ३क०) एतावानस्य महिमा ।
 (३५अ० १७क०) आयुष्मानग्ने हविषा वृधानः । (३१अ०
 ६क०) वायव्या नारण्या ग्राम्याश्च ये । प्रविद्वानग्निना ।
 (२८अ० ५८क०) अनङ्गानधो रामो । (३३अ० ८०क०) शत्र-
 ननु यंविश्वे मदन्त्यमोः । नकारस्य रेफापवादः । इतरत्र तु
 सर्वत्र यकारापवादः । (३४अ० २६क०) अपसेधनृत्तसो यातु
 धानानस्थात् । (३४अ० ३०क०) द्युभिरक्तभिः परिघातम्-
 स्मानुरिक्षेभिः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १५२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुना उवटेन कृते मातृमोदाख्ये

प्रातिशाख्यनिर्मलभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अनुस्वारर्ठो रोषसु मकारः ॥ १ ॥

अनितावध्याय इत्यनेन सूत्रेण योऽवधित्वेन वर्णितः ।
 अतोऽवधिपरिष्ठापनार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचा-
 र्येण । आह च । अनितावध्याय इति कृतं सूत्रं यतः पुरा ।
 अतस्तदवधिप्रतिः क्रियतेऽध्यायसङ्ग्रहा । अत्रावधिससाधीतं
 पदमन्तर्विकारिमत् । आचार्येणोच्यते तस्य प्रागुक्त्यादिप्रयो-
 जनम् । मकारोऽनुस्वारमापद्यते रोषसु प्रत्ययेषु । रेफे यथा
 (८अ० ३क०) अपाम् रसे^१न । अ^२पा^३रसे^४न वरु^५णः । ऊषसु
 यथा (१७अ० ७६क०) त्वाम् शश्वन्तः त्वा^१ शश्वन्त^२उपयन्ति
 वाजाः । (४अ० २५क०) देवर्ठः सवि^१तार^२मोण्यो^३ । (१३अ०
 १०क०) तपू^१षि । (८अ० २३क०) उरु^१र्ठः हि राजा ॥

नुश्चान्तःपदेऽरेफे ॥ २ ॥

नकारोऽनुस्वारमापद्यते । चशब्दान्मकारस्य । पदस्य
 मध्ये अरेफे रेफशब्दस्य पर्युदासात् । ऊषस्वेवानुस्वारापत्ति-
 भवति । यथा (८अ० १८क०) जक्षिवान् सः । जक्षिवा^१ए
 स^२ । (८अ० १८क०) पपिवान् सः । पपिवा^१ए स^२ । (१३अ०
 १०क०) तपू^१म् पि तपू^२ष्यग्ने । (१७अ० ७५क०) हवीन् पि ।
 हवी^१एषि । एते नकारप्रकृतयोऽनुस्वाराः ॥

वर्ठोश् ॥ ३ ॥

वनतेर्धातोर्बमतेरुणादेर्यो वश्प्रत्ययः । वनतेर्बमतेर्धातो
 रोणादिकश्प्रत्यये नकारप्रकृतिर्मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः ।
 सन्देहात्प्रकारेण कण्ठरवेण सूत्रं कृत्वा पठितः । अतो
 नकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः । (१६अ० ४३क०)

किम् शिलाय किठुं० शिलाय (२३० २५क०) अक्रुष्टु ।
 (२५३ ४५क०) पुठुं० सः । एते मकारप्रकृतयोऽनुस्वारा
 भवन्ति । एवमन्येऽप्यन्वेषितव्याः । अरेफ इति किम् । वस्त्रः ।
 (११३ ७४क०) यहुन्वोऽपत्तिर्पति ॥

अनुनासिका चोपधा ॥ ४ ॥

अतोऽधिकाराद्यमन्यं विकारं वक्ष्यामो मकारनकारयो-
 स्तत्रानुनासिका चोपधा भविष्यतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
 ननु “अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः” इति उपधाऽनुना-
 सिकं विहितमेव किमनेन सूत्रेण क्रियते । एवमर्हि व्यव-
 स्थार्थं वचनम् । यस्मिन् पक्षे अनुस्वारो न भविष्यति । तस्मिन्
 पक्षे उपधाया आनुनासिकं भविष्यति । अधिकारार्थोऽयमा-
 रम्भः ॥

लोपं काश्यपशाकटायनौ ॥ ५ ॥

काश्यपशाकटायनावाचार्यौ मकारनकारयोर्लोपं मन्यते ।
 अस्मिन् पक्षे वाक्यद्वयम् । अनुनासिका चोपधा भवति । यथा
 अ॒पा रसे॑न । पक्षे अपा॒ रसे॑न । त्वां श॒ख॑न्तः । त्वा॒
 श॒ख॑न्तः । तँ स॒वितुः॑ । ता॒ स॒वितुः॑ । त्वां हि । त्वा॒
 हि । तपूँ॑षि । तपूँ॑ष्यग्ने । अक्रु॑स्तं । अक्रु॑ष्टु । किं
 शिलाय॑ । किठुं॑ शिलाय॑ । (२०३ १२क०) यजूँ॑षि ।
 यजूँ॑षि साम॑भिः ॥

प्रकृत्या सम्राट्साम्राजि ॥ ६ ॥

सम्राट्शब्दे समः सम्बन्धी मकारो रेफे परभूते प्रकृत्या
 भवति, तथा साम्राज्यशब्दे समो मकारो रेफे परे सति
 प्रकृत्या भवति । यथा (२०३ ५क०) सम्राडिति॑ सम् । राट् ।

सम्वाट्चक्षुः । (४अ० २४क०) , साम्राज्यमिति साम् ।
राज्यम् । साम्राज्यञ्छेति मे । (१८अ० ३७क०) साम्राज्ये-
नाभिषिञ्चामि ॥

शं चे प्रकारादुकारोदयात् ॥ ७ ॥

पकारादुकारोदयात्परो मकारः शकारमापद्यते, चकारे
परभूते अनुनासिका चोपधा भवति । यथा (३०अ० २२क०)
पुम् चली । पुँश्चली कित्त्वः । च इति किम् । (२५अ० ४५क०)
पुठ्ठः मः । पकारादुकारोदयादिति किम् । (१६अ० ८क०)
प्रमुञ्च । (२अ० २३क०) विमुञ्चति ॥

समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्पपरेषु ॥ ८ ॥

सकारमापद्यते मकारः पदमध्ये कखपफेषु प्रत्ययेषु किं
विशिष्टेषु अनूष्पपरेषु यदूष्माणः परभूता न भवन्ति अनुना-
सिका चोपधा । यथा (७अ० १४क०) सम् कृतिः । संस्कृतिः ।
पुम् खाताः । पुँस्खाताः । पुम् पुत्राः । पुँस्पुत्राः । पुम्
फलाः । पुँस्फलाः । अनूष्पपरेष्विति किम् । सम् क्षरे । मङ्ग-
रेऽमृतऽइति ॥

नुश्चाम्नेडिते ॥ ९ ॥

नकारः चशब्दान्नकारः सकारमापद्यते अनुनासिका
चोपधा आम्नेडिते पदे कखपफेष्वनूष्पपरेषु । पदमध्ये यथा
कान् करवाणि । कांस्करवाणि । कान् कानामन्त्रयति । कांस्का-
नामन्त्रयति आम्नेडिते किम् । कान् करवाणि । इह यान्य-
दाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणं प्रस-
ङ्गात् क्रियमाणं न विरुध्यत एव यथा जलाहरणस्य मत्स्या-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणं च न विरुध्यते ॥

अन्तस्थामन्तस्थांस्वनुनासिकां परसस्थानाम्

॥ १० ॥

अन्तस्थामापद्यते मकारः अन्तस्थासु परभूतासु परस्था
अन्तस्थायाः समानस्थानां यदि नामानुनासिकां समानाम् ।
यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि । मँय्यौ मूदम् । (११अ० १३क०)
रासभम् युवम् । युञ्जाय्वाँ रासभँय्युवम् । (१अ० २१क०) सम्
वपामि । संवपामि । (२०अ० २५क०) तम् लोकम् । तँल्लोकं
पुण्यम् । रेफेऽनुस्वारो विहितः ।

हि ॥ ११ ॥

“ह्यन्तराः कालाः” इत्युक्तम् । अतस्तत्का वधियोतनार्थं
हिशब्दः ॥

स्पर्शे परपञ्चमम् ॥ १२ ॥

मकारः स्पर्शे प्रत्यये परस्य प्रत्ययभूतस्य पञ्चममापद्यते ।
परः स्पर्शो यस्मिन् वर्गे तस्य वर्गस्य पञ्चममित्यर्थः । यथा (४अ०
११क०) व्रतम् क्णुत । व्रतक्णुत । (१अ० ५क०) व्रतम् चरि-
ष्यामि । व्रतच्चरिष्यामि । (२अ० १२क०) एतम् ते देव । एतन्ते
देव सवितः । (१८अ० ६८क०) इदम् पिबभ्य+ । इदमि-
दभ्यो नम+ । (१२अ० ४६क०) सम् ज्ञानमसि । सञ्जज्ञान-
मसि ॥

तकारो ले लम् ॥ १३ ॥

तकारो लकारे प्रत्यये लकारमापद्यते । यथा (१४अ०
२१क०) आसीत् लोकम् । आसील्लोकम् । (१२अ० ४५क०)
रिचित् लोकम् । परि चिल्लोकम् । क्रमसंहितोदाहरणम् ॥

नुश्चाऽनुनासिकम् ॥ १४ ॥

नकारो लकारप्रत्यये लकारमापद्यते । यदि समानाऽनुनासिकम् । यथा (३अ० २१क०) अस्मिन् लोके । अस्मिन्लोकेऽस्मिन् चये । (८अ० ३१क०) त्रीन् लोकान् । त्रींल्लोका नुदजयत् ।

ङौ ताभ्यां सकारे ॥ १५ ॥

ङकारनकारौ यथासङ्गां ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेते सकारे प्रत्यये । यथा (१८अ० ३क०) प्राङ् सोमः । प्राङ्क्षोमोऽति द्रुतः । प्रत्यङ् सोमः । प्रत्यङ्क्षोमोऽतिद्रुतः । (१३अ० ३१क०) त्रीन् समुद्रान् । त्रीन्समुद्रान्समसृपत् । (१२अ० ७०क०) अस्मान् सीते । अस्मान्सीते पयसा ॥

न दाल्भ्यस्य ॥ १६ ॥

दाल्भ्यस्याचार्यस्य मते नैतावागमौ भवतः । प्राङ्सोम-प्रत्यङ्सोम- । त्रीन् समुद्रान् । अस्मान्सीते ॥

रलाटलवर्णाभ्यामूष्मणि स्वरोदये सर्वत्र ॥ १७ ॥

रेफलकारौ ऋलवर्णाभ्यां ऋलसटशश्रुतिभ्यां यथासंख्यं व्यवधीयेते ऊष्मणि परभूते स्वरपरे सर्वत्र संहितायां पदे च अन्तःपदे नानापदे च यौ तौ विधायकावुक्तौ तौ स्वरावुक्तौ व्यञ्जनाविति । शृणु । ऋलस्वरसटशौ व्यञ्जनावर्द्धमात्रकाविति ब्रूमः । तौ स्वरभक्तिरित्यन्येषु पदेषु प्रसिद्धौ । न, चैतौ वर्णौ रेफलकारयोरूष्मणां च मध्यवर्तिनावपि सन्तौ संयोगस्य विघातं कुरुतः । स्वरसटशत्वात् । तथा चाह शौनकः । “न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति” यथा (३अ० ३८क०) गार्हपत्यः । अत्र हकाररेफयोरन्तरावपि स्वरभक्तिः सती रेफकारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । (१२अ० ८६क०) अर्शसऽउपचितामसि । (५अ० ४३क०) अतर्वल्शः ।

(२३अ० ५१क०) उ'पवल्हामसि त्वा । पदमध्योदाहरणम्
(२अ० ६क०) वेह्रित्वम् । (२२अ० ११क०) सवितुर्हवामहे ।
स्वरोदय इति किम् । (२१अ० ४३क०) प्राश्वितः । (२८अ०
१क०) दिवो यर्षन् । (२५अ० १क०) मृद्वस्त्रैः । (२५अ०
६क०) अशुभिर्द्वादिनीः ॥

प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु ॥ १८ ॥

प्रगृह्यसंज्ञकं यत्पदं तच्चर्चायां परभूतायामितिना आग-
मिकेन व्यवधीयते । चर्चाशब्देन इतिकरणात्परतो या तस्यैव
पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते । पदेष्वित्यधिकारार्थं वचनम् । इतः
प्रभृति पदार्धाधिकारो वर्तते । यथा (१७अ० ८४क०) हेऽइति
हे । शीर्षेऽइति शीर्षे । (४अ० २२क०) अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइति
त्वे ॥

रिफितं च संहितायामनिरुक्तम् ॥ १९ ॥

रिफितं चशब्दादितिना आगमिकेन व्यवधीयते चर्चायां
परभूतायां संहितायामनिरुक्तिरेफं यत् । यथा (४अ० १५क०)
पुनरिति पुनः । (३अ० ३६क०) स्वरिति स्वरः । संहिताया-
मनिरुक्तमिति किम् । (४अ० १५क०) पुनः । मनः ॥

पदावृत्तौ चान्तरेण ॥ २० ॥

• पदस्यावृत्तिर्द्विरुक्तिः तस्यां पदावृत्तौ सत्यां अन्तरेण इति
भवति सा च नोक्ता अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह ॥

• क्रमोक्तावृत्तिः पदेषु ॥ २१ ॥

क्रमशास्त्रे या पदावृत्तिरुक्ता सा पदेष्वपि भवति । क्रम-
शास्त्रातिदेशोऽयम् । तत्र चैतदुक्तमग्रे । “स्थितोपस्थितमव-
गृह्यस्थान्तःपददीर्घाभावे” “विनामे” “प्रगृह्ये” “रिफिते

निरुक्ते” । अवगृह्ये यथा (१अ० १क०) प्र॒जाव॑तीरिति॑ प्र॒जा ।
व॑तीः । अन्तःपदे दीर्घाभावे यथा (१७अ० ५१क०) म॒म॒ह्म॒नः ।
म॒म॒ह्म॒नः॒इति॑ म॒म॒ह्म॒नः । विनामे च भवति । यथा (१८अ०
२क०) मु॒षाव॑ । मु॒सावेति॑ मु॒ । सा॒वा । प्रगृह्ये यथा (३अ०
१३क०) इन्द्रा॒ग्नौ॒इति॑न्द्रा॒ग्नौ । रिफिते निरुक्ते भवति यथा
(४अ० १५क०) पुन॒रिति॑ पुन॑ ः । प्र॒णः । ॥

सुपदावसानवर्जम् ॥ २२ ॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेष्वित्युक्तम् । तस्यायमपवादः । सुपदाव-
साने वर्जयित्वाऽन्यत्र क्रमोक्तावृत्तिर्भवति । तत्र “सुपदे शाक-
टायनः” इति शाकटायनमतेनावृत्तिः । सा च कतमानां
भवति । अवसाने तु सर्वशाखिनामावृत्तिर्भवति । तदुभयं
निषिध्यते ॥

अनितावन्तर्विकारागमं प्रागुक्त्वा ॥ २३ ॥

“अनितावध्यायः” इत्यत आरभ्य यावदध्यायपरिसमाप्ति-
रस्मिन्नन्तराले यस्य पदस्य अन्तरा विकार आगमो वा विहि-
तस्तदन्तर्विकारागमं पदं पूर्वमुक्त्वा पश्चात्पदावृत्तिः कर्तव्या ।
स्थितोपस्थितं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र चोपचरितषत्वणादि
विकारजातमुक्त्वा । यथा (१०अ० २६क०) अ॒य॒स्कर॑ । अ॒य॒+
क॒रेति॑ अ॒य॒ ः । कर॑ । (१८अ० २क०) मु॒षाव॑ । मु॒सावेति॑ मु॒ ।
सा॒व॑ । (८अ० ४८क०) प॒र॒मे॒ष्ठौ । प॒र॒मे॒स्थौ॒ति॑ प॒र॒मे॒ । स्थौ॑ ।
(७अ० ३८क०) वृ॒ष्टि॒र्मा २॥ इ॒व । वृ॒ष्टि॒र्मा॒नि॒वेति॑ वृ॒ष्टि॒र्मा॒न् ।
इ॒व । अनितावन्तर्विकारागममिति किम् । अस्यावधेरधस्तादु-
परिष्ठाच्च प्राग्वचनं मा भूत् । यथाऽवधेरधस्ताद्भवति । “विसर्ज-
नोयः” । “चच्छयोः शम्” । दु॒ष्ट॒व॒नः॒इति॑ दुः । अ॒व॒नः ।
“तथयोः सम्” । तव॑स्तर॒मिति॑ तव॑+ । त॒र॒म् । एवमादि ।

वृथीपरिष्ठादवधेर्दर्शयिष्यामः । “अनुस्वारठं रोषसु मका-
रः” । सठं० मुमिति० सम् । सम् । “नुद्यान्तः पदेऽरेफे” ।
पिवा०म्० इति० पपि । वा०म्०+ । मंस्कु०तिः० । अस्यावधे-
र्बहिर्यथा संहितायां पदे भवतीत्यर्थः ॥

विश्वपतीवेति च ॥ २४ ॥

विश्वपतीवेत्येतच्च पदं प्रागुक्ता पञ्चात्पदावृत्तिः कर्तव्या ।
ऐष्टक इत्यर्थः । यथा (३३अ० ४०क०) आ विश्वपती० व । विश्वप-
ती० इवेति० विश्वपती० । इव । एतत्पदमस्यावधेर्बहिरन्तः
प्रागुक्तिरुच्यते ॥

स्वरच्छकारे चकारेण सर्वत्र ॥ २५ ॥

स्वरो व्यवधीयते छकारे प्रत्यये परभूते चकारेणागामि-
न सर्वत्र संहितायां पदे च । यथा (१६अ० ४क०) अच्छा
दामसि । (३५अ० १७क०) यच्छा नः० शर्म० सप्रथाः० । पदेषू-
दाहरणं यथा (१५अ० ५क०) आच्छच्छन्द०+ । प्रच्छच्छन्द०+ ।
(७अ० ४६क०) वर्म०णाच्छादयामि । संहितोदाहरणम् (१५अ०
क०) ककुप्छन्द०+ । पदाधिकारात्पदेष्वेव चकारेण व्यव-
हानं माभूदिति सर्वत्र ग्रहणात्संहितापदक्रमेष्वपि भवति ॥

यस्यातिहायसहेति न ॥ २६ ॥

यस्य अतिहाय सह इत्येतैः पदैरुपहितः स्वरः छकारे
प्रत्यये न चकारेण व्यवधीयते । यस्य यथा (२५अ० ११क०)
स्य० क्राया । अतिहाय यथा (२५अ० ११क०) अतिहाय
पदा गात्राणि । सह यथा (३४अ० ४८क०) सह स्तोमाः०
ह छन्दसः० ॥

विश्वाऽज्जन्तं परिद्विषस्त्वं त्वां यदयो

विराजत्यनिराऽअवीहधन् परिष्ठाः सुक्षितयऽआ-
शाऽओषधीराभाह्यमीवा हि मायास्तेऽसीते
॥ २७ ॥

विष्ठा इत्येतत्पदं जप्तान्तं भवति परिहिषादिषु प्रत्ययेषु
परिहिषशब्दे यथा (४अ० २८क०) येन विष्ठाः परिहिष-
त्वं यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वम् जाऽउ पावरोह । त
यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वम् जाऽउ पावरोहन्तु । यदज
यथा (१८अ० ६८क०) विष्ठा यदजयसृध- । विराजति यथ
(२०अ० ७७क०) धियो विष्ठा विराजति । अनिरा यथा (११अ
४४क०) अस्यन्विष्ठाऽअनिराः । अवीहधन्यथा (१२अ० ४८क०
इन्द्रं विष्ठाऽअवीहधन् । परिष्ठा यथा (१२अ० ७५क०) अ
विष्ठाः परिष्ठाः । सुक्षितयो यथा (१२अ० १०७क०) विष्ठा
सुक्षितयः पृथक् । आशा यथा (२७अ० ७क०) विष्ठाऽआशा
प्रमुञ्चन् । ओषधीर्यथा (१८अ० ६६क०) पृष्ठो विष्ठाऽओषधी
राविवेश । आभाहि यथा (२७अ० १क०) 'विष्ठाऽआभाहि
प्रदिशयतस्रः । अमीवा यथा विष्ठाऽअमीवाः । हिमाय
यथा विष्ठा हि मायाः । ते यथा (३३अ० ६१क०) विष्ठासं
सृध- अथयन्त । असि यथा (३३अ० ६०क०) अभि विष्ठा
ऽअभि सृध- । ननु “स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः” इति
स्वरसंस्कारावधिकृतौ वेदितव्यौ न चायं स्वरो न संस्कारः
अत्र हि इदमूष्मान्तं पदमिदं स्वरान्तं पदमित्येतदुच्यते
अप्रस्तुताभिधानमेतत् । उच्यते पदानां सन्दिह्यमानानां
निश्चयो नैव दोषायेति तावत्प्रश्यामः । अतः साधुपदनिश्चय-
लक्षणमिति । अनभिज्ञस्य बोधनार्थम् ॥

पृथिव्या स्वरान्तर्त्तं सम्भवः शुक्रो मन्यौ
पृथिवीं परो देवेभिरित्येतेषु ॥ २८ ॥

पृथिव्या इत्येतत्पदं स्वरान्तं भवति सम्भवादिषु पदेषु
रेषु । सम्भव यथा (४अ० १३क०) पृथिवी मा विशत पृथिव्या
भव । शुक्रो यथा (७अ० १२क०) सञ्जग्मानो दिवा
पृथिव्या शुक्रः । मन्यौ यथा (सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या
मन्यौ । पृथिवीं यथा (१५अ० ६क०) पृथिव्या पृथिवीम् । परो
देवेभिर्यथा (१७अ० २६क०) पृथिव्या परो देवेभिः । स्वरा-
न्तमिति किम् । (११अ० ७१क०) नामा पृथिव्याऽसमिधाने ॥

च विश्वा वो ब्रह्म विश्वा हरी युक्तास्ते
एफानां जजान नु कमित्येतेष्विमा ॥ २९ ॥

च विश्वादिषु प्रत्ययेषु परेषु इमा इत्येतत्पदं स्वरान्तं
वति । च विश्वा यथा (८क० २३क०) इमा च विश्वा भुव-
र्गनि । वो यथा (१८अ० ५३क०) इमा वो ह्यथा चकमा
षड्वम् । ब्रह्म यथा (१४अ० २क०) इमा ब्रह्म पीपिहि
भिर्गाय । विश्वा यथा (१७अ० १६क०) यऽइमा विश्वा
वनानि जुह्वत् । हरी यथा (२३अ० ६८क०) इमा हरी
हतस्तानोऽश्क् । युक्ता यथा (३४अ० १८क०) सर्वना कृते-
ऽयुक्ता ग्रावाणः । ते यथा (२८अ० १६क०) इमा ते वार्ज-
वमार्जनानि । शफा यथा (२८अ० १६क०) इमा शफा-
ए सन्तुः । जजान यथा (१७अ० २८क०) न तँव्विदाथ
इमा जजान । नु कं यथा (२५अ० ४४क०) इमा नु कं
वना सीषधाम ॥

हवेमोतेमा च ॥ ३० ॥

हवेमा उतेमा एते च द्वे पदे यथागृहीतमेव स्वरान्ते
भवतः । हवेमा यथा (२१अ० ८क०) अ॒त॒स्मै॑ मि॒च्छा॒वरु॒णा
हवे॒मा । उते॒मा यथा (१७अ० २०क०) वि॒श्व॒क॒र्म॒न्नु॒ते॒मा ॥

वि॒ष्णो ते ब॒भूव॑ ना॒सत्या॑ भि॒षजा॑ नऽआ॒-
वो॒ढं या॑ दे॒वा ह॒विषो॑ नो मृ॒डातो॑ नोऽअ॒च्छ
विमु॒ञ्चेत्येतेषु॑ ता ॥ ३१ ॥

वि॒ष्णो इत्यादिषु प्रत्ययेषु परेषु ता इत्येतत्पदं स्वरान्तं
भवति । वि॒ष्णो यथा (२अ० ६क०) ता वि॒ष्णो पा॒हि । ते
यथा (२५अ० ४०क०) सर्वा॑ ता ते ब्र॒ह्म॒णा सू॒दयामि॑ । ब॒भूव॑
यथा (१०अ० २०क०) परि॒ ता ब॒भूव॑ । ना॒सत्या॑ यथा (२०अ०
७४क०) ता ना॒सत्या॑ सु॒पे॒शसा॑ । भि॒षजा॑ यथा (२०अ० ७५क०)
ता भि॒षजा॑ सु॒कर्म॑णा । नऽआ॒वो॒ढं यथा (२०अ० ८३क०)
ता नऽआ॒वो॒ढम॒श्विना॑ । या दे॒वा यथा (२१अ० ५७क०) इति॒
ता या॑ दे॒वा दे॒व॒दाना॑नि । ह॒विषो॑ यथा (२५अ० ३८क०)
सु॒चेव॑ ता ह॒विषो॑ऽअ॒द्धरेषु॑ । नो मृ॒डातो॑ यथा (३३अ० ५५क०)
ता नो॑ मृ॒डा तऽई॒दृशे॑ । अ॒च्छ यथा (३३अ० ६६क०) इ॒मा
ह॒री॑ व॒हत॒स्ता नोऽअ॒च्छ । विमु॒ञ्च॑ यथा (२७अ० २२क०)
नि॒यु॒ज्जि॒र्वाय॑वि॒ह ता विमु॑ञ्च ॥

ता ता च ॥ ३२ ॥

एतौ च ता ता शब्दौ पदावयवभूतौ स्वरान्तौ भवतः ।
यथा (२५अ० ४२क०) ता ता पि॒ण्डा॒नां प्र॒जु॑होम्य॒ग्नौ ॥

धि॒ष्णा॒ग्रा व॒रिवो॑ वि॒दं धि॒ष्णा॒ग्रा यु॒वमि॑ति च

॥ ३३ ॥

एतौ च यथागृहीतौ धि॒ष्णा॒ग्राशब्दौ स्वरान्तौ भवतः ।

यथा (२०अ० ७३क०) धिष्णा^१ वरिवो विद^१म् । यथा (२५अ० १५क०) तद^१खिना शृणुतं धिष्णा युवम् । इतिशब्दः पदाधि-
कारप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥

भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनीयः ॥ ३४ ॥

भावी उपधाभूतो यस्य स भाव्युपधः कोऽसौ विसर्ज-
नीयः । रिविसर्जनीयश्च 'विसर्जनीयो रिवित' इत्यत आरभ्य
यः परिभाषितः एतौ विसर्जनीयावधिकृतौ वेदितव्यौ । अधि-
कारसूत्रमेतत् ॥

रेफे लुप्यते दीर्घञोपधा ॥ ३५ ॥

रेफे प्रत्यये लुप्यते विसर्जनीय उभयरूपोऽपि भाव्युपधो
रिविसर्जनीयश्च उपधाभूतश्च स्वरो दीर्घमापद्यते । भाव्युपधो
भवति यथा (२४ अ० ३६क०) रुरुः रौद्रः । रुरु^१रौद्रः^१ कियि^१ - ।
(७अ० १६क०) मतिभिः रिहन्ति । मतिभौ^१ रिहन्ति । रिवि-
सर्जनीयो भवति । यथा प्रातः रात्रिः । प्रातारात्रिः । पुनः
रक्तम् । पुनारक्तम् । रूपोदाहरणमेतत् । उपरितनसूत्रे प्रयो-
जनं भविष्यति । भावीत्यादि किम् । (१६अ० ५०क०) परि-
नो रुद्रस्य^१ ॥

रेफः स्वरधौ ॥ ३६ ॥

रेफमापद्यते उभयरूपो विसर्जनीयः स्वरेषु परभूतेषु
धिसंज्ञकेषु च परभूतेषु । स्वरे भवति यथा (८अ० ३१क०)
अग्निः एकाक्षरेण । अग्निरेकाक्षरेण । (३४अ० ३४क०) प्रातः
अग्निम् । प्रातरग्निम् । प्रातः इन्द्रम् । प्रातरिन्द्रम् ।
धिसंज्ञकेषु भवति यथा (३अ० १५क०) विरुचुः वनेषु ।
विरुचुर्वनेषु । (८अ० ६क०) सवितः वामम् । वाममश्च
सवितर्वामम् । भावीत्यादि किम् । द्विवो मूर्धा ।

कण्ठपूर्वो यकारमरिफितः ॥ ३७ ॥

अवर्णः कण्ठः अवर्णपूर्वो विसर्जनीयो अरिफितो यकार-
मापद्यते । स्वरेषु यथा (२४अ० ३६क०) श्वित्रः आदित्या-
नाम् । श्वित्रयादित्यानामित्येवं स्थिते यवयोः पदान्तयोरित्या-
दिना यकारलोपः । ततः श्वित्रऽआदित्यानामिति रूपं
सिध्यति । (१७अ० ६२क०) इन्द्रः एकम् । इन्द्रऽएकठ्
स्त्वर्थम् । (१२अ० ७५क०) याः ओषधीः । याऽओषधीः
पूर्वा + । (१२अ० ८६क०) याः अफलाः । याऽअफलाऽअ-
पुष्पाः ॥

लोपन्धौ ॥ ३८ ॥

अरिफितः कण्ठपूर्वो विसर्जनीयो लोपमापद्यते धिसंज्ञ-
केषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अयच्छाः मा । अयच्छा मा
व + । (१अ० २४क०) शततेजाः वायुः । शततेजा वायुरसि ।
अरिफित इति किम् । (१अ० २क०) मा ह्वामा ते यज्ञ-
पतिः ॥

भूमेस्वाकारेऽपृक्ते ॥ ३८ ॥

भूमिशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते । स्वाकारेऽपृक्त-
संज्ञके परे । यथा (२६अ० १६क०) भूमिः आददे । द्विवि-
सङ्ख्याददे । स्वाकारेऽपृक्ते इति किम् । (२३अ० १०क०)
भूमिर्ग वपनम् हत् ॥

यकाराकारयोजास्पत्ये पदे ॥ ४० ॥

जास्पत्ये पदे यकारस्य च लोपो भवति । जायास्पत्य-
मिति प्राप्ते यकाराकारयोर्लोपे कृते जास्पत्यमिति रूपं

भवति । यथा (३३अ० १२क०) सक्तास्यत्यर्थ० मुख्यमा-
कृणुष्व ॥

अलोपो मांसपचन्याः ॥ ४१ ॥

अकारलोपो मांसपचनीशब्दे द्रष्टव्यः । मांसपचनी इति
प्राप्ते यथा (२५अ० २६क०) यन्नीक्षणं मांसपचन्याः ॥

सर्वो अकार ओकारम् ॥ ४२ ॥

सर्वः अकारः ओकारमापद्यते । सर्वग्रहणात्सोपधो विसर्ज-
नीयो धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अघशठ०सः
ध्रुवाः । (१अ० २क०) मातरिखनः घर्मः । मातरिखनो घर्मः ।
अरिफित इति किम् । (४अ० १५क०) पुनर्मनः ॥

अकारे च ॥ ४३ ॥

अकारे च प्रत्यये सर्वो अकार ओकारमापद्यते । यथा
(२अ० २१क०) वेदः अमि । वेदोऽसि । (१अ० १२क०) अग्ने
गुत्रोऽअग्ने पुत्रः । अरिफित इति किम् । (१२अ० ८क०)
पुनरग्ने । (४अ० १५क०) पुनरायुः ॥

एषो ह च ॥ ४४ ॥

एष इत्ययं विसर्जनीय ओकारमापद्यते ह इत्येतस्मिन्
पदे प्रत्यये । अवश्यमत्र “एष च” इत्यनेन एषशब्दस्य व्यञ्जन-
मात्रे विसर्जनीयलोपो विहितः तेनात्र ओकारो निपात्यते ।
यथा (३२अ० ३क०) एषो ह देवः ॥

स्वो रुहावहश्च रात्राम् ॥ ४५ ॥

स्वरित्ययं विसर्जनीयो रुहौ प्रत्यये ओकारमापद्यते ।
अहरित्ययं च रात्रिप्रत्यये । यथा । (११अ० २२क०) स्वः
रुहाणाः । स्वो रुहाणाऽअधिनाकम् स्वः रोहाव । जाय-

ऽएहि स्वी रोहाव (३१अ० २२क०) अहः रात्रे । श्रीश्च ते
 लक्ष्मीश्च पतङ्गायहोरात्रे । (१८अ० २३क०) अहो रात्रे
 ऽऊर्वहोर्वे । (२७अ० ४५क०) अहो रात्रास्ते कल्पन्ताम् ॥

स्वरे भाव्यन्तस्थाम् ॥ ४६ ॥

स्वरेऽसवर्णे प्रत्यये भावी अन्तस्थामापद्यते । यथा (३अ०
 ५८क०) त्रि अस्वकम् । त्रिस्वकं यजामहे । (११अ० ४४क०)
 वाजो अर्वन् । आशुर्भऽव वाज्यर्वन् । (११अ० ७०क०) दृ
 अन्नः । दृन्नः सर्पिरासुतिः । (११अ० ४४क०) वीडु अङ्गः ।
 स्थिरो भव वडुङ्गः ॥

सन्ध्यक्षरमयवायावम् ॥ ४७ ॥

ए ओ ऐ औ एतानि च यथाक्रमं स्वरे प्रत्यये अय् अय्
 आय् आव् द्विवर्णमापद्यते । यथा (३अ० २७क०) इडे आ
 इहि । इडुऽएहि । (४अ० २७क०) क्षयानो एते । क्षयान-
 वेते । (२५अ० १क०) सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् । सरस्वत्याऽअग्र-
 जिह्वम् । (१०अ० १६क०) हिरण्यरूपो उषसः । हिरण्यरूपा-
 उषसः । अत्र च “यवयोः पदान्तयोः” इत्यादिना यकार-
 वकारलोपः । “न वकारस्यासन्धानऽएकेषामिति” न वकारस्य
 लोपः ।

उदात्तस्यान्तस्थीभावे स्वरितं परमनुदात्तम्

॥ ४८ ॥

उदात्तस्य स्वरस्यान्तस्थापत्तौ सत्यां परं यदनुदात्तमक्षरं
 तत् स्वरितं भवति । (३अ० ५८क०) त्रि अस्वकम् । त्रिस्वकम् ।
 (३३अ० ८८क०) देवी एतु । देव्येतु सनृता । (११अ० ७०क०)
 दृ अन्नः । दृन्नः । (३अ० ५२क०) नु इन्द्र । योजान्विन्द्र ।

ननु “युवर्णौ यवौ चैव” इत्यत्र स्वरितो विहितः पुनः किमर्थ-
मिदमुच्यते “स्वरितं पदं परमनुदात्तमिति” इयोः स्वरयोः
सन्धावयं स्वरितो निगद्यते तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य
स्थाने स्वरित उत उत्तरस्य तत्र यत्परमच्चरं अनुदात्तं तत्
स्वरितं भवतीति सूत्रारम्भार्थः ॥

कण्ठः ऋकारे ऋस्वम् ॥ ४६ ॥

कण्ठः स्वरः ऋकारे प्रत्यये ऋस्वस्वरमापद्यते । यथा
(१३अ० ५८क०) विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा ऋषिः ।
(२१अ० ४०क०) स्वाहा ऋषभम् । स्वाहा ऋषभमिन्द्राय ।
(१५अ० ४८क०) येन ऋषयः । येन ऋषयस्तपसा । (१८अ०
५२क०) यत्र ऋषयः । यत्र ऋषयो जग्मः । ऋस्वस्य स्थाने
ऋस्वो विधीयमानोऽन्यस्याः संहिताया निवृत्तिं करोति विवृ-
त्तिसंहितैवात्र भवति न स्वरसंहिता ॥

अथैकमुत्तरञ्च ॥ ५० ॥

अथानन्तरमुत्तरो वर्णः चशब्दात् पूर्वञ्च एकं वर्णं विकार-
भूतमापद्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

सिठं सवर्णे दीर्घम् ॥ ५१ ॥

“सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्” इत्युक्तम् । सिम्संज्ञकः
स्वरः सवर्णे स्वरे प्रत्यये परे पूर्वं उत्तरञ्च एकं वर्णं दीर्घमाप-
द्यते । यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । (२६अ०
२३क०) तव अयम् । तवायम् । (२०अ० ८१क०) नासत्या
अश्वावत् । नासत्याश्वावत् । (२०अ० ७८क०) सुचि इव ।
सुचौव घृतम् । (१२अ० ६क०) हि इम् । वि हौमिह ।
(२अ० १५क०) अनु-उत् । अनुज्जेषम् ॥

अनुनासिकवत्यनुनासिकम् ॥ ५२ ॥

अनुनासिकवत्येकौभावे पूर्वश्च परश्च एकमनुनासिकमापद्यते । यथा (१५अ० १६क०) उप अठ० शुः । उपा० शुः । (१७अ० ८६क०) उप अठ० शुना । उपा० शुना समसृत्वम् । “अनुनासिका चोपधा” इत्यादिना एकस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं एकस्मिन् पक्षे अनुस्वारो विहितः । तव यस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं तमधिकृत्योच्यते । एतदनुनासिकवत्यनुनासिकमिति ॥

कण्ठादिवर्ण एकारम् ॥ ५३ ॥

कण्ठात्पर इवर्णः पूर्वस्वरश्च परश्च कण्ठा एकमेकारं वर्णमापद्यते । यथा (१८अ० ४६क०) वरुण इह । वरुणेह बोधि । (४अ० १क०) आ इदम् । एदमगन्म ॥

उवर्ण ओकारम् ॥ ५४ ॥

कण्ठादुत्तरे उवर्णे कण्ठा उवर्णश्चैकमोकारमापद्यते । यथा (१अ० १क०) त्वा ऊर्जे । त्वोर्जे । (२अ० ३क०) त्वा उत्तरतः । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः ॥

समुद्रस्येमँस्त्वेमँस्त्वोद्गन्निति च ॥ ५५ ॥

“सम्यच्चर ऐकारौकारौ” इति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादभूत उत्तरसम्यच्चरस्वरूप एकादेशो निपात्यते । यथा (१३अ० १७क०) समुद्रस्य एमन् । समुद्रस्येमन् । (१३अ० ५३क०) त्वा एमन् । अपान्वेमन् (१३अ० ५३क०) त्वा ओद्गन् । अपान्वोद्गन् ॥

एजत्योजोरेकेषाम् ॥ ५६ ॥

अवर्णात् पूर्वस्तादेजत्योजोःप्रत्यययोरेकेषामाचार्याणाम्-

तेन उत्तरसवर्ण आदेशो भवति । यथा (४० अ० ६ क०) न
एजति । नेजति । ओजः यथा (३६ अ० १ क०) सह ओजः ।
वागोज् + मुहोज् + । एकेषामिति किम् । तदेजति तन्ने-
जति । वागोज् + मुहोज् + ॥

सम्यक्षर ऐकारौकारौ ॥ ५७ ॥

अवर्णः सम्यक्षरे प्रत्यये पूर्व उत्तरश्च एकमक्षरमापद्यते ।
ऐकारम् । औकारश्च । अत्र चत्वारि सम्यक्षराणि दावेती
विकारौ ऐकारौकारौ तत्र यथासम्भवात् “विकारौ यथासन्नम्”
इति एकारे ऐकारे च प्रत्यये ऐकारो भवति । औकारे औकारे
च प्रत्यये औकारो भवति । एकारे भवति यथा (२२ अ०
३४ क०) स्वाहा एकताय । स्वाहैकताय । ऐकारे भवति यथा
(१८ अ० १८ क०) इन्द्राय ऐन्द्रम् । इन्द्रायैन्द्रम् । औकारे भवति
यथा (८ अ० ३८ क०) इन्द्र ओजिष्ठ । इन्द्रो जिष्ठ । औकारे
भवति यथा (३१ अ० ८ क०) प्र औक्षन् । प्रौक्षन् ॥

वाहौ च स्वरभूते ॥ ५८ ॥

वाहौ च प्रत्यये स्वरभूत पूर्वः कण्ठ उत्तरश्च वाहेः सम्बन्धी
उवर्ण एकमौकारमापद्यते । यथा (१८ अ० २६ क०) तुय्य
ऊहौ । तुय्यौहौ । (१८ अ० २७ क०) पष्ठ ऊहौ । पष्ठौहौ ।
स्वरभूत इति किम् । (१८ अ० २७ क०) पष्ठवाट् च मे । “उवर्ण
औकारम्” इत्यस्यायमपवादः ॥

आरम्भकारोऽपृक्तात् ॥ ५९ ॥

अपृक्तात्पदात्पर ऋकार आरमापद्यते सहापृक्तेन । यथा
(३० अ० ८ क०) आ ऋत्यै : आत्यै परिवर्तितम् । अथ स्वरो
रेफस्तकारमारोहति ॥

लृकारश्चात्कारम् ॥ ६० ॥

इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति व्यर्थत्वात् । लृकारश्चात्कारमा-
पद्यते । आ लृकारः । आत्कारः ॥

एदोङ्गां पूर्वमकारः ॥ ६१ ॥

एकारौकाराभ्यां पर अकारः पूर्वरूपमापद्यते । यथा
(१८अ० ५७क०) ते अवन्तु । तेषु वन्त्वस्मान् । (२४अ० ३७क०)
ते अप्सरसाम् । तेषु स्फुरसाम् । (२५अ० २१क०) वेदः असि ।
वेदोऽसि । (२अ० २क०) स्तुपः असि । स्तुपोऽसि । “सर्वो
अकार ओकारम्” । “अकारे च” इत्यनेन च ओकारः ॥

तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्वरितौ ॥ ६२ ॥

तौ यदि एकारौकारौ उदात्तौ भवतः तदाऽनुदात्ते अकारौ
परे स्वरितौ भवतः । यथा वेदो असि । वेदोऽसि । स्तुपो
असि । स्तुपोऽसि । ते अप्सरसाम् । तेषु स्फुरसाम् । “एदो-
ङ्गामकारां लुगभिनिहितः” इति स्वरितत्वं विहितमेव । इह
त्वपवादार्थं तदुच्यते ॥

न देशे भवति ॥ ६३ ॥

देशे इत्ययमेकारः अभवदित्येतस्मिन् प्रत्यये न स्वरितौ
भवति । यथा (३४अ० ११क०) देशे अभवत् । सो देशेऽभ-
वत्स्वरित् ॥

गाहमानः शिवो भरन्तो वेषोभ्यो जम्भयन्तो
वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुषुवे ज्योते
सुपर्णो वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे द्रूणानऽ-
आशवो वहतः सङ्क्रन्दनो बाहवोऽयुध्योऽद्रुहः ॥ ६४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । अभि-
निधानं च पूर्वरूपता । गाहमानो यथा (१७अ० ३८क०) गाह-
मानोऽदयः । शिवो यथा (३अ० ६१क०) अहिर्ऌ सवः
शिवोऽतीहि । भरन्तो यथा (११अ० ७५क०) भरन्तोऽखायेव
तिष्ठते । द्वेषोभ्यो यथा (५अ० ३५क०) द्वेषोभ्योऽन्यक्ततेभ्यः ।
जम्भयन्तो यथा (८अ० १६क०) जम्भयन्तोऽहिम् । वाजे यथा
(८अ० १८क०) वाजेवाजेऽवत । वाजजितो यथा (८अ०
१३क०) वाजजितोऽध्वनः । मदन्तो यथा (११अ० ७५क०)
मदन्तोऽग्ने मा ते । शोचे यथा (१२अ० २६क०) भद्रशोचे-
ऽपपम् । अवसे यथा (८अ० २६क०) अवसेऽग्निमन्वारभा-
महे । सुषुवे यथा (८अ० २३क०) सुषुवेऽग्रेसोमम् । ज्योते
यथा (८अ० ४३क०) ज्योतेऽदिति सरस्वति । सुपर्णो यथा
(१२अ० ४क०) सुपर्णोऽसि गुरुत्मान् । वीरुधो यथा (१२अ०
८४क०) वीरुधोऽस्यैसन्दत्त । सुवीरो यथा (४अ० ३७क०)
सुवीरोऽवीरहा । धातवे यथा (३८अ० ५क०) सरस्वति तमिह
धातवेऽकः । सूनवे यथा (३अ० २५क०) सूनवेऽग्ने सुपायनो
भव । द्रूणानो यथा (१३अ० ८क०) द्रूणानोऽस्तासि । आशवो
यथा (१५अ० ४१क०) आशवोऽस्तम् । वहतो यथा (८अ०
१५क०) वहतोऽप्रतिष्टष्टशवसम् । सङ्क्रन्दनो यथा (१७अ०
१३क०) सङ्क्रन्दनोऽनमिषः । बाहवो यथा (१७अ० ४६क०)
बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ । अयुध्यो यथा (१७अ० ३८क०)
अयुध्योऽस्माक्ठं सेनाः । अद्रुहो यथा (१२अ० ५०क०) अद्रु-
होऽनमीवाऽद्वेषो महीः । ननु “एदोङ्गां पूर्वमकारः” इत्य-
नैवाभिनिहितः सिद्धः किमर्थं गाहमानादिभ्य उत्तरस्या-
कारस्याभिधानमुच्यते । नैवाभिनिहितः सिद्धः “प्रकृतिभाव
कृत्तु” इति प्रकृतिभावेनृत्तु वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

वोहृठ० सोऽहृठ० सोऽस्माकं तेऽभिगरो
वोऽर्वाची ॥ ६५ ॥

एते द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते । वोऽहं यथा
(८अ० ४क०) तेषां विशिप्रियाणां वोऽहम् । सोऽहं यथा (१८अ०
३५क०) सोऽहंवाजम् । सोऽस्माकं यथा (१२अ० १०१क०) उप-
स्तिरस्तु सोऽस्माकम् । तेऽभिगरो यथा (८अ० ४७क०) अनु-
ष्टुप्तेऽभिगरः । अर्वाची यथा (८अ० ४क०) आवोऽर्वाची
सुमतिः ॥

येऽन्नाचयोः ॥ ६६ ॥

ये इत्येतस्मात् परयोः अन्नात्सम्बन्धी अकारोऽभिनिधी-
यते । अन्न यथा (१६अ० ६२क०) येऽन्नेषु । अत्र यथा (१२अ०
४५क०) येऽत्र स्थ पुंराणा ये च नूतनाः ॥

अविद्याऽसम्भूत्योश्च ॥ ६७ ॥

अविद्या असम्भूतिसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते । चक्ष-
ब्दात् ये इत्येतस्मात् परः । अविद्या यथा (४०अ० १२क०)
येऽविद्यामुपासते । असम्भूतिं यथा (४०अ० ८क०) येऽसम्भूति-
मुपासते । इत्येतयोरिति किम् (१६अ० ८क०) अथो येऽस्य
सत्त्वानः ॥

उपस्थेऽन्तस्तेभ्योऽकरम् ॥ ६८ ॥

एतौ च द्विपदौ यथागृहीतमेवाऽभिनिधीयते । उप-
स्थेऽन्तो यथा (१२अ० ३८क०) शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याम् ।
तेभ्योऽकरं यथा (१६अ० ८क०) अहन्तेभ्योऽकरवर्मः ॥

नमोऽस्त्वसौत्रामण्याम् ॥ ६९ ॥

नमोऽस्तु एतच्च द्विपदं यथागृहीतमेवाभिनिधीयते ।

सौत्रामण्यां चेन्न भवति । यथा (१३अ० ६क०) नमोऽस्तु
मूर्धेभ्यः । असौत्रामण्यां किम् । (१८अ० ६८क०) नमो-
ऽश्वत्थये ॥

विश्वेऽग्रे विशो रायोऽनग्नौ ॥ ७० ॥

विश्वे इत्यादिभ्य एकारौकारेभ्यः पराऽकारोऽभिनिधी-
तेऽग्नौ चेन्न भवति युञ्जानःऽ प्रथममित्यत आरभ्य स्वाहो-
त्व'ति यावदग्निरुच्यत । विश्वे यथा (८अ० १८क०) विश्वे'-
ऽसुहृमम् । अग्रे यथा (८अ० ७क०) तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन् ।
विशो यथा (७अ० २५क०) अथा नऽइन्द्रऽइक्ष्वा'सपुत्राऽ ।
रायो यथा (८अ० १२क०) त्वष्टा सुदत्रा विदधातु रायोऽनु ।
अनग्नाविति किम् । (१८अ० ३१क०) विश्वे'ऽअद्य मरुते' ।
(१३अ० १क०) मयि गृह्णाम्यग्रे'ऽअग्निम् । (१३अ० ११क०)
भवा प्रायुर्विशोऽअस्याः) । (१२अ० १०८क०) अस्मै रायोऽअ-
मत्य ॥

सूर्योऽग्नेऽभौ ॥ ७१ ॥

सूर्यो अग्ने. इत्येताभ्यां परः अभिशब्दस्याकारोऽभिनि-
धीयते । सूर्यो यथा (१३अ० ३०क०) सूर्योऽभिताप्सीत् ।
अग्ने यथा (१२अ० ७क०) अग्ने'ऽभ्यावर्त्तन् । अभा'विति
किम् । (३१अ० १२क०) चक्षोः सूर्यो'ऽअजायत । (८अ०
१८क०) अग्ने'ऽअच्छ' वदेह नः ॥

रिषो यवसे पुरुप्रियोऽन्नपतेऽर्णवे ॥ ७२ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । रिषो
यथा (११अ० ६८क०) मा सुरिषोऽस्व' । यवसे यथा (१५अ०
६२क०) प्रोथदश्वो न यवसे'ऽविष्यन् । पुरुप्रियो यथा (११अ०
६२क०) पुरु'प्रियोऽग्न' । अन्नपते यथा (११अ० ८३क०) अन्न'-

एतेऽन्वस्य । अर्णवे यथा (१६अ० ५५क०) अर्णवेऽन्तरिक्षे
भवाः ॥

व्यपरे च ॥ ७३ ॥

एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधौयते । स चेदकारो
वकारपरो यकारपरो वा भवति । यथा (१६अ० ५४क०) सह-
स्रयोजनेऽवधन्वानि । (१२अ० ६३क०) तिग्मतुजोऽयस्त्रयम् ॥

गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो
विदानोऽनृते मूजवतो वृणोऽपाको दौदिवस्त्र-
यस्त्रिष्ठंशे ब्रह्मणे यको रथो विश्वतः पादो
वसन्तः ॥ ७४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधौयते । गवे
यथा (३अ० ५८क०) गवेऽश्वाय । मे यथा (२०अ० ८क०) विशो
मेऽङ्गानि । मनसो यथा (२०अ० ३४क०) मनसोऽसि विला-
यकः । वाजयन्तो यथा (१८अ० ७४क०) वाजयन्तोऽश्याम् ।
सोम्यासो यथा (१८अ० ५८क०) सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः ।
पाशिनो यथा (२०अ० ५३क०) पाशिनोऽति धन्वेव । विदानो
यथा (१८अ० ५४क०) संविदानोऽनु द्यावापृथिवी । अनृते
यथा (१८अ० ७७क०) अमृतामनृतेऽदधात् । मूजवतो यथा
(३अ० ६१क०) मूजवतोऽतीहि । वृणो यथा (२०अ० ४४क०)
त्वष्टाऽदधच्छुष्मिन्द्राय वृणोऽपाकः । अपाको यथा (२०अ०
४४क०) अपाकोऽचिष्टुर्यशसे । दौदिवो यथा (१७अ० ८क०)
स न + पावक दौदिवोऽग्ने । त्रयस्त्रिष्ठंशे यथा (२१अ०
२८क०) त्रयस्त्रिष्ठंशेऽमृताः । ब्रह्मणे यथा (७अ० २१क०)
अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय । यको यथा (२३अ० २३क०) यको

ऽसुकी शकुन्तकः । रथो यथा (३५० ३६क०) दूडभो रथो-
ऽस्मान् । विश्वतो यथा (२५० १४क०) विश्वतोऽद्व्यासः ।
यादो यथा (३१५ ३क०) पादोऽस्य विश्वा भूतानि । वसन्तो
यथा (३१५ १४क०) वसन्तोऽस्यासीत् ॥

अवोस्त्वग्ने गृहपतेऽभि सत्त्वानोऽहं नोऽज-
स्रया विमानोऽजस्रः सुतेऽश्विना नमोऽग्नये
तेऽग्रं तेऽग्रे वृक्षस्य प्रथमोऽन्तस्तेऽन्येन ॥ ७५ ॥

एतेषां च द्विपदानां उत्तरपदादिर्यथागृहीतमेवाकारो-
ऽभिनिधीयते । अवोऽस्तु यथा (३५० ३१क०) महि त्रौणाम-
वोऽस्तु । अग्ने गृहपते यथा (३५० ३६क०) अग्ने गृहपते-
ऽभि दुम्नम् । सत्त्वानो यथा (१६५ ८क०) अस्य सत्त्वानो-
ऽहम् । नोऽजस्रया यथा (१७५ ७४क०) पुरो नोऽजस्रया
सम्यु यविष्ठ । विमानोऽजस्रो यथा (१८५ ६८क०) विमा-
नोऽजस्रो घूर्मो हविः । सुतेऽश्विना यथा (२०५ ५६क०)
तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा । नमोऽग्नये यथा (२३५ ०
१३क०) ब्रह्मा कृण्वन् नोऽवतु । तेऽग्रं यथा (२३५ २४क०)
माता च ते पिता च तेऽग्रम् । तेऽग्रे वृक्षस्य यथा (२३५ ०
२५क०) तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वृक्षस्येति किम् । (८५ ०
७क०) तेऽग्रेऽश्वमयुजन् । प्रथमोऽन्तो यथा (२३५ ६३क०)
सभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तः । तेऽन्ये यथा (२३५ १५क०)
महिमा तेऽन्येन ॥

पणयो जहोमोऽम्बिके ॥ ७६ ॥

पणयः जहोमः अम्बिके एतभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽका-
रोऽभिनिधीयते । पणयो यथा (३५५ १क०) ऋणेतो यन्तु

यामभिनिहितो भवति । यथा (२५अ० १८क०) शूद्रेऽर्थे ।
ताह्योऽरिष्टनेमिः । ऋक्षु भवति यथा (१७अ० ८०क०) यज्ञः
अभि । युञ्जोऽभि । सङ्क्रम इति किम् (२५अ० १८क०) सुस्ति
नस्ताह्योऽरिष्टनेमिः ॥

प्रकृतिभाव ऋक्षु ॥ ८१ ॥

“गाहमानादिभिः” सूत्रैर्ऋक्षभिनिहितोऽभिहितः ।
ततोऽन्यत्र ऋक्षु प्रकृतिभावो भवति । यथा (१अ० ११क०)
उपप्रयन्तोऽध्वरम् । आरेऽग्रस्ते च ऋक्षु ते ॥

जुषाणश्चानध्वनि ॥ ८२ ॥

“यजुष्षुच” इत्यनेन सूत्रेण यजुष्ष्वभिनिधानमुक्तम् ।
तदपवादभूतमिदमारभ्यते । जुषाणशब्दसम्बन्धी ओकारः
अनध्वनि प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (५अ० ३४क०) जुषा-
णोऽग्रसुराण्यस्य वेत्तु स्वाहा । अनध्वनीति किम् । जुषाणो-
ऽध्वान्वस्य वेत्तु स्वाहा । इदमुदाहरणं शास्त्रान्तरीयम् ॥

ते चानुदात्तमनुदात्ते ॥ ८३ ॥

ते इत्येतच्च पदं अनुदात्तं चेत् प्रकृत्या भवति अनुदात्तं
च प्रत्यये । यथा (५अ० ७क०) या तंऽग्नेऽग्रः शुया । अनुदा-
त्तमिति किम् । (२४अ० ३७क०) तंऽष्टु रसाम् ॥

हेडऽआपो गुवोऽपान्ने धौरुसो देवासऽउरो
रक्षानो मो वैश्वानरो वृषभो वचः प्राणऽउ-
दामोऽङ्गऽदमा मे वृष्णो दशमास्योऽम्भऽआवि-
त्तोऽरिष्टोऽअर्जुनः प्रत्याश्रावः खिष्टो घासे प्रक्षी-
तस्तेभ्यो नमोऽअस्तु दूरे नोऽअद्य यज्ञे सधस्ये

सीऽअध्वरावेन्द्रे हिरण्यपर्णी द्वारो देवोऽब्दो रथि-
भ्यो महद्भ्यः सठ्ठंसदः ॥ ८४ ॥

एते च एकारौकारा ऋक्षु यजुष्षु च प्रकृत्या भवन्ति
अकारे प्रत्यये । अत्र च यत्र द्वयोः पदयोः पाठः सूत्रे तत्र
नियमार्थः स तेनैव पदेन परभूतेनाधस्तनपदस्य प्रकृतिभावः ।
एकपदे समान्ताये त्वकारात्वे प्रकृतिभावः । हेडो यथा (२१अ०
३क०) देवस्य हेडोऽअव यासिसीष्टाः ऋक्ष्यं प्रकृतिभावः ।
“व्यपरे च” इत्यनेनाभिनिहिते प्राप्ते (६अ० २७क०) देवी-
रापोऽअपात्रपात् । द्वितीयमुदाहरणं आपो । यथा (४अ०
२क०) आपोऽअस्मान् । गुवो यथा (१अ० १२क०) देवीरा-
पोऽअग्रे गुवोऽअग्रे पुवः । अपाग्ने यथा (१अ० १७क०) अपा-
ग्नेऽअग्निम् । धीरासो यथा (१अ० २८क०) तामुधीरासोऽअनु
दिश्य । देवासो यथा (४अ० १क०) यत्र देवामोऽअजुषन्त ।
उरो यथा (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरो अन्तरिक्ष ।
रक्षाणो यथा (४अ० १४क०) रक्षाणोऽअप्रयुच्छन् । मो यथा
(४अ० २२क०) मोऽअहन्तव वीरम् । वैखानरो यथा (४अ०
१४क०) वैखानरोऽअदब्धः । वृषभो यथा (४अ० ३०क०) अस्त-
भ्वाद्यावृषभोऽअन्तरिक्षम् । वचो यथा (५अ० ८क०) उग्रंवचो-
ऽअपावधीत् । प्राणो यथा (६अ० २०क०) प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे ।
उदानो यथा (६अ० २०क०) उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतः ।
इमा मे यथा (१७अ० २क०) इमा मेऽअग्नऽइष्टकाः । वृष्णो
यथा (७अ० २क०) वृष्णोऽअर्धंशुभ्याम् । दशमास्यो यथा
(८अ० २८क०) दशमास्योऽअसत् । अन्धो यथा (८अ० ५४क०)
अन्धोऽअच्छेतः । आवित्तो यथा (१०अ० ८क०) आवित्तो-
ऽअग्निः । (१०अ० २१क०) अरिष्टोऽअर्जुनः । द्विपदमेतत् ।

प्रत्याश्रावो यथा (१८अ० २४क०) प्रत्याश्रावोऽनुरूपः ।
 स्विष्टो यथा (२१अ० ५८क०) स्विष्टोऽग्निरग्निना । घासे यथा
 (२१अ० ४४क०) घासेऽग्निना । प्रणीतो यथा (१८अ०
 १७क०) प्रणीतोऽग्निरग्निना । तेभ्यो नमोऽस्तु यथा (१५अ०
 १५क०) तेभ्यो नमोऽस्तु तं नोऽवन्तु । तेभ्यो नमो इति किम् ।
 (१६अ० ८क०) नमोऽस्तु नौलग्रीवाय । दूरे यथा (१७अ०
 ८३क०) दूरेऽग्निमित्रश्च गुणः । नो यथा (१७अ० ८४क०)
 समिन्तासो नोऽग्नयः । यज्ञे यथा (१७अ० ८४क०) यज्ञे-
 ऽग्निम् । सधस्ये यथा (११अ० ६१क०) पृथिव्याः सधस्ये-
 ऽग्निस्त्वत् । सो यथा (३३अ० ७५क०) सोऽग्निध्वराय परि-
 णीयते । इन्द्रे यथा (२१अ० ४८क०) सुदेवमिन्द्रेऽग्निस्त्विना ।
 हिरण्यपर्णो यथा (२१अ० ५६क०) हिरण्यपर्णोऽग्निस्त्विभ्याम् ।
 द्वारो यथा (२१अ० ४८क०) देवीर्द्वारोऽग्निस्त्विना । देवो
 यथा (२१अ० ५८क०) देवोऽग्निः स्विष्टकृत् । अद्दो यथा
 (१२अ० ७४क०) मजूरब्दोऽयवोभिः । रथिभ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) नमो रथिभ्योऽग्निभ्यः । महद्भ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) महद्भ्योऽग्निभ्यः । सठंसदो यथा (२६अ०
 १क०) सठंसदोऽग्निमी ॥

कन्दोऽङ्गुपमङ्गाङ्गमस्रीवयः ॥ ८५ ॥

कन्द इत्ययमोकारः अङ्गुपं अङ्गाङ्गं अस्रीवय इत्येतेषु
 प्रकृत्या भवति । अङ्गुपं यथा (१५अ० ४क०) काव्यं कन्दोऽ-
 ऽङ्गुपम् । अङ्गाङ्गं यथा (१५अ० ५क०) तन्द्रं कन्दोऽङ्गा-
 ङ्गम् । अस्रीवयो यथा (१४अ० १८क०) प्रतिमाकन्दोऽस्री-
 वयस्कन्दः । एतेष्विति किम् (१५अ० ५क०) सप्तुपकन्दो-
 ऽनुष्टुपकन्दः ॥

का ध्रुवोत्ती सदना होतारा ज्या स्वधा
पृथिवी प्रतिमेमसदन्मश्यामाकर्माङ्गमियमवस्ता-
दुतास्तिषु ॥ ८६ ॥

का ध्रुवा उत्ती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमा
एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । ईम् असदन् अश्याम अकर्म
ऊर्द्धम् इयम् अवस्तात् उत अस्ति इत्येतेषु प्रत्ययेषु यथामङ्गम् ।
का यथा (२३अ० ५५क०) काऽईमरे । ध्रुवा यथा (२अ० ६क०)
ध्रुवाऽअसदन् । उत्ती यथा (१८अ० ७४क०) उत्तीऽअश्याम
यिम् । सदना यथा (८अ० १८क०) सुगावो देवाः सदना-
अकर्म । होतारा यथा (२७अ० १८क०) दैव्या होताराऽऊर्द्धम् ।
ज्या यथा (२६अ० ४०क०) ज्याऽइयम् । स्वधा यथा (३३अ०
७४क०) स्वधाऽअवस्तात् । पृथिवी यथा (३३अ० ४२क०)
पृथिवीऽउत द्यौः । प्रतिमा यथा (३२अ० २क०) न तस्य
प्रतिमाऽअस्ति ।

प्रगृह्यं पदं स्वरे ॥ ८७ ॥

प्रगृह्यं पदं स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (७अ०
३१क०) इन्द्राग्नौऽप्रागंतम् । (३३अ० ५क०) स्वर्धेऽअन्यान्था ।
स्वरसम्भेरपवादः ॥

न रोदसीमे ॥ ८८ ॥

रोदसी इत्येतत्पदं प्रगृह्य इमे इत्येतस्मिन् पदे न प्रकृत्या
भवति । यथा (२७अ० २४क०) राये नु यञ्जन्तूरोदसीमे ।
इमे इति किम् । (१७अ० ५६क०) आ पप्रिवान्नादसौऽअन्त-
रिक्षम् ॥

विश्वपतीवोपस्थिते ॥ ८९ ॥

विश्वपती इत्येतत् पदं इवे पप्रभूते उपस्थिते इतिकरत्वे प्रकृत्या भवति । यथा (३३अ० ४०क०) विश्वपती'ऽइवेति विश्वपती'ऽइव । उपस्थित इति किम् । (३३अ० ४४क०) आ विश्वपती'व बीरिटे ॥

उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शात् ॥ ६० ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णः अस्पर्शात् परः प्रकृत्या भवति स्वरं प्रत्यये । यथा (२३अ० १६क०) न वाऽउ'ऽएतत् । (१७अ० ६७क०) एतवाऽउ'ऽअञ्जौ । अपृक्त इति किम् । (३अ० ५१क०) योजुन्विन्द्र । अस्पर्शादिति किम् । (२३अ० ६क०) किम् । वपनं मृहत् ॥

सुतमितौ ॥ ६१ ॥

सुतान्तं पदं प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये । यथा (२३अ० ४६क०) विवेशा ३ इति । तेषु विश्वम्भुवनमाविवेशा ३ ॥

ओकारश्च ॥ ६२ ॥

ओकारः पदान्तीयः प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये । यथा (२०अ० ७८क०) चित्रभानो इति । (४अ० २७क०) कृशानो इति । इतावित्यनुवृत्तिः कस्मात् स्वरमात्रे मा भूत् इतावित्येव (४अ० २७क०) कृशानवृते व + ॥

उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम् ॥ ६३ ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णी दीर्घमनुनासिकं चापद्यते । यथा (८अ० ४०क०) ऊ' इति । इतावित्येव । यथा (२५अ० ४४क०) न वाऽउ' एतत् । नात्र दीर्घमनुनासिकं च । इतावविषमानत्वात् ॥

एतेष्व परं पदं चर्चयाम् ॥ ६४ ॥

इतिकरणाच्च परं उ इत्येतत् पदमपुक्तं दीर्घमनुनासिक-
मापद्यते पदचर्चयाम् । चर्चापदस्वरूपमुक्तम् एतदुक्तं भवति
वेष्टने यदितिकरणात् परं पदं चर्चा तदेवमुच्यते । तत्पद-
स्वरूपज्ञापनार्थम् । यत्र तु तथाभूतं पदस्वरूपं न भवति तत्र
उ इत्येतत्स्वरूपं हि तत् पदं भवति । अयं चार्थोऽनेन सूत्रा-
वयवेन ज्ञाप्यते । इतिकरणात् परतो यत्पदवचनं तत्स्वरूप-
ज्ञापनार्थमिति । (८७० ४० क०) उत् । ऊ० इत्य०म् । त्यम्
ज्ञातवेदसमिति ज्ञात । वेदसम् । पदचर्चयामिति किम् ।
उदति ॥

तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् ॥ ८५ ॥

तकारवर्गः पदान्तीयः चकारवर्गे प्रत्यये परे चकारवर्ग-
मापद्यते । यथा (३६ अ० २४ क०) तत् चक्षुः । तच्चक्षुः ।
(२० अ० ५२ क०) आरात् चित् । आराच्चित् । (१५ अ०
५ क०) आच्छत् कन्दः । आच्छच्छन्दः । (१५ अ० २४ क०) उत्
जिहानाः । प्रवयामुज्जिहानाः । भकारादि जकारादि च
पदानामुदाहरणं संज्ञितायां न विद्यते । नकारस्य चकार-
वर्गप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः । “नुः” । “चक्षयोः शम्” । जकारे
उदाहरणम् । यथा (५ अ० ३६ क०) वाजान् जयतु । वाजा-
जयतु ॥

शकारे च ॥ ८६ ॥

शकारे च प्रत्यये परे तकारवर्गश्चकारवर्गमापद्यते । यथा
(५ अ० ५ क०) तत् शकेयम् । तच्छकेयं तन्मे । (१७ अ० ४५ क०)
शत् शिषः । माऽमीषां कश्चनोच्छिषः । (३३ अ० ५ क०) स्वधा-
गन् शक्तः । स्वधावाञ्छुकः । (२४ अ० ११ क०) पिशङ्गान्

शिशिराय । पिशङ्गाञ्छिशिराय । (२५ अ० १ क०) आदित्या
श्मश्रुभिः । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

परश्चास्पर्शपरश्चम् ॥ ६७ ॥

परश्च शकारः अस्पर्शपरश्चकारमापद्यते । यथा तच्छ
केयम् । माऽमीषां कश्चनोच्छिषः । सुधावाञ्छुकः । पि
ङ्गाञ्छिशिराय । अस्पर्शपर इति किम् । आदित्याञ्श्मश्रुभिः

उदस्तभाने लोपम् ॥ ६८ ॥

उत् उपसर्गात्परस्तभाने प्रत्यये सकारो लोपमापद्यते
यथा (१७ अ० ७२ क०) उत् स्तभान । ज्योतिषा दिवमुत्तभान
(४ अ० ३६ क०) उत् स्तभनम् । उत्तभनम् ॥

अश्वत् स्थे तकार्ठं सञ्ज्ञायाम् ॥ ६९ ॥

अश्वशब्दादुत्तरः सकारः तकारमापद्यते सञ्ज्ञायां स
प्रत्यये । अश्वः अशनव्यापारोऽग्निरस्मिंस्तिष्ठतीत्यश्वत्यो वृत्तः
यथा (१२ अ० ८६ क०) अश्वत्ये वो निषदनम् । सञ्ज्ञायां किम्
अश्वस्यः पुरुषः ॥

स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥ १०० ॥

इत उत्तरं द्विर्भावप्रकरणं वर्तिष्यते । स्वरात्परः संयो
गादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र । अधस्तर्नावधानं पदान्त
पदाद्योः । इदं तु सर्वत्र पदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदा
द्योर्भवति । यथा (१३ अ० ३८ क०) सम्यक् स्रवन्ति । सम्यक्
स्रवन्ति । द्वौ ककारौ सकारो रेफश्च संयोगः । तत्र पूर्वककारो
द्विरुक्तिजः । (१३ अ० ५७ क०) अनुष्टुप् शारदी । द्वौ पकारौ
शकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः । पदमधं
भवति यथा (२४ अ० १ क०) अश्वत् + । द्वौ शकारौ वकारश्च

संयोगः । तत्र प्रथमः शकारो द्विरुक्तिजः । स्वरादिति किम् ।
३३अ० १५क०) शुधिश्शु^१त्कर्ण । अत्र शकाररेफौ संयोगः ॥

परं तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १०१ ॥

रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ ।
।या (१अ० १क०) ऊर्ज्ज । रेफो द्वौ जकारौ संयोगः । तत्र
।थमो जकारः क्रमजः । (३१अ० १२क०) सूर्य^१+ । रेफो
।यकारौ संयोगः । तत्र पूर्वो यकारः क्रमजः । (२४अ० १क०)
।ह्वोः) । हकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः
।मजः ॥

ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १०२ ॥

ऊष्माणः शषसहाः । अन्तस्था यरलवाः । एतेभ्यः परः
।र्शो द्विरुच्यते । यथा (२४अ० ४क०) पृश्नि^१+ । एकः शकारो
।नकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः । (१८अ०
३क०) अश्म^१ । शकारो द्वौ मकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो
कारः क्रमजः । (२५अ० ४०क०) पाष्^१ । रेफः षकारो द्वौ
कारौ यकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ।
(अ० ८क०) सस्त्रि^१तमम् । सकारो द्वौ नकारौ संयोगः । तत्र
थमो नकारः क्रमजः । (१०अ० २क०) राष्ट्र^१दा राष्ट्र^१म् ।
कारो द्वौ टकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र प्रथमष्टकारः क्रमजः ।
(१२अ० ११क०) हस्त्रे^१ । सकारो द्वौ तकारौ संयोगः । तत्र
थमस्तकारः क्रमजः । हकारश्च द्विर्भावो निषिद्धः । यका-
श्च परभूतैः स्पर्शैः संयोगो न विद्यते । रेफश्च द्विर्भावो
।पिद्धः । (२३अ० १३क०) शुल्म^१लिः) । लकारो द्वौ मकारौ
योगः । तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः । (१०अ० ८क०) उल्-
म् । लकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः

क्रमजः । (२३अ० ३२क०) दधि .क्वाव्स^१ + । वकारो द्वौ
णकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ॥

जिह्वामूलीयोपधानीयाभ्यां च ॥ १०३ ॥

जिह्वामूलौयादुपधानीयाश्च परः स्पर्शो द्विर्भवति । जिह्वा-
मूलौयाद्भवति यथा (३अ० २७क०) मयि^१ व + कामधरणम् ।
जिह्वामूलौयो द्वौ ककारौ संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः ।
(११अ० २२क०) तत^१ + क्वनेम । जिह्वामूलौयः ककारखकारौ
संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः । उपधानीयाद्भवति यथा
(१२अ० ७५क०) याऽश्रोपधी^१ + पपूर्वा जाताः । उपधानीयो द्वौ
पकारौ संयोगः । तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः । (१२अ० ८६क०)
याऽपफुलिनी^१ । उपधानीयः पकारफकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमः पकारः क्रमजः । एतौ च जिह्वामूलौयोपधानी-
काखादिविषयो तथाहि वक्ष्यति “तस्मिँल्लज्जिह्वामूलौयं
पधानीयनासिक्क्या न सन्ति माह्वान्दनानाम्” । इति ॥

यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १०४ ॥

यैस्तु संयुक्तं परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते यैः संयोगे सति परं
द्विर्भाव उक्तः तैः संयुक्तं न पूर्वव्यञ्जनं द्विर्भवति । ऊष्णामक्त-
स्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः । तत्र यद्युभयतः संयुक्तं
ऊष्माणोऽन्तस्था वा स्पर्शैर्भवन्ति । तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव
प्राप्नोति स्वराव्यवधानात् निषिध्यत इति सूत्रार्थः । (१८अ०
८६क०) पक्ष्माणि । (१अ० २७क०) सुक्ष्मा । (४अ० १२क०)
अयुक्ष्माः^१ । तत्र ककारखकारमकाराः संयोगः । तत्र ककार-
स्य द्विर्भावः प्राप्नोति स निषिध्यते । उक्तं च । यत्र बोध-
यतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसाः सह । न रात्राद्यः क्रमो ज्ञेयो
प्ररो बोधितो बुधैः ॥

नास्वरपूर्वा जप्तान्तस्थाः ॥ १०५ ॥

जप्ताणामन्तस्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः । तद-
पवादोऽयं योगः । अस्वरपूर्वा जप्ताणोऽन्तस्थाश्च परान् स्पर्शान्
द्विर्भावयन्ति । (१८अ० २७क०) स्थालीभिः+ स्थालीः । अत्र
सकारद्यकारौ संयोगः । (१अ० १८क०) टिवः । स्कन्धनीः ।
अत्र सकारककारौ संयोगः । अस्वरपूर्वा इति किम् । (२अ०
८क०) विष्णोः स्थानम् । (५अ० २१क०) विष्णोः । (१अ०
१२क०) प्रवित्रे स्थः । (१०अ० २क०) राष्ट्रम् । अत्र द्विर्भावो
भवति ॥ विसर्जनौयात्परः स्पर्शो व्यञ्जनपरः सन् द्विरुच्यते । यथा
(१२अ० ५क०) विष्णोः कर्म+ । (२४अ० ३०क०) नीलङ्गोः
किमिः । विसर्जनौयो द्वौ ककारौ रेफश्च संयोगः । यथा
(८अ० १क०) देव सवितुः प्रसुव । (११अ० १क०) युञ्जानः
प्रथमम् । विसर्जनौयो द्वौ पकारौ रेफश्च संयोगः । व्यञ्जन-
पर इति किम् । (२४अ० ३२क०) न्यङ्कुः ककुटः । गौर
मृगः षिङ्गः । (१अ० २क०) वसोः प्रवित्तम् । (१२अ०
८८क०) याः फलिनीः । अत्र द्विर्भावो न भवति ॥

ङौ चेद्ध्रस्वपूर्वौ स्वरे पदान्तौ ॥ १०६ ॥

ङकारनकारौ पदान्तीयौ द्विर्भवतो ऋस्वस्वरपूर्वौ स्वरे
प्रत्यये । यथा (१०अ० २४क०) युङ्ङसि । (११अ० ३२क०)
तमुन्त्वाद्वाङ्ङृषिः । द्वौ ङकारौ । (१७अ० १क०) अश्मन्-
र्जम् । (३अ० ५१क०) अक्षत्रमीमदन्त । द्वौ नकारौ । ऋस्व-
पूर्वाविति किम् (२५अ० २३क०) सुप्रङ्गो मेम्यत् । (८अ०
३१क०) तानुञ्जेषम् ॥

संयोगपूर्वव्यञ्जनान्ताऽवसानगताः स्वरा
दिमात्राः ॥ १०७ ॥

संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः । यथा (२३अ० १६क०) अग्निः ।
 (१०अ० ३०क०) विष्णुना । व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्तः ।
 यथा (११अ० ३०क०) टड्डाड् । अवमानं प्राप्तोऽवमानगतः ।
 यथा (१अ० १क०) पाहि । (१अ० ४क०) रत्त । एते स्वरा
 द्विमात्रा काला भवन्ति न तु दीर्घा गुरव एते भवन्ति । अत्रो-
 च्यते । गुरवो द्विगुणकालाः । व्यञ्जनद्विरुक्तिप्रसङ्गेन स्वराणा-
 मपि गौरवमुक्तं तत्र हि द्विगुणः कालो भवति ॥

प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १०८ ॥

संयोगस्यादिभूतस्य वर्णस्य द्विर्भावो ह्युक्तः सोऽन्यथाऽपि
 कचिद्भवतीत्याह । प्रथमैः स्ववर्गीयैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते ।
 तृतीयैश्च स्ववर्गीयैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते । यथा (११अ०
 २०क०) विख्याय । विक्ख्याय । ककारखकारौ यकारश्च
 संयोगः । (२३अ० ३८क०) आच्छ्रति । चकारछकारौ यका-
 रश्च संयोगः । (२८अ० ४१क०) विष्पफुरन्ति । षकारः पकार-
 फकारौ संयोगः । यथा (१अ० २५क०) गोपृष्ठानम् । (२अ० १क०)
 आखुरेषुः । षकारटकारठकाराः संयोगः । (११अ० ३४क०)
 पात्यः । (२३अ० १३क०) रात्यः । तकारथकारौ यकारश्च
 संयोगः । चतुर्था यथा (८अ० ४२क०) आजिग्घ । गकारघकारौ
 रेफश्च संयोगः । डकारस्यापि सम्भवः । (१६अ० ५०क०)
 मीड्ढवः । डकारठकारौ वकारश्च संयोगः । (४अ० १८क०)
 अङ्घ्रनस्पातु । दकारधकारौ वकारश्च संयोगः । (३३अ०
 ३०क०) विब्र्भाट् । बकारभकारौ रेफश्च संयोगः ॥

नानुस्वारः ॥ १०९ ॥

संयोगपूर्वं इत्यनुवर्तते । संयोगपूर्वोऽनुस्वारो न द्वि-

च्यते । यथा (१७अ० ८७क०) इमं स्तनम् । (३अ० २८क०) सोमान् स्वरणम् । असंयोगपूर्वस्य ह्यनुस्वारस्योपरिष्ठाद-
क्ष्यति । “अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रा”
इति । यथा (१०अ० २४क०) ह्रठेः सः ॥

सवर्णे ॥ ११० ॥

सवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । अन्तस्थासंयोगोऽत्रोदा-
हरणम् । “स्ववर्गीये चानुत्तमः” इति स्पर्शानां वक्ष्यति । यथा
(१अ० २२क०) सम् यौमि । सँय्यौमि । द्वौ यकारौ संयोगः ।
(१अ० २१क०) सम् वपामि । सँव्वपामि । द्वौ वकारौ संयोगः ॥

ऋवर्णे ॥ १११ ॥

ऋवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२७अ० ४क०)
अनिष्टृतः । षकारटकारौ संयोगः । “ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः”
इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

लृवर्णे ॥ ११२ ॥

लृवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (१८अ० १२क०)
ऋद्धिः । (१८अ० ११क०) लृप्तम् । “विसर्जनीयाद्वाञ्जनपरः”
इति प्राप्तिः । लृकारस्य मध्ये लृकारस्यार्द्धमात्रां पश्यताऽऽचा-
र्येण निषेधः कृतः । वक्ष्यति च “ऋलृवर्णा रेफलकारौ सँ-
श्लिष्टावश्रुतितरावेकवर्णौ” ॥

यमे ॥ ११३ ॥

यमे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२३अ० २६क०)
मुक्था देदिश्यते नारी । ककारः थकारयमौ नकारश्च
संयोगः । तत्र “स्वराक्षंयोगादिः” इति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा
यमे प्रत्यये निषिध्यते । यथा (१८अ० ४६क०) सृज्ज्ञानमसि ।

जकारजकारयमौ जकारश्च संयोगः । अत्रापि “स्वरासंयोगादिः” इति जकारस्य द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमे प्रत्यये इति नास्ति विरोधः । रुक्मपाप्मप्रभृतीन्युदाहरणानि ददन्ति तेषां “संयोगादिः पूर्वस्य” “यमश्च” इत्यनेन सह विरोधः प्राप्नोति ॥

विसर्जनीयः ॥ ११४ ॥

विसर्जनीयो न द्विरुच्यते । व्यञ्जनत्वाद्विसर्जनीयस्य द्विरुक्तौ प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयम् । यथा (३३अ० १२क०) दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याः । (१२अ० ७८क०) याः फलिनौ ।

स्वर्गीये चानुत्तमे ॥ ११५ ॥

स्वर्गीये च प्रत्ययेऽनुत्तमे पूर्वं वर्णौ न द्विरुच्यते । यथा (३३अ० १७क०) तत् देवानाम् । तद्देवानामवो अय । हो ढकारी संयोगो द्विरुक्तेर्निषिद्धत्वात् । (२५अ० ८क०) अन्तः रिक्ष्म्युरीतता । मकारपकारौ संयोगः । अनुत्तम इति किम् । (३३अ० ४२क०) तन्नो मिन्नो व्वरुणः । अत्र द्विरुक्तिर्भवत्येव ।

अवसितं च ॥ ११६ ॥

निरर्थकं व्यञ्जनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते । अवसितं व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । यथा (१८अ० ८क०) ऊर्क् । रेफः ककारौ संयोगः । अवसितमिति किम् । (१८अ० ८क०) ऊर्क् च मे । “परन्तु रेफहाराभ्याम्” इति प्राप्तिः । रेफस्यात्र द्विरुक्तिर्न भवति ॥

नान्तःपदे स्वरपञ्चमान्तस्थासु ॥ ११७ ॥

स्वरे प्रत्यये पञ्चमे च परे अन्तस्थासु च प्रत्ययभूतासु यद्व्यति तदन्तःपदे न भवति पदान्तीयस्य स विकार इत्यर्थः ।

यथा (३४अ० ४१क०) पूषन् । पकारस्य प्रथमस्य स्वरे तृतीय-
भाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति । पञ्चमे यथा (२०अ० ४५क०)
त्तन्या समञ्जन् । (२८अ० ४१क०) अक्षीः^१ इमे विष्पु^२रन्तो^३
ऽश्रमित्रान् । अत्र “पञ्चमे पञ्चमम्” इति पञ्चमभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । अन्तस्थासु यथा (१अ० १क०) इषे त्वा
(१२अ० १११क०) आ प्यायस्व । प्रथमस्य तृतीयभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । वक्ष्यमाणप्रकरणस्यास्यापवादभूतोऽयं
योगः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीयम् ॥ ११८ ॥

अपञ्चमः स्पर्शः स्वरे प्रत्यये धिसंज्ञके च तृतीयमापद्यते ।
स्वरे परे भवति यथा (१७अ० ४८क०) उत् एनम् । उदे^१न-
मुत्तरा^२न्नय । (१७अ० ८८क०) समुद्रात् जर्मिः । समुद्रा-
टर्मिः^३ । धौ परे यथा (३अ० ४५क०) यत् ग्रामे । यद्ग्रामे^४ ।
(२८अ० ३८क०) यत् वर्मी । यद्दुर्मी ॥

जिति प्रथमम् ॥ ११९ ॥

जित्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमः प्रथममापद्यते । यथा
(८अ० ४७क०) अनुषट्, से^१भिगरः^२ । (१८अ० ८क०) जक्^३ च
मे । (३अ० ३५क०) तत्स^४वितुः^५ । (१३अ० ५७क०) अनुषट्, प-
शारुदी ॥

असस्थाने मुदि द्वितीयठं शौनकस्य ॥ १२० ॥

असमानस्थाने मुत्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमो द्वितीयमा-
पद्यते, शौनकस्याचार्यस्य मतेन । यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक्
संवन्ति । सम्यक्^१संवन्ति । (१३अ० ५७क०) अनुषट्, पशारुदी ।
अनुषट्, पशारुदी^२ । असस्थान इति किम् । (३अ० ३५क०)
तत्स^३वितुः^४ । केचिदत्र तृतीयम् “अवसाने च” इत्येतत्सूत्रं पठन्ति

सोऽपपाठः । यतः “प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाः” इत्यधस्तादुक्तम् ॥

पञ्चमे पञ्चमम् ॥ १२१ ॥

पञ्चमे स्पर्शे प्रत्यये अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चममापद्यते । यथा (१३अ० ५८क०) वाक् मात्या । वाङ् मात्या । (३३अ० ३८क०) वट् महान् । वण् महान् । (३३अ० ३८क०) तत् मित्रस्य । तान्मित्रस्य ॥

हश्च तस्मात् पूर्वचतुर्थम् ॥ १२२ ॥

हश्च तस्मादपञ्चमात् स्पर्शात्तृतीयभूतादुत्तरः सन्नधस्तनस्य स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते । यथा (१७अ० ४२क०) छत् हर्षय । उद्धर्षय । (१८अ० ६६क०) अवाट् हव्यानि । अवाड्ढव्यानि ॥

नकारिपरो जातूकर्ण्यस्य ॥ १२३ ॥

ऋकारपरो हकारः अपञ्चमस्पर्शादुत्तरो न चतुर्थमापद्यते । न च पूर्वस्तृतीयं जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन । यथा । (१८अ० ५८क०) सममुस्रोत् हृदः । सममुस्रोडृदः । जातूकर्ण्यस्येति किम् (१८अ० ५८क०) सममुस्रोडृदो वा ॥

हि ॥ १२४ ॥

“ह्यन्तराः कालाः” इत्यधस्तादुक्तं कालशब्दश्चेहाऽवधिवचनः । अतोऽवधिपरिज्ञापनार्थमिदं सूत्रम् । अवधेः प्रयोजनं “न परकालः पूर्वकाले पुनः” इत्यधस्तादैवोक्तम् ॥

यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ॥ १२५ ॥

यकारवकारयोः पदान्तभूतयोः स्वरमध्ये वर्तमानयोर्लोपो भवति । अश्रवणमनुच्चारणं भवतीत्यर्थः । अधस्तात् सूत्रकारेण यो यकारवकारौ विहितौ तयोरनेन लोपः क्रियते । पदान्ती-

यथोर्यकारवकारयोरसम्भवात् । यथा (३ अ० १५३ क०)
 “आकारोपधो यकारम्” । यथा । (७ अ० ३६ क०) म॒ह्यैन्द्रः ।
 म॒ह्यै॒न्द्रः॥इन्द्र॑+ । (११ अ० ८२ क०) स्त्राय॑ अहम् । स्त्राय॑॥अ-
 हम् । तथा “कण्ठपूर्वो यकारमरिफितः” । (२४ अ० ३६ क०)
 श्रितय॑ आदित्यानाम् । श्रितय॑॥आदित्याना॑म् । (१२ अ० ५५ क०)
 ता य् अ॒स्य । ता॒स्य॑ स्तू॒दो॒हसः॑ । “सन्ध्यत्तरमयवाया-
 वम्” । (३ अ० २७ क०) इ॒ड य् ए॒हि । इ॒ड॒ए॒हि । (३ अ० २७ क०)
 दित॑ य् ए॒हि । अ॒दि॒त॒ए॒हि । (२४ अ० २६ क०) भूम्या॑ य्
 ण॒खन् । भूम्या॑॥आ॒खन् (८ अ० १ क०) वि॒ष्ण॒व् उ॒रुगा॑य ।
 वि॒ष्ण॒व् उ॒रुगा॑य । (२३ अ० २० क०) ता व् उ॒भौ । ता॒व् उ॒भौ
 तुर॑+ । लुप्तयोश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसन्धिः प्राप्नोति सः “न
 रकालः” इत्यादिना निर्वाच्यते ॥

न वकारस्यासस्थान एकेषाम् ॥ १२६ ॥

वकारस्य पदान्तस्य असस्थाने स्वरं प्रत्यये लोपो न भव-
 येकेषामाचार्याणां मतेन । यथा (५ अ० १६ क०) वि॒ष्णा॒वे॒त
 ष॒थ्ये । (४ अ० २७ क०) कृ॒शा॒न॒वे॒त व॑+ । असस्थान इति
 किम् । (८ अ० १ क०) वि॒ष्ण॒व् उ॒रुगा॑य । (१० अ० १६ क०)
 वि॒ष्ण॒व् उ॒रुगा॑य ॥

असौ च शाकटायनः ॥ १२७ ॥

असावित्येतस्य पदस्य असस्थाने प्रत्यये वकारो न लुप्यते ।
 शाकटायनस्य मतेन । (३८ अ० २ क०) असौ॑ ए॒हि । असा॑-
 हि । एके॒ ए॒न॒त्सू॒व॑ पठन्ति सोऽपपाठः पूर्वैव सिद्धत्वात् ॥

प्रऽउगमिति यकारलोपः ॥ १२८ ॥

प्रऽउगमित्येतस्मिन् पदे यकारलोपः प्रत्येतव्यः कर्तव्यो

वा । प्रयुज्यत इति प्रयुगम् । तत्र युज्यकारो लुप्यते । यथ
(१५ अ० ६ क०) प्रऽउ गमुक्कामयथायै । “न परकालः” इत्यनेन
स्वरसन्धिर्न भवति ॥

अनादेशेऽविकारः ॥ १२६ ॥

इत उत्तरं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकी
भावगतं विकारं विवक्षुः परिभाषां चकाराऽऽचार्योऽनादेशे
ऽविकार इति । यत्रोदात्तादीनां स्वराणां सम्भावादेशो
क्रियते तत्राविकारः प्रत्येतव्यः । यथा (३ अ० १२ क०) अग्नि
र्मूर्द्धा दिवः) ककुत् । तथा (१३ अ० ५८ क०) इयमुपरि ॥

प्रागुवर्णादक्षराणामेकीभावः ॥ १३० ॥

उवर्णोपलक्षितात् सूत्रात् “उदात्ताच्चानुदात्तश्च स्वरितः
इत्येतस्मात्प्राग्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राक्षराणामेक
भावोऽधिकृतो वेदितव्यः । “स्वरोऽक्षरम्” इत्यधस्तादु
मित्यतः स्वराणामेकीभावोऽधिकृतो वेदितव्यः । अधिका
सूत्रमेतत् ॥

स्वरितवान् स्वरितः ॥ १३१ ॥

स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भवति । यथा (११
४ क०) पथ्या इव । पृथ्वीव मूरेः) । (२० अ० ७० क०) च
इव । चम्ब्रीव सोमः । जात्योदाहरणे यथा (१४ अ० २२ क०)
ब्रह्म असृज्यत ब्रह्माऽसृज्यत । (२४ अ० ३७ क०) मृत्यवे अस्मि
मृत्यवेऽस्मितः) । तैरोव्यञ्जनोदाहरणे ॥

उदात्तवानुदात्तः ॥ १३२ ॥

उदात्तोऽस्मिन्नस्तीति उदात्तवान् । उदात्तवानेकी
उदात्तो भवति । स चोदात्तः पुरस्तात्पश्चाद्वा भवति । इ

रत्रोदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिताः । यथा (१६अ० ६१क०) उभ-
यत्रोदात्तो भवति । ये अन्नेषु । येऽन्नेषु । (१३अ० ६क०)
द्रूणानः अस्ता । द्रूणानोऽस्ताऽसि । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपरो
भवति यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । (४अ०
१क०) आ इदम् । एदम् । उदात्तपरोऽनुदात्तपूर्वो यथा (१अ०
१८क०) त्वा आशाभ्यः । त्वाशाभ्यः । (२०अ० ७क०) मे
अङ्गानि । मेऽङ्गानि सर्वतः । उदात्तपूर्वः स्वरितपरो यथा
(१६अ० ४५क०) सु ऊर्ज्याय । नमुऽऊर्ज्याय च सूर्याय च ।
अवग्रह एतदुदाहरणम् । स्वरितपूर्व उदात्तपरो यथा (३४अ०
२६क०) अद्यूत्ये अवसे । अद्यूत्येऽवसे । (१अ० ३क०) सुष्वा
इति । मुखेति पदसंहितायामुदाहरणम् । अत्रोदात्तस्वरित-
सन्धौ “विप्रतिषेधोऽत्तरं बलवदलोपः” इति परिभाषासूत्रेणो-
दात्त एव भवति । उदात्तशास्त्रस्य परत्वात् । न तु स्वरितः ।
स्वरितशास्त्रस्य पूर्वत्वात् । उदात्तपरः प्रचितपूर्वो यथा (८अ०
३६क०) ओजिष्ठ ओजिष्ठः । इन्द्रोऽजिष्ठोऽः । (६अ० १३क०)
वाजजितः अध्वनः । वाजिनो वाजजितोऽध्वनः । अधस्त-
नयोगापवादः ॥

इवर्णमुभयतो ऋस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपरं
स्वरितम् ॥ १३३ ॥

इकारो वर्णो यस्याक्षरस्येति इवर्णमक्षरम् । बहुव्रीहिर-
क्षरप्रधानः । इवर्णमक्षरं स्वरितं भवति । कथंभूत उभ-
यतो ऋस्वम् । उभयत इवर्णा ऋस्वस्याक्षरस्येत्युभयतो ऋस्व-
स्वम् । उदात्तपूर्वो यस्याक्षरस्येत्युदात्तपूर्वमक्षरम् । अनुदात्त-
परो यस्याक्षरस्येत्यनुदात्तपरमक्षरम् । यथा (२०अ० ७०क०) स्रचि
इव । स्रचौव घृतम् । (११अ० ६१क०) अभि इन्धताम् । अभौ-

न्यताम्, खे । उभयतो ऋस्वमिति किम् । (१२अ० ६क०)
हि ईम् । विहीमिद्धः । उदात्तवर्ममिति किम् । (२८अ०
३४क०) इमेऽदतीमे । (१६अ० ३८क०) वीध्रयायेति वि । ईध्रयाय ।
अधस्तनयोगापवादः ॥

वीक्षितायेति च ॥ १३४ ॥

वीक्षितायेत्ययं च एकीभावः स्वरितो भवति । यथा (२२अ०
८क०) वीक्षितायेति वि । ईक्षिताय । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपर
एकीभावो भवति । उभयतो ऋस्वस्तु न भवति । अतो
निपात्यते ॥

उदात्ताच्चानुदात्तं स्वरितम् ॥ १३५ ॥

अक्षराणामेकीभावस्य पूर्वी विधिः । इदानीमक्षराणां
व्यञ्जनव्यवहितानां यः स्वरसंहितायां भवति स उच्यते ।
उदात्ताच्चानुदात्तं व्यञ्जनव्यवहितमनुदात्तमक्षरं स्वरितं
भवति । यथा (४अ० ५क०) स्वाहा । (१८अ० १क०) वाजः ।
(१८अ० ३५क०) पयः । (१६अ० १क०) नमः । (३अ०
४५क०) मो सु नः । मो षूणः । (३अ० ४५क०) हि स्म । हि
स्माते ॥

निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ १३६ ॥

निहन्यते स्वरितमुदात्तपरं स्वरितपरं च । (१०अ० ५क०)
स्वाहा सोमाय । (१६अ० १७क०) नमः हिरण्यवाहये ।
नमो हिरण्यवाहवे । (२अ० २७क०) अस्थूरि गौ गार्हप-
त्यानि मन्तु । (१३अ० ३८क०) भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
(१८अ० ५०क०) स्वर्ण घर्मः । (११अ० २क०) स्वर्ग्यायेति स्वः
ग्याय । (१अ० १०क०) प्रसवे ऽश्विनोः । (१७अ० ३८क०)

अगुडोऽस्माकम् । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः । (२०अ० ७०क०) सुचीवेति सुचि । इव घृतम् । (६अ० ४क०) दिवो-
वेति दिवि इव चक्षुः । एवमेतत्तैरोव्यञ्जनजात्याभिनिहित-
क्षैप्रप्रश्लिष्टाः स्वरिता उदात्तेऽनुदात्तोभूताः प्रदर्शिताः । अथे-
तानि स्वरितं यथासम्भवं प्रदर्शयन्ते । (३अ० ५क०) भूर्भुवः
इव द्यौरिव । (१८अ० ५०) स्वर्णं घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः ॥

अनवग्रहे ॥ १३७ ॥

यदेतत् “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यधस्तादुक्तम् । एत-
के आचार्या अनवग्रहं मन्यन्ते । अवग्रहे तु स्वरित एव
व्रति । यथा (२१अ० १०क०) तनूनप्रादति तनू । नपात् ।
(५अ० ५क०) तनूनपत्रेऽदात्तं तनू । नपत्रे । एतच्च परमतम् ।
त औजिहायनकैरिदमुक्तम् । अवग्रहो यदा नौचउच्चयोर्म-
यतः क्वचित् । तथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तनूनपत्रे निदर्शन-
मिति ॥

स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिह्न्यते ॥ १३८ ॥

स्वरितस्य य उत्तरो भागः स निह्न्यते । उदात्ते स्वरिते
परभूते एकेषामाचार्याणां मतेन । अत्र च जात्याभिनि-
हितक्षैप्रप्रश्लिष्टा एवोदाहरणम् । तथाभूतं तेषां शाखिनां हि
प्रणम् । यथा (१८अ० ४६क०) स्वर्णघर्मः । (१अ० ११क०)
सुवेऽंशिनोः । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः । (२०अ०
७०क०) सुचीवेति सुचि । इव । वाजसनेयिनान्तु अनुदात्त
व भवति । “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यनेन सूत्रेणानु-
दात्त एवेति ज्ञेयम् ॥

स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तमयम् ॥ १३९ ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यवहितं यदनुदात्तमक्षरं तदुदात्तमयं

भवति । उदात्तमयं प्राचि॒तमे॒कश्रु॒तीति॑ पर्यायाः (१अ० १क०)
वा॒यव॑स्य । व्यञ्जन॑स्य वहि॒तं प्रा॒यो नि॒दर्शनं॑ दृश्यते । यथा
(१२अ० ८क०) अ॒ग्नं अ॒ङ्गिरः॑ ॥

अनेकमपि ॥ १४० ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यञ्जन॑स्य वहि॒तं यदनु॑दात्तम॒क्षरमे॒क-
ममे॒कं वा तत्सर्व॑मनुदात्तमयं भवति । प्राचि॒तं भवतीत्यर्थः ।
यथा (८अ० १८क०) वा॒जे वा॒जेऽव॑त वा॒जिनः॑ । (२१अ०
६१क०) त्वा॒म॒द्यऽऋ॑षऽआ॒र्षेयऽऋ॑षौणाम् ॥

नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ १४१ ॥

स्वरितादक्षरात्परस्यानुदात्तस्योदात्तमयत्वं विधायाधुना
तदपवादति । उदात्तोदयं स्वरितोदयं च नोदात्तमयं भवति
किन्त्वनुदात्तमेव भवति । उदात्तोदयं भवति यथा (३८अ०
५क०) सर॑स्वति॒ तमि॒ह धा॒तवे॑ऽकः । (८अ० १८क०) वा॒जे
वा॒जेऽव॑त वा॒जिनो॒ नो धने॑षु । स्वरितपरं यथा (१५अ० १५क०)
रथी॑जाश्च से॒नानी॑ग्राम॒ण्यौ । (७अ० ३०क०) उ॒प॒या॒म॒गृ॒हो-
तो॑ऽसि स॒ह॒स्रा॒य त्वा ॥

द्विवर्णमेकवर्णवद्धारणात् स्वरमध्ये समान-

पदे ॥ १४२ ॥

“स्वराक्षयोगादिः” इत्यादिना प्रकरणेभ्यस्य द्विर्भाव उक्तः
तस्यैतदुच्यते । वर्णे द्विवर्णसंयोग एकवर्णवत्कर्तव्यः । सुष-
सम्धारणाविशेषात् स्वरयोर्मध्ये वर्त्तमानमेकस्मिन् पदे भवति ।
एतच्चाभिधानमुच्यते इत उत्तरं द्वयोर्वर्णयोरेकीभावः प्रायशः
निरूप्यते । यथा (३१अ० २२क०) व्या॒त्तम् । (१अ० १६क०)
कु॒क्कु॒टः । द्विवर्णस्वरमध्य इति किम् (२अ० ८क०) आ॒ज॒ज्यम्

(१८अ० ४२क०) भुज्ज्युः । अत्र जकारस्य द्विर्भवति न तु स्वरयोर्मध्ये यकारेण व्यवधानात् । समानपदग्रहणेन च संहिता लक्ष्यते । पदविच्छेदे न भवति । यथा (२१अ० १क०) इमम् । मे । इमम् । वरुण ॥

• ऐकारौकारौ च ॥ १४३ ॥

ऐकार औकारस्य द्विवर्णौ सन्तौ एकवर्णवद्धारणादेकवर्णौ भवतः । एकप्रयत्ननिर्वर्त्यौ भवतः । यथा (१अ० ६क०) कस्मै । (१अ० ६क०) तस्मै । (२अ० ८क०) आनन्दनन्दौ आण्डौ ॥

डटौ लल्हावेकेषाम् ॥ १४४ ॥

डकारटकारौ एकेषामाचार्याणां मतेन यथासंख्यं लकारल्हकारावापद्येते । स्वरमध्ये समानपद इत्यनुवर्तते । यथा (८अ० ४३क०) इले । (१३अ० २६क०) अर्षाल्हा । स्वरमध्ये समानपद इति किम् । यथा (१६अ० ५०क०) वनस्पते ग्रीड्वङ्गः । मीढ्वस्तोकाय । एतच्च परमतम् । तथाहि वक्ष्यति । तस्मिँल्लल्हजिह्वामूलीयोपधानीयनासिकया न सन्ति माध्यन्दिनानामिति ॥

द्विसकार्ठं शास्स्वरास्वेति ॥ १४५ ॥

द्वौ सकारौ, अस्मिन् पदद्वय इति द्विसकारं पदद्वयम् । क्तमत्तदित्यत आह । शास्स्व । रास्स्व । यथा (२१अ० ६१क०) पा च शास्स्वा च । (४अ० १६क०) रास्स्वेयत्सोम । शासे रासेष्वैकः प्रकृतिसकारः प्रथमः स्वेति प्रत्ययस्य द्वितीयः तृतीयः क्रमजः प्राप्नोति सोऽन्यत्र निषिध्यतेऽनेन सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति ॥

ऋलृवर्णे रेफलकारौ संश्लिष्टावश्रुतिधरा-
वेकवर्णौ ॥ १४६ ॥

ऋकारे लृकारे च यथासङ्ख्यं रेफलकारौ कण्ठाणु-
मात्रयोर्मध्येऽर्द्धमात्रिकौ संश्लिष्टौ एकीभूतौ अविद्यमानपृथक्-
श्रुतिधरौ एकश्रुतिभूतौ भवतः । तथाहि वैयाकरणाः “उरण-
परः” इति रेफमधिकं विदधति । यथा (३अ० १क०) कृत्ति-
वासाः । (१८अ० ११क०) ऋद्धिः । (१८अ० ११क०) कृत्तिः ॥

मात्राणुमात्रा वर्णापत्तीनाम् ॥ १४७ ॥

“ऋलृवर्णे रेफलकारौ” इत्यनेन सूत्रेण ऋलृवर्णयोरिफ-
लकारौ विद्येते । इत्येतत्प्रतिपादितमिदमिदानीं चिन्त्यते
कियती मात्रा कण्ठस्य कियती मात्रा रेफलकारयोस्तत्प्रसङ्गे-
नान्याऽपि वर्णापत्तिश्चिन्त्यते । वर्णापत्तीनां त्रयः काला
भवन्ति मात्रार्द्धमात्राणुमात्रोपलक्षिताः एतच्च “विकारो यथा-
सन्नम्” इत्यनेन व्यवस्थाप्यते ॥

अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्ध-
मात्रेति ॥ १४८ ॥

“नानुस्वारः” इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्द्ध-
मात्राकाल इत्यवधारितत्वादयमसंयोगपरार्थ आरम्भः । अनु-
स्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्राकालो भवति । पूर्वश्च ऋस्वोऽर्द्ध-
मात्राकालो भवति । यथा (१अ० १क०) माऽघर्षंठंसी-
ऽद्भुवाः । (२७अ० ४०क०) मर्ठं०हिष्ठा० मत्सुदन्धसः ॥

दीर्घाद्वर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्वर्द्धा ॥ १४९ ॥

दीर्घात् स्वरात् परोऽनुस्वारोऽर्द्धमात्राकालो भवति । यथा
(२०अ० १३क०) माएसम् । (३३अ० १३क०) त्वाए हि ॥

द्वियकारम् ॥ १५० ॥

हो यकारौ समाहृतौ द्वियकारम् । इत उत्तरं द्वियकार-
मधिकृतं वेदितव्यम् ॥

आप्यायमानो यमो रय्यै धाय्या रूपठं
श्रवाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्या सहरय्या
निचाय्य सान्नाय्य सन्ताय्येति च ॥ १५१ ॥

एते द्वियकाराः संयोगा भवन्ति । क्रमजस्तृतीयः प्राप्नोति
स निषिध्यते । यथा (८अ० ५७क०) आप्यायमानो यमः
(१४अ० २२क०) रय्यै त्वा पोषाय त्वा । (१८अ० २४क०)
यजेति धाय्या रूपम् । (१८अ० ६४क०) तन्नो गौर्भिः श्रवा-
य्यम् । (२०अ० ८१क०) वर्त्ति रुद्रा नृपाय्यम् । (२१अ० ४३क०)
पौरुषेय्या गृभः । (१६अ० ४४क०) नमो हृदय्याय च ।
(१२अ० १०क०) सहरय्या निर्वर्त्तस्व । (११अ० १क०) अग्ने-
र्ज्योतिर्निचाय्य । सान्नाय्यभाजनावा अमावास्या । (३८अ०
५क०) मैत्रः शरसि सन्ताय्यमाने ॥

एकः ॥ १५२ ॥

इत उत्तरमेकयकाराः संयोगा भवन्तीत्यधिकृतं वेदित-
व्यम् । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

ज्योतिश्चावनः श्येनः श्यामं श्यामाकाः
श्येतो ज्येष्ठो ज्योग्ज्याच्छ्रति ॥ १५३ ॥

एते संयोगा एकयकारा भवन्ति । अस्वरपूर्वार्थ आरम्भः ।
स्वरपूर्वास्तु “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यनेनैव सेव्यन्ति । कस्वा-
च्छ्रतीत्येतदधिकमुदाहरणं विहितम् । प्रचुराण्ये वोदाहर-
णानि । (११अ० ३क०) बृहज्योतिः करिष्यतः । (१७अ०

३८क०) दशव॑नः। पृ॑त॒ना॒षाट्। (१८अ० ५३क०) इ॒न्दु॒र्द॒क्षः
 श्ये॒नऽऋ॒ता वा॑। (१८अ० १३क०) श्या॒मं च॑ मे॒ लो॒हं च॑ मे॒।
 (१८अ० १२क०) श्या॒माका॑श्च मे॒। श्ये॒तो म॒ल्ह॒विः॑। सा॒र॒स्वतः॑।
 यो ह॒ वै ज्यै॑ष्ठ्यं च॒ श्रै॑ष्ठ्यं च॒। (३६अ० १८क०) ज्यो॒त्ने
 सु॒न॒ट॒शि जी॒व्यास॑म्। (२८अ० ४०क०) ज्या॒ऽइ॒य॒र्ठ० स॒म॒ने॒।
 (२३अ० ३८क०) क॒स्त्वाऽऽच्छ॑ति॒। इति॑ वि॒हितान्यु॒दाह॑र॒
 णानि॑ ॥

जुष॒स्व य॒वि॒ष्ठ॒ शो॒चा य॒वि॒ष्ठेति॑ च ॥ १५४ ॥

एतौ द्वौ यविष्ठशब्दसंयोगावेक्यकारौ भवतः। (११अ०
 ७३क०) तच्च॑ष॒स्व य॒वि॒ष्ठ॒। (३अ० ३क०) बृ॒ह॒च्छो॑चा य॒वि॒ष्ठ॒।
 एताविति॑ किम्। (१७अ० ७६क०) स॒म्य॒या य॒वि॒ष्ठ॒ ॥

स्येति॑ ण्यत्वं च ॥ १५५ ॥

स्य इत्ययं पदावयवो ण्यत्वं च पदावयवभूतं गृह्यते। एतौ
 च संयोगावेक्यकारौ भवतः। (२३अ० ४७क०) क॒स्य॑। (७अ०
 २८क०) य॒स्य॑। (३४अ० ५२क०) हि॒र॒ण्य॑म्। (४अ० २५क०)
 अ॒ण्यो ऽ॒ क॒विक्र॑तुम् ॥

स्वर॒पूर्वाश्च॑ श॒च॒जाः स॒मा॒न॒प॒दे दि॒रु॒क्ताः ॥ १५६ ॥

स्वरपूर्वाः शकारचकारजकारा एकस्मिन् पदे वर्त्तमाना
 दिरुक्ताः सन्त एक्यकारा भवन्ति। यथा (१८अ० ७४क०)
 अ॒श॒श्या॒म॒ त॒ङ्काम॑म्। (३६अ० २४क०) प॒श॒श्ये॑म॒ श॒र॒द॑ ऽ॒ श॒त॒म्।
 (२२अ० २४क०) प्रा॒चै॒र॑ दि॒शे॑। (१८अ० ६२क०) आ॒श्रा॒
 जा॒नु॑। (१८अ० ४२क०) भु॒ज्ज्युः॑। सु॒प॒र्णः॑।। स्वरपूर्वाः समानपद
 इति॑ किम्। (३६अ० ३४क०) तच्च॑ ऽ॒। (११अ० ७३क०)
 तच्च॑ष॒स्व ॥

व्यञ्जनपराश्व न ॥ १५७ ॥

व्यञ्जनपराश्व शचजाः चशब्दाद्व्यञ्जनपूर्वा वा द्विकृताः सन्तो
यकारा न भवन्ति । (८अ० ४०क०) षट्श्रमस्य केतव + ।
(११अ० ३७क०) प्रशस्तु दर्शतम् । अर्चिषि । कूर्चः । (१०अ०
२१क०) वज्रः + । वर्जयन्ति ॥

कश्यपस्यानार्षेये जातूकर्ण्यस्य ॥ १५८ ॥

कश्यपशब्दस्यार्षेयवर्जं जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन
यकारो न भवति एतदुक्तं भवति कश्यपे वाच्ये द्विकृती सत्यां
कारो न भवति । यथा (२३अ० ३७क०) अपामुहो मासाङ्क-
प + । अनार्षेय इति किम् । (३अ० ६२क०) त्रायुषञ्जम-
नेः कश्यपस्य । अत्र ऋष्यभिधानं कश्यपशब्दो जमदग्न्या-
दभिः सहोच्चारणात् । जातूकर्ण्यस्येति किम् । (२४अ०
७क०) कश्यपो रोहित् । “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यस्या-
वादः ॥

उच्चैरञ्जुमज्जानश्च ॥ १५९ ॥

उच्चैः रञ्जुः मज्जानः इत्येतानि पदानि सयकाराणि न
भवन्ति । यथा (१६अ० १८क०) उच्चैर्घोषाय । वात्सजी-
रञ्जुभिर्युता भवति । रञ्जुसन्दानमादाय । (३०अ० ७क०)
तुमूर्जम् । (१८अ० ८२क०) अस्थि मज्जानुमासरैः । इद-
पि “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यस्यापवादभूतम् ॥

मर्त्तो वुरीत मर्त्तेष्वग्निः परो मर्त्तस्ते मर्त्त

ति च ॥ १६० ॥

एते मर्त्तशब्दाः सयकारा न भवन्ति । यथा (४अ० ८क०)
मर्त्तो वुरीत मुख्यम् । (१२अ० २४क०) मर्त्तेष्वग्निरमृतो

निधायि । (२१अ० ५क०) पुरो मर्त्त^१ + पुरः) श्वा । (२८अ० १८क०) यदा ते मर्त्तोऽश्नु । एत इति किम् । (४अ० १६क०) देवऽग्रा मर्त्येष्व । (३१अ० १७क०) तन्मर्त्यस्य । (२१अ० १४क०) सोमो^१ देवोऽग्नमर्त्यः । ॥

अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम् ॥१६१॥

पदमध्येऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमेषु स्पर्शेषु प्रत्ययेषु विच्छेद-
मापद्यते । विच्छेदो यम इत्यनर्थान्तरम् । रुक्क इत्यत्र
“स्वरात्संयोगादिः” इत्यादिना ककारस्य द्विभावे कर्तुःनेन
सूत्रेण द्वितीयस्य ककारस्य यम इत्ययं कार्यक्रमः क्रियते ।
यथा (८अ० ४क०) यज्जः^१ । जकारयमौ जकारश्च संयोगः ।
ददध्ना । दकारधकारयमौ नकारश्च संयोगः । अन्तःपद इति
किम् । (२०अ० ४५क०) तन्वा समञ्जन् । अत्र द्विरुक्त्यभावा-
त्तकारमकारौ संयोगः ॥

ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोषः ॥१६२॥

एवमधस्तनसूत्रेण यमापत्तिं विधायाधुना यत्र यः
नेष्यन्ते तत्र दोषमाह । ऊष्मभ्यः परेषु पञ्चमेषु “ऊष्मान्तस्य
भ्यश्च स्पर्शः” इत्यनेन सूत्रेण पञ्चमानां स्पर्शानां द्विरुक्त-
कृतायां प्रथमानां स्पर्शानां यमापत्तिः सम्भवति स चा
दोषः ॥

स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शात् ॥१६३॥

स्फोटनं च स्पर्शानां दोषमापद्यते ककारवर्गे परभूते
स्फोटनं नाम पिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणं स्फोटनाख्यं
दोषो वा न दोषः । यथा (१३अ० २०क०) काण्डात् काण्डात्
(७अ० २६क०) वषट् कृतम् । (१८अ० ८५क०) यकृत् कृोमानम्

यथा सूत्रकारप्रस्थानं तथा स्फोटनं दोषः “स्वरात्संयोगादिः”
इति द्विरुक्तेर्विधानं न च स्फोटने सति द्विरुक्तिः सम्भवति ।
तथा चोक्तं, याज्ञवल्क्येन “यमान्विद्यादयस्सिण्डान् सान्तस्था-
न्दाहपिण्डवत् । अन्तस्था यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दि-
शेत्” । यथाऽयस्सिण्डादीनामाश्चेपस्तथैतेषां व्यञ्जनानामिति
श्लोकार्थः ॥

स्वरात् स्वरे समानपदे जोयन्नतु ऋकारे ॥१६४॥

वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वसूत्रादिहानुवर्तते । स्वरात्परो
जकारो वा यकारमापद्यते । स्वरे परभूतं समानपदे न तु
ऋकारे परे । यथा (१३अ० ५१क०) अजो ह्यग्नेरजनिष्ट ।
स्वरादिति किम् । (१०अ० २४क०) अजा गोजाः । स्वर इति
किम् । (१८अ० ४२क०) भुज्ज्यः । (२अ० ८क०) आज्ज्यम् ।
समानपद इति किम् । (१७अ० ३४क०) तदिन्द्रेण जयत ।
नत्वृकार इति किम् । (२२अ० ७क०) विजृम्भमाणाय ॥

**ख्यातेः खयौ कशौ गार्ग्यः सक्ख्योक्ख्य-
मुक्ख्यवर्जम् ॥ १६५ ॥**

ख्या प्रकथन इत्यस्य धातोः खकारयकारौ संयोगमाहुः
केचित् । यथा (११अ० २०क०) विख्याय चक्षुषा । आख्या-
तम् । ककारशकारौ संयोगार्थं गार्ग्य आह । विक्शाय
चक्षुषा । आक्शार्तम् । एतानि पदानि वर्जयित्वा सक्ख्यम् ।
उक्ख्यम् । मुक्ख्यम् । अधस्तनयोगे जकारस्य यकारापत्ति-
रुक्ता या चास्मिन् योगे ख्यातेः क्शार्पत्तिरुक्ता एतं चरकाणां
इतरेषां माध्यन्दिनानां न भवत इति ॥

त्रिपदाद्यावर्त्तमाने संक्रमः ॥ १६६ ॥

अपराङ्गे ॥ १७० ॥

अपरस्य अन्यस्याङ्गभूते पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (४अ० ६क०) स्वाहा । यज्ज्ञम् । मनसः । उरौ । अन्तरिक्षात् । द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रभे । अत्र स्वाहाकारः अपराङ्गम् । अपराङ्गत्वात्तोपः । अपराङ्ग इति किम् । (४अ० ७क०) स्वाहा । आकूत्यै । प्रयुजे । अयं च स्वाहाकारः अपराङ्गं न भवति केवलत्वात् ॥

अस्वरविकारे ॥ १७१ ॥

न विद्यते स्वरविकारो यस्मिन् पुनरुक्ते तदस्वरविकारं पुनरुक्तं तस्मिन् पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (१अ० ३१क०) तेजः । अस्मि । शुक्रम् । असृतम् । धाम । नाम । अस्वरविकार इति किम् । (१अ० २७क०) मुह्यन् । च । अस्मि । शिवा । च । अस्मि । स्योना । (२अ० १०क०) देवाः । यज्ज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । (३अ० १३क०) यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ज्ञम् । अतन्वत ॥

अलिङ्गविकारे ॥ १७२ ॥

लिङ्गविकारो न विद्यते यस्मिन् पुनरुक्ते तदतिक्रम्यते । यथा (१४अ० १८क०) अग्नेः । भागः । अस्मि । दीक्षायाः । आधिपत्यम् । ब्रह्म । सृतम् । विष्टम् । स्तोमः । इन्द्रस्य । विष्णोः । ज्ञवम् । पञ्चदशः । अत्र सृतशब्दो नपुंसकविषयो नोऽतिक्रम्यते । अलिङ्गविकार इति किम् । (१४अ० २०क०) आदित्यानाम् । मरुताम् । गर्भाः । सृताः । देवस्य । सवितुः । बृहस्पतेः । समीचीः । दिशः । सृताः । एकत्र शब्दः पुरुषविषयः । एकत्र स्त्रीविषयो नो गृह्यतेऽपि

न लुप्यते । १२अ० १०३क०) सम् । ते । पर्याप्सि । सम् ।
ऊँ । यन्तु । वाजाः । वृणयानि । अत्र त्रयाणां सम्शब्दानां
मध्ये प्रथमो नपुंसकविषयो द्वितीयः पुरुषविषयोऽतो गृह्यते ।
तृतीयो नपुंसकविषय एव अतो लिङ्गस्य भेदादतिक्रम्यते ॥

असमाने ॥ १७३ ॥

असमानविषये आवर्त्तमाने पुनरुक्ते संक्रमो भवति ।
यथा (८अ० २०क०) आयुः । यज्ज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः ।
चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । अत्र आयुरादयो यज्ञकृतेरस-
मानाः । असमान इति किम् । यज्ज्ञो यज्ज्ञेन कल्पताम् ।
अत्र यज्ज्ञो यज्ज्ञेनेति । यज्ञकृतेः समानोऽतो गृह्यते ॥

विराट्ते ॥ १७४ ॥

विराट्ते पुनरुक्ते संक्रमो भवति । “द्विपदैकपदान्यप्यनु-
वाके” इत्यस्यायं शेषः । यथा (१४अ० १७क०) इषे । ऊर्जे ।
रुथ्ये । पोषाय । आशुः । त्रिवृत् । विराट्ते इति किम् ।
(१अ० १क०) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः ॥

गूढे ॥ १७५ ॥

गूढेऽपि विराट्ते सङ्क्रमो भवति । गूढं नाम यत्र
तृतीयपदस्यावृत्तिरनुषङ्गापेक्षितत्वात्पदस्याधस्तनपदानुषङ्गेण
भवति । यथा (८अ० २२क०) इयम् । ते । राट् । यन्ता ।
अस्मि । यमनः । ध्रुवः । धरुणः । अत्रासि शब्दो यन्ता ध्रुव
इत्यनयोः पदयोः संलग्नः पठ्यते । यमनधरुणपदयोस्तु अनु-
षङ्ग्यते । अनुषङ्गापेक्षिणी हि तौ । अतः स एवं गूढश्चतुरा-
वर्त्तमानः श्रुत्या विराट्ते व्यतिक्रम्यते । गूढ इति किम् ।
(१अ० १क०) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा ॥

पदसमूहे ॥ १७६ ॥

पदसमूहः पदसङ्घातः । यत्रैकादि पदं बहु कृत्वा आव-
र्त्तते स पदसमूहोऽवाभिप्रेतः । “त्रिपदाद्यावर्त्तमानः” इत्य-
नेनैवेतरस्य गतार्थत्वात् । यथा (१६अ० १७क०) शतरुद्रिया-
ध्याये । नमो हिरण्यवाहवे सेनाग्र्ये । (१८अ० १क०)
वाजः । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । ननु स्वरिति स्वरः ।
च । मे । यज्ज्ञेन । कल्पताम् । इत्यत्र कस्मान्न लोपो भवति ।
शृणु । अविकारार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति ।
तेन सूत्रेणैह पुनरुक्तं गृह्यते । एवमर्थविशेषात् पुनरुक्तस्य
ग्रहणं भवति । अर्थसामान्यात् पुनरुक्तस्यातिक्रमः । तथा
चोक्तम् । द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्त्तृभेदैः पुनरुक्तस्य ग्रहणं
भवति । आह च । पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

सं०हितायाम् ॥ १७७ ॥

आर्षा च संहितायां पुनरुक्ते आवर्त्तमाने सङ्क्रमो
भवति । यथा (१२अ० ५४क०) लोकन्ताऽइन्द्रम् । (३२।३।२४
अ० १०।११।१२।१३क०) हिरण्यगर्भऽइत्येषः (१२अ० १०२क०
मा मा हिठंसीदित्येषा (८अ० ३६।३७क०) यस्मान्न जात-
ऽइत्येषः) । एवं च कृत्वा ब्रह्मयज्ञसंहितायां गलिता ऋचो-
ऽध्येतव्याः । ब्रह्मयज्ञसंहितायाः परिपूर्णतायै इति बोध्यम् ॥

अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १७८ ॥

एवमधस्तादर्थनिबन्धनं पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्तायेदानीं
संहितार्थमाह । संहिताऽवसानार्थं च न पुनरुक्तस्य ग्रहणं
भवति । यथा आकूत्यै । प्रयुजे । अग्नये । स्वाहा ।

मे॒धायै॑ । म॒न॒से । दू॒ष्टायै॑ । तप॑से । स॒र॒स्वत्यै॑ । प॒श्वे ।
अ॒ग्नये॑ । स्वा॒हा । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हेत्ये॒तद्व पुन॑रुक्तमवसानार्थं
गृह्यते । ह॒हस्प॑तये । ह॒विषा॑ । वि॒धेम॒ । स्वा॒हा । ना॒त्रावसा॑-
नादन्यत्रयोजनमस्तीति ॥

अविकारार्थं च ॥ १७६ ॥

पदाविकारज्ञापनार्थं च पुनरुक्तं गृह्यते । यथा (२२अ०
२७क०) इ॒षाय॑ । ऊ॒र्जाय॑ । स्वरि॒ति स्वरु॑ः । स्वा॒हा । म॒द॒ध्ने॑
व्य॒श्रुवि॑ने । अत्र स्वरित्येतस्य पदस्य परतो यत् स्वाहाका-
रस्य ग्रहणं तदविकारार्थम् । यदिह स्वाहाकारो लुप्यते ।
तदा क्रमसंहितायामप्यस्य पदस्य विकारः स्यात् । स्व॒मू॒द॒ध्ने॑ ।
मू॒द॒ध्ने॑ व्य॒श्रुवि॑ने । तथा च सति दृष्टरेफत्वादस्य पदस्य क्रम-
संहितायां वेष्टको न स्यात् । अतः पदक्रमसंहिताया विकार-
ार्थं स्वाहेत्यस्य पदस्य ग्रहणम् ॥

उत्सर्गश्च ॥ १८० ॥

उत्सर्गः परित्यागः । परित्यागश्चाधस्तनसूत्रविहितस्य
लक्षणस्य भवति केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन । यथा स्व॒मू॒-
द॒ध्ने॑ । मू॒द॒ध्ने॑ व्य॒श्रुवि॑ने । एवं च कृत्वा विकल्पेनैतल्लक्षणम् ॥

क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ १८१ ॥

क्रम इत्ययमधिकार आऽध्यायपरिसमाप्तेः । संहिताध्ययने
प्रयोजनं प्रसिद्धम् । यज्ञे स्वाध्याये च संहितायाः सम्बन्धात्
पदाध्ययने संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोजनमिति गम्यते । उक्तं च
भाष्यकारेण “पदानि स्वं स्वमर्थंक्रमयन्तीति” । पदानि स्वं
स्वमर्थमभिधाय चित्तवृत्तिव्यापाराण्यर्थमवगमयन्ति । अथे-
दानीं पदार्था अवगताः वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदपूर्वकं

पदार्थपरिज्ञानं पदार्थपरिज्ञानपूर्वकवाक्यार्थपरिज्ञानं दर्शयति । एवं संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम् । न तथा क्रमपाठ इत्यत आह । स्मृतिः प्रयोजन इति । स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः । संहिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च । प्रयोजनदिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता । प्रयोजनानि तु अस्यान्यानि बहूनि यथा द्वयोर्द्वयोः पदयोर्वर्णसंहितोदात्तादिस्वरसंहिता च क्रमं मुक्ता नान्येन ज्ञायते । संहितावसानं च । उत्तमं चैतत् । पदकारणं क्रमः, क्रमणं क्रमः, सम्मानं च शिष्टानां मध्ये क्रमं करोति । व्याकरण-स्मृतिश्च क्रमाध्यायिनि प्रत्ययं विदधाति । तदधीते तद्देद इत्युपक्रम्य “क्रमादिभ्यो वृद्धिः” अत्र क्रममधीते क्रमकः । पदमधीते पदकः । सिद्धक्रमस्याध्ययनं दर्शयति । अतो हि क्रमो बहुप्रयोजनवान् ॥

इ इ पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमाऽवसाना-
दपृक्तवर्जम् ॥ १८२ ॥

इ इ पदे सन्दधाति कथं सन्दधाति उत्तरेणोत्तरं पदं सन्दधाति । ततस्तेनान्यदुत्तरमेवमवसानं यावत् अपृक्तं वजयित्वा । अपृक्ते वक्ष्यति । यथा (३अ० ४क०) उपत्त्वा । त्वाऽग्ने । अग्ने हविष्मतीः । हविष्मतीर्घृताचौः । घृताचौ येन्त । युन्त ह्येत । ह्येतोर्त ह्येत । अपृक्तमिति किम् । (२४अ० २२क०) सोमाय हृष्टं सान् । हृष्टं साना लभते । आलभते । (१अ० १क०) कर्मणोऽप्यायध्वम् । अप्यायध्वम् । प्यायध्वमग्न्याः । (१२अ० २७क०) उदुत्त्वा । ऊऽइत्यू । त्वा । विश्वे । (७अ० ४१क०) उदुत्यम् । ऊऽइत्यू । त्यम् ।

जातेवे दसम् । (११ अ० ३० क०) तमुत्वा । ऊँ इत्यूँ । त्वा ।
दृष्टाङ् ।

अष्टममध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥ १८३ ॥

अष्टम आकार उकारश्च अष्टम एषां मध्य इत्यष्टममध्यानि
तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णवत् । त्रीणि मध्यानि स
त्रिक्रमो भवति । यथा (२४ अ० २२ क०) सोमाय हृठं सान् ।
हृठं सानालभते । आलभते । (१ अ० १ क०) कर्मणः आप्याय-
ध्वम् । आप्यायध्वम् । (११ अ० २७ क०) उदुत्वा । ऊँ इत्यूँ ।
त्वा विश्वे । (११ अ० २८ क०) तमुत्वा । ऊँ इत्यूँ । त्वा दध्यङ् ॥

पुनराकारेणोत्तरम् ॥ १८४ ॥

आकार उकारश्चाष्टौ तयोरुकारस्य प्रगृह्यत्वादुपरिष्ठा-
होष्टकं वक्ष्यति । आकारस्य यद्वक्तव्यं तदाह त्रिक्रमं कृत्वा
पुनराकारेणोत्तरं पदं सन्धधाति । यथा सोमाय हृठं सान् ।
हृठं सानालभते । आलभते । कर्मणः आप्यायध्वम् । आप्या-
यध्वम् ॥

मोषूणाभीषुणौ च ॥ १८५ ॥

एतौ त्रिक्रमौ भवतः । यथा (३ अ० ४१ क०) मोषूण+ ।
मोऽइति मो । सु न+ । नऽइन्द्र । (२७ अ० ४० क०) अभी-
षुण+ । सु न+ । नः सखीनाम् ॥

चत्वार्यष्टकपूर्वे नकारपरे सौ ॥ १८६ ॥

चत्वारि पदानि सन्धधाति सुइत्येतस्मिन् पदेऽष्टकपूर्वं
नकारपरे च । यथा (११ अ० ३८ क०) ऊँ इत्यूँ पुणः । ऊँ
इत्यूँ । सु नः । नऽऊ तये । (१७ अ० ७७ क०) एतादृक्षा-
सऽऊ पुणः । ऊँ इत्यूँ । सु नः । नः सदृक्षासः । (२० अ०

७२क०) गोमटूषणासत्या । गोमदिति गो । मत् । ऊँ इत्य० ।
सुनासत्या । नासत्याश्चावत् ॥

मकारपरे चैके ॥ १८७ ॥

सु इत्येतस्मिन् पदे षष्ठपूर्वे मकारपरे च एके आचार्या-
सत्वारि पदानि सन्धति । यथा (२१अ० ४क०) महीमूषु
मातरम् । ऊँ इत्य० । सु मातरम् । मातरं । सुव्रतानाम् ।
मकारपर इति जघन्यसायमेकीयः पक्षः । यतश्चतुःक्रमेषु
सर्वेषु पूर्वो भावो उत्तरं सुपदं ततो नकारादिपदम् । यथा
गोमत् । ऊँ । सु । नासत्येति । तत्र उकारो भावो सुपदस्य
षत्वे निमित्तम् । सुपदे षत्वं नकारादौ पदे णत्वे निमित्तम् ।
तत्र यदि चतुःक्रमो न स्यात्तर्हि णत्वं विहन्येत । ततस्तु आर्षी
संहिता न स्यात् । चतुःक्रमे तु सा स्मृता भवति । न च
कश्चिदिह सुशब्दं विना मकारादेः पदस्य विकारः सम्भवति ।
अतस्त्रिक्रम एवायम् । महीमूषु । ऊँ इत्य० । सु मातरम् ।
एवं त्रिक्रमेष्वपि प्रयोजनान्यन्वेष्टव्यानि ॥

पुनः सुपदेनोत्तरम् ॥ १८८ ॥

यत्र सुपदनिमित्तस्त्रिक्रमश्चतुःक्रमो वा कृतस्तत्र पुनः
सुपदेनोत्तरं पदं सन्धति । यथा (३अ० ४५क०) मो
षूणः । मो इति मो । सुनः । (२७अ० ४०क०) अभी-
षूणः । नः सखीनाम् । (२०अ० ७२क०) गोमटूषणासत्या ।
गोमदिति गो । मत् । ऊँ इत्य० । सु नासत्या ॥

पूर्वस्योत्तरसठंहितस्य स्थितोपस्थितमव-

गृह्यस्य ॥ १८९ ॥

एवं द्वित्रिक्रमाद्यनन्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह । पूर्व-

स्योत्तरपदस्य विपदचतुःक्रमसम्बद्धस्य सतः पश्चात् स्थितोप-
स्थितं कर्तव्यम् । स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते । यथा
(१अ० १क०) अष्ट॑तमा॒य कर्म॑णे । अष्ट॑तमा॒येति॒ अष्ट॑ ।
तमा॒य । (३अ० ११क०) उप॒प्र॒यन्तो॑ऽचध्व॒रम् । उप॒प्र॒यन्त-
ऽइत्यु॑प । प्र॒यन्तः॑ । एतच्च पदप्रदर्शनार्थं क्रियते ॥

सुपदे शाकटायनः ॥ १६० ॥

सुपदे स्थितोपस्थितं शाकटायन आचार्यो मन्यते । पूर्व-
स्योत्तरसं०हितस्येति वर्तते । यथा (३अ० ४५क०) मो॒ षूण॑ ।
मोऽइति॒ मो । स्थिति॒ सु । (१०अ० ७२क०) गोम॑दूषुणासत्या ।
गोम॑दिति॒ गो । मत् । ऊ॒ऽइत्यू॑ । स्थिति॒ सु । एतच्च पद-
स्वरूपज्ञापनार्थं विनापि वेष्टकेन पदस्वरूपं ज्ञायते इति शाक-
टायनमतं न साधेयः ॥

अन्तःपददीर्घाभावे ॥ १६१ ॥

पूर्वस्योत्तरसं०हितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्तते । पद-
मध्ये दीर्घाभावाऽन्तःपददीर्घाभावस्तस्मिन्नन्तःपददीर्घाभावे
पूर्वस्योत्तरसं०हितस्य स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । यथा (३अ०
१५क०) माम॑हन्तामदिति॑ । म॒मह॑न्तामिति॒ मम॑हन्ताम् ।
(३अ० २१क०) साद॑न्यं विद॒ध्यम् । म॒दन्य॑मिति॒ मदन्य॑म् ॥

विनामे ॥ १६२ ॥

पूर्वस्योत्तरसं०हितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्तते ।
विनामशब्देन दन्त्यस्य मूर्द्धन्यभाव उच्यते । विनामशेष इत्यं-
भूतो गृह्यते । यत्र निमित्तनैमित्तिकावेकपदस्थौ भवतः पूर्व-
पदस्य विनामे उत्तरपदसं०हितस्य स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् ।
यथा (२अ० १७क०) सि॒षास॑न्तो वनामहे । सि॒षास॑न्तः ।

इति॒ सि॒सा॒सन्तः । (१६अ० २क०) सु॒षाव॒ सोम॑म् । सु॒सावे॑ति॒
सु॒साव॑ ॥

प्रगृह्ये ॥ १६३ ॥

“प्रगृह्यम्” इत्यधिकृत्य यद्विहितं तस्यायं विधिः । पूर्व-
स्योत्तरसं०हितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पूर्वे प्रगृह्ये
उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३अ०
८३क०) इन्द्रा॑ग्नीऽअ॒पात् । इन्द्रा॑ग्नौऽइतीन्द्रा॑ग्नी । (१२अ०
२७क०) उद॑त्त्वा । ऊ॒ऽइत्यू॑ । त्वा विश्वे॑ (१३अ० ७क०)
अ॒मो रो॑च॒न । अ॒मोऽइत्य॒मो । रोच॑नं दि॒वः ॥

रिफिते निरुक्ते ॥ १६४ ॥

“विसर्जनीयो रिफितः” इत्यस्मिन्नधिकारे यानि रिफि-
तानि पदानि विहितानि तेषामत्र ग्रहणम् । “पूर्वस्योत्तर-
सं०हितस्य स्थितोपस्थितम्” इति वर्त्तते । सप्तमौक्तवि-
भक्तिव्यत्ययम् । पूर्वे रिफिते पदे निरुक्ते संहितायामनिज्ञात-
रूपे उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (७अ०
५क०) अ॒न्तस्ते॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । ते द्यावा॑पृथि॒वी । (२६अ०
२०क०) नेष्टुः॑ पिब॑ । नेष्टु॑रिति॒ नेष्टुः॑ । पिब॑ऽऋतु॑ना
सर्वे एत॑ वेष्टकाः पदप्रकृतिज्ञापनार्थाः ॥

अवसाने च ॥ १६५ ॥

“विरामोऽवसानम्” इत्युच्यते । अवसाने विरामे स्थितं
पस्थितं कर्त्तव्यम् । संहितावसानज्ञापनार्थम् । (३अ० २क०)
अ॒ग्नये॑ जा॒तवे॑ दसे । जा॒तवे॑ दस॒इति॑ जा॒त । वे॑ दसे ॥

यथासमाम्नातं क्रमावसानं० सङ्-

क्रमेषु ॥ १६६ ॥

अवसाने सन्धिः सङ्क्रम इत्युच्यते । गलत्पदमतिक्रम्या-
गलता सह सन्धानं सङ्क्रमः । क्रमसन्धिविषयभूतेषु येन प्रका-
रेण क्रमावसानं परिपठितं तेनैव भवति । यथा (१ अ०
२।३क०) विश्वधा + परमेण । ह्यर्षीच्छ्रुतधारम् । अधस्तन-
सूत्रापवादः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १८७ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृते प्रातिशाख्यसूत्रे

चतुर्थोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूत्रनोव्वटेन कृते मातृमो दाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

समासेऽवग्रहो ऋस्वसमकालः ॥ १ ॥

संहितापदलक्षणं वक्तव्यमिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनेना-
चार्येण तत्र संहितायामित्यधिकृत्य “पदान्तपदाद्योः सन्धिः”
इत्यादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तं तथा “क्रमः स्मृति-
प्रयोजनः” इत्यादिना ग्रन्थेन क्रमलक्षणमुक्तम् । तथा “अर्थः
पदम्” इति पदलक्षणमुक्तम् । स्वरश्च “स्वरितवर्जमेकोदात्तं
पदम्” इत्यनेनाध्यायेन विहितः । अर्थविशेषाच्चतुःप्रकारं तत्
पदं भवतीत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति । “क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो
विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरण” इति
तत्राख्यातं भवति । यथा पाहि । रक्ष । यज । यच्छेति । उप-

सर्गा भवन्ति यथा । “परोपापावप्रतिपरी”त्यादयः । निपाता भवन्ति । यथा । “वा च कमुचितसमंस्मात्” इत्यादयः । नाम द्विप्रकारं भवति । कृतद्वितसमाससंज्ञाभेदेन भिन्नम् । कृतः । यजुः । वेदः । याज्ना । भूतिः । तद्विताः । आग्नेयः । अग्नीषोमीयः । ऐन्द्राग्नः । वैश्वदेवः । समासा भवन्ति यथा विश्वकर्मा विमनाः । विहायाः । सदङ् । तत्र समासपदेऽवग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्बह्वनां वा परस्पराकाङ्क्षया सम्बद्धानां यत्र द्वित्रादिपदसमूहोच्चारणं स समासः । स च समासश्चतुःप्रकारो भवति । यथा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुब्रीहयः । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । यथा समन्भूमि । विषुरूपम् । अन्तःपदम् । अनुरूपम् । उत्तरप्रधानस्तत्पुरुषः । यथा अवशठः सः । व्रतपते । आखरेष्ठः । उपप्रयन्तः । उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः । यथा अग्नीषोमी । इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । द्यौक्षातृपसाः । अन्यपदप्रधानो बहुब्रीहिः । यथा अनमीवाः । कृष्णाग्रीवाः । शितिकृत् । एवमेतस्मिन् चतुःप्रकारेऽपि समासपदेऽवग्रहो भवति । द्वयोः पदयोः पृथग्ग्रहणमवग्रहः । नाना ग्रह इत्यर्थः । स च ऋक्समकालो ऋस्वाक्षरतुल्यकालो भवति । यथा (४अ० १क०) ऋक्स्वामाभ्यामित्यृक् । सामाभ्याम् । सन्तरन्तः इति सम् । तरन्तः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥२॥

तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्रहो भवति । न चेदक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासक्तो भवति । यथा (१८अ० १०क०) पूर्णतरमिति पूर्ण । तरम् । (१अ० ८क०) वक्षितममिति वक्षितम् । तम् । सक्षितममिति सक्षितम् । तम् ।

अतिशय इति किम् । (१६अ० ८०क०) कारोतरेण दधतः ।
(१६अ० ८क०) यदा पिपेर्ष मातरम् । अदक्षिणप्रत्यासङ्ग इति
किम् । (१५अ० ५क०) द्यावापृथिव्योदक्षिणं पार्श्वं विश्वं पा-
देवानामुत्तरम् । असमासार्थ आरम्भः ॥

वीतमहृतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधा-
तमाः पूर्वेण ॥ ३ ॥

एतानि पदानि तमपः पूर्वेण पदेनावगृह्यन्ते । वीतम
यथा (११अ० ३४क०) देववीतमऽइति देव । वीतमः । (१अ०
८क०) देवहृतममिति देव । हृतमम् । (६अ० २८क०)
इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममिति सु । सूतमम् । (८अ०
२६क०) सः । सुगोपातमऽइति सु । गोपातमः । (२६अ०
२०क०) रत्नधातममिति रत्न । धातमम् । (२७अ० १४क०)
वसुधातमऽइति वसु । धातमः ॥

सर्पदेवजनेभ्यश्च ॥ ४ ॥

सर्पदेवजनेभ्य इत्येतच्च पदं पूर्वेण पदेनावगृह्यते । यथा
(३०अ० ६क०) सर्पदेवजनेभ्यऽइति सर्प । देवजनेभ्यः ।
परिष्ठाद्वक्ष्यति “बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा” इत्यस्यापवादः ॥

तूणवधममुत्तरेण ॥ ५ ॥

तूणवधमित्येतत्पदं उत्तरेण पदेनावगृह्यते । यथा (३०अ०
८क०) क्रोशाय । तूणवधमिति तूणव । धम् ॥

रायस्योषदे विजावेति च ॥ ६ ॥

रायस्योषदे विजावा इत्येते च पदे चशब्दादुत्तरेण पदे-
नावगृह्यते । यथा (५अ० १क०) रायस्योषदऽइति रायस्योष ।

दे । (१२अ० ४४क०) स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजा-
वेति वि । जाव । ॥

बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥ ७ ॥

बह्वनि पदानि यत्र तद्वह्वप्रकृतिपदं तत्र आगन्तुना पर्वणा
समामलक्षणेन यत्पञ्चात्कालिकं पदं भवति तेनावग्रहो भवति ।
यथा (३१अ० १६क०) प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । (१३अ०
१६क०) प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापति । गृहीतया । समा-
मलक्षणेन यदाऽऽगन्तुकं पदं तदिह गृह्यते न तु पाठेन
तेनैतद्भवति । यथा (३अ० ३७क०) सुप्रजाऽइति सु । प्रजाः ।
(२६अ० ५क०) सुप्रायुनाऽइति सु । प्रायुनाः ॥

तद्वति तद्विते न्यायसंहितं चेत् ॥ ८ ॥

तद्वतीत्यत्र एकस्य वतिशब्दस्य तन्त्रेणोच्चारणं द्रष्टव्यम् ।
तद्वति मत्वर्थीये तद्वितं वती च परभूतवग्रहो भवति न्याय-
संहितं व्याकरणशास्त्रोक्तमन्विमत् पदं चेद्भवति । यथा (१३अ०
२६क०) मधुमदिति मधु । मत् । (८अ० ५७क०) हिरण्य-
वदिति हिरण्य । वत् । वती खल्वपि यथा (११अ० १०क०)
वरिष्ठाम् । अनु । मवतमिति सम् । वतम् । तद्वतीति किम् ।
(३१अ० ३क०) एतावान् । अस्य । महिमा । न्यायसंहित-
मिति किम् । (६अ० २८क०) ऊर्जस्वन्तम् । (६अ० २८क०)
पयस्वन्तम् । (७अ० ३६क०) मरुत्वन्तम् ॥

शस्त्वन्वातातिषु च ॥ ९ ॥

शस् । त्वम् । वा । ताति । एतेषु तद्वितेषु अवग्रहो
भवति । शस् यथा (२३अ० ५०क०) कति । होतारः । ऋत-
शऽइत्युत्तु । शः । त्वम् यथा (३१अ० १७क०) मर्यस्य । देव-
त्वमिति देव । त्वम् । वा यथा (६अ० १८क०) देवचेति देव ।

ता । यन्तम् । ताति यथा (७अ० ११क०) ज्येष्ठतातिमिति
ज्येष्ठ । तातिम् ॥ बृहस्पदेम् ॥

धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे ॥ १० ॥

प्रातिपदिकं सुधातुर्भवतीति क्त्वा यकार उपादीयते न
धात्वर्थो यकारः “सुप आत्मनः क्यच्” इत्यादिभिः सूत्रैर्यो
विहितः स इह गृह्यते । तस्मिन् धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वर-
पूर्वेऽवग्रहो भवति । यथा (२अ० ३६क०) वृषायमाणः ।
वृषयमाणऽइति वृष । यमाणः । (३अ० २६क०) अघ्रायतः ।
अघ्रायतऽइत्यघ । यतः । धात्वर्थे इति किम् । (२६अ०
२क०) यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः । स्वरपूर्वे इति किम् ।
(२१अ० ५२क०) इन्द्राय पच्यते मधु । वाच्यति । रूपोदाहर-
णम् ॥

वाँसौ च भूतकाले स्वरेण ऋस्वादनुषि ॥ ११ ॥

वाँसौ च प्रत्यये परभूतेऽवग्रहो भवति । भूतकालार्थाभि-
प्रायिनि स्वरिण ऋस्वात् स्वराङ्गस्वात्परभूते स्वरेण वा ऋस्वेनोप-
हते । एवं तृतीया पञ्चम्यर्थे इति विभक्तिव्यत्ययेन योजना ।
अनुषि वाँसौ उषिपरभूतेऽवग्रहो न भवति । यथा (८अ०
६क०) यन्निवाँसुऽइति यन्नि । वाँसुः । (८अ० १६क०)
पिवाँसुऽइति पिपि । वाँसुः । (९अ० १८क०) सम-
वाँसुऽइति समु । वाँसुः । भूतकाल इति किम् । (१०अ०
३क०) सुविद्वाँसुऽइति सु । विद्वाँसुः । स्वरेण ऋस्वादिति
किम् । जिगीवाँसुः । स्वरादिति किम् । (११अ० ३२क०)
चकित्वान्तमादय । अनुषीति । किम् । (७अ० ४४क०)
वृथ्वाँसुः । आत्मा । जगतः । वृथ्वाँसुः ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमर्त्तुभ्यस्या ॥ १२ ॥

एभ्यः परस्थाप्रत्ययोऽवगृह्यते । प्रत्न यथा (७अ० ११क०)
प्रत्नयेति प्रत्न_था । (७प्र० ११क०) पूर्वयेति पूर्व । था ।
(७अ० ११क०) विश्वयेति विश्व । था । (७अ० ११क०) इमये-
तीम । था । (२०अ० ५८क०) ऋत्नयेत्यृत्तु । था । इन्द्र+ ।
वनस्पति+ । शशमानः । परिस्रतेति पुरि । सुता ॥

ऋस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्यये

॥ १३ ॥

ऋस्वात् स्वराद्व्यञ्जनाच्च परभूते भकारादिविभक्तिप्रत्यये-
ऽवग्रहो भवति । ऋस्वाङ्गवति यथा (१६अ० २७क०) तक्षभ्य-
ऽइति तक्ष । भ्यः । (१६अ० २७क०) अग्निभिरित्यग्नि ।
भिः । व्यञ्जनाङ्गवति यथा (१६अ० २३क०) तिष्ठद्भ्यऽइति
तिष्ठत् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धावद्भ्यऽइति धावत् ।
भ्यः । ऋस्वव्यञ्जनाभ्यामिति किम् । (१६अ० २७क०) रथ-
कारेभ्यऽइति रथ । कारेभ्य+ । (१६अ० २७क०) कुल-
लेभ्यः । भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् । (२४अ०
४०क०) कर्णो गर्दभः । (१८अ० ८५क०) कुम्भो वनिष्ठः । भका-
रादाविति किम् । अग्निषु ॥

स्विति चानतौ ॥ १४ ॥

सु इत्येतस्मिँश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनताववग्रहो भवति । यथा
(१२अ० ३१क०) अप्स्वित्यप् । सु । अग्ने । सधि+ । (१७अ०
४१क०) अभि । प्र इहि । निः । दह । हृत्स्विति हृत् । सु ।
अनताविति किम् । ऋक्षु । अग्निषु । (१७अ० १३क०) स्रषु ।
विभक्त्येति किम् । (८अ० १८क०) असुम् । ऋस्वव्यञ्जनाभ्या-
मिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । ताभ्यामिति किम् । यासु ॥

वर्णसङ्ख्येऽन्यतरतः ॥ १५ ॥

वर्णसमासः सङ्ख्यासमासश्चान्यतरतो विकल्पेनावगृह्यते ।
वर्णसमासो भवति यथा (२४अ० २क०) धम्स्रो'हितऽइति
धम् । रो'हितः । कर्कस्य'रोहितऽइति कर्कस्य । रोहितः ।
संख्यासमासो भवति यथा (१८अ० २४क०) पञ्च'दशेति पञ्च ।
दश । तयो'दशेति तयः । दश ॥

अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते ॥ १६ ॥

अनुदात्त उपसर्गेऽस्येत्यनुदात्तोपसर्गमाख्यातं तस्मिन्नव-
ग्रहो भवति । यथा (२५अ० ३७क०) यत् । अश्वाय । वासः ।
उपस्तृणन्तीत्युप । स्तृणन्ति । (२५अ० ३२क०) अभि ।
शूलम् । निहतस्येति नि । हतस्य । अवधावतीत्यव । धावति ॥

गिरिचशयोः ॥ १७ ॥

गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रशयोः प्रत्यययोः परयोः । यथा
(१६अ० ३क०) शिवाम् । गिरिचेति गिरि । त्र । (१६अ० ४क०)
गिरिगेति गिरि । श । अच्छ । वटामसि ॥

इवकाराम्नेडितायनेषु च ॥ १८ ॥

इवकार आम्नेडित अयन एतेषु सुप्रत्ययेषु परभूतेषु
अवग्रहो भवति । इवे यथा (२०अ० ७०क०) जुच्चीवेति
मुचि । इव । घृतम् । चम्बीवेति चम्बी । इव । सोमः ।
कारे यथा । (२२अ० ७क०) हिङ्गारायेति हिम् । काराय ।
(१८अ० १७क०) वषट्कारेभिरिति वषट् । कारेभिः ।
आहुतौरित्या । हुतीः । आम्नेडिते यथा (२७अ० ४१क०)
यज्ज्ञायज्ज्ञेति यज्ज्ञा । यज्ज्ञा । वः । (१५अ० २६क०)
सठः समिति सम् । सम् । इत् । (३६अ० १२क०) यतो'यत-

इति यत्+ । यतः । अयने यथा (२२अ० ७क०) आर्यना-
येत्या । अर्यनाय । (२२अ० ७क०) प्रार्यनायेति ण । अर्यनाय ॥

एकात्समीची ॥ १६ ॥

एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्यते । यथा (१२अ०
२क०) शिशुम् । एकम् । समीचीइति सम् । ईची । एका-
दिति किम् । (११अ० २८क०) स्तुर्विदेति स्तुः । विदा । समी-
चीइति समीची । उरसा । तना ॥

त्वायवः शँय्योर्बहिर्द्वाऽस्मयुं मृगमयीं सुम्न-
याऽऽशुया साधुया धृष्णुया विशालमनुया ॥२०॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । त्वायवो यथा
(२०अ० ७८क०) सुताः । इमे । त्वायवइति त्वा । यव+ ।
शँय्योर्यथा (३अ० ४२क०) शिवम् । शृगमम् । शँय्योरिति
शम् । योः । बहिर्द्वा यथा (५अ० ११क०) इदम् । अहम् ।
तप्तम् । वाः । बहिर्देति बहिः । धा । यज्ज्ञात् । अस्मयुंयथा
(११अ० ११क०) अग्निम् । भरन्तम् । अस्मयुमित्यस्म । युम् ।
मृगमयीं यथा (११अ० ५६क०) महीम् । मृगमयीमिति मृत् ।
मयीम् । योनिम् । अग्नये । सुम्नया यथा (१२अ० ५४क०)
धीराः । देवेषु । सुम्नयेति सुम्न । या । आशुया यथा (१३अ०
६क०) तव । अमास+ । आशुयेत्याशु । या । साधुया यथा
(१४अ० १क०) आ । सीद् । साधुयेति साधु । या । धृष्णुया
यथा (२७अ० ३७क०) चित्र । वज्रहस्तेति वज्र । हस्त ।
धृष्णुयेति धृष्णु । या । महः । विशालंयथा (१४अ० ८क०)
मृष्टि+ । विशालमिति वि । शालम् । पुरुषः । अनुया यथा
(१५अ० ६क०) अह+ । अनुयेत्यनु । या । आत्रया । रात्रीम् ।
उग्निजा । वसुभ्यइति वसु । भ्यः ॥

मृगयुमुभयादतोऽपामार्गकिम्पुरुषमिति च

॥ २१ ॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । मृगयुयथा (३० अ० ५ क०) मृत्यवे । मृगयुमिति मृग । युम् । उभयादतो यथा (३१ अ० ८ क०) ये । के । च । उभयदतइत्युभय । दतः । अपामार्गं यथा (३५ अ० १० क०) अपामार्गं । अपमार्गेत्यप । मार्ग । त्वम् । अस्मत् । किम्पुरुषयथा (३० अ० १४ क०) पर्व-
तेभ्यः । किम्पुरुषम् । किम्पुरुषमिति किम् । पुरुषम् ॥

पारावतानाग्निमारुताश्चेति जातूकर्ण्यस्य

॥ २२ ॥

पारावतान् आग्निमारुता इत्येते पदे सावग्रहे भवतो जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन । यथा (२४ अ० २५ क०) अङ्गे । पारावतान् । (२४ अ० ७ क०) कल्पाषाः । आग्निमारुता-
इत्यग्नि । मारुताः । जातूकर्ण्यस्येति किम् (२४ अ० ७ क०) पारावतान् । आग्निमारुताः ॥

अधीवासमित्येके ॥ २३ ॥

अधीवासमित्येतत्पदमेके आचार्याः सावग्रहं कुर्वन्ति । (२५ अ० ३७ क०) अधिवासमित्यधि । वासम् । या । हिर-
ण्यानि । एक इति किम् । अधीवासम् (२५ अ० ३७ क०) ॥

प्रतिषेधेनावग्रहः ॥ २४ ॥

“समासेऽवग्रहः” इति योऽवग्रहाधिकारः कृतस्तस्यायमप-
वादः । प्रतिषेधवाचिना नञा निपातेन सह समासे सति
अवग्रहो न भवति । यथा (११ अ० २१ क०) न रक्षसा । अर-
क्षसा । मनसा । (११ अ० ४४ क०) न इराः । अनिराः ।

अमौवाः। निषीदन् । अत्र “नलोपो नञः” इति नकार-
लोपः । “तस्मान्मुडचि” इति नुडागमः । प्रतिषेधेनेति किम् ।
(१अ० २८क०) अनिशितऽइत्यनि । शितः । असि ॥

उत्तरेण चाकारेण ॥ २५ ॥

प्रतिषेधवाचिनो नञ्निपातादुत्तरेण चाकारेण सह
समासेऽयग्रहो न भवति । यथा (१६अ० १४क०) अनात-
ताय । धृष्वे । (२७अ० ७क०) अनाधृष्यः । जातवेदाऽइति
जात । वेदाः ॥

द्वापूर्वम् ॥ २६ ॥

द्वापदपूर्वं समासपदं नावगृह्यते । यथा (१७अ० २५क०)
द्वादश । (१४अ० १८क०) द्वाविंशः । (१७अ० २५क०)
द्वाविंशत् ॥

सङ्ख्यापूर्वश्च धा ॥ २७ ॥

सङ्ख्यापूर्वपदो धापदोत्तरपदः समासो नावगृह्यते । यथा
(८अ० ५५क०) अष्टधा । दिवम् । (२३अ० ५०क०) कति ।
होमासः । कतिधा । समिद्धऽइति सम् । इहः । सङ्ख्यापूर्व-
इति किम् । (५अ० ११क०) इदम् । अहम् । तप्तम् । याः ।
बहिर्हेति बहिः । धा ॥

द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि

॥ २८ ॥

द्वन्द्वसमासपदानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि
नावगृह्यन्ते । यथा (७अ० ८क०) अयम् । वाम् । मित्रा-
वरुणा । (७अ० ३०क०) इन्द्राग्नीऽद्यागतम् । (२अ० १५क०)
अम्बौषोमयोः । उक्त्वितिम् । द्वन्द्वानीति किम् । (१अ० ६क०)

अङ्ग॑तमसि । ह॒विर्द्वा॑नमिति॒ हविः॑ । धान॑म् । स्वरा॑न्तपूर्व-
पदानौ॑ति किम् । (४अ० ८क०) ऋक्॒सामयो॑रित्यृक् ।
सामयो॑ः । शिल्पे॑ ॥

तद्धिते चैकाक्षरवृद्धा॑वनिहिते ॥ २९ ॥

समासादुत्तरकालं तद्धिते उत्पन्नेऽवग्रहो न भवति यत्र
तद्धितजनितैवैकाक्षरे पूर्वपदे हृदिर्भवति । यदि च तत्पूर्व-
पदेन सह अनिहितं भवति अव्यवहितं भवति यदि पूर्वपद-
वृद्धा उत्तरपदमव्यवहितं भवतीत्यर्थः । यथा (११अ० ७क०)
चैष्टु॑भेन॒ कन्दे॑सा । (२०अ० ८क०) मे । भागः॑ । सौभाग्यं
पमः॑ । तद्धित इति किम् । (२३अ० ३१क०) गाय॑त्री ।
त्रिष्टुप् । त्रिस्तु॑बिति॒ त्रि । स्तुप् । (२५अ० १४क०) सुभगे॑ति
सु । भगा॑ । एकाक्षरवृद्धाविति किम् । (२४अ० ३१क०)
मयुः॑ । प्राजा॑पत्यऽइति॒ प्राजा॑ । पत्यः॑ । अनिहित इति
किम् । साम्राज्य॑मिति॒ साम् । राज्यम् । अत्र पूर्वपदोत्तरपद-
योर्व्यञ्जनेन व्यवधानं कृतम् ॥

अञ्च॑तिसहस्रोः॒ क्लृप्ते॑ ॥ ३० ॥

अञ्चतेर्ज्ञातोः सहस्रेषु कृत्यत्यलोपे सति अवग्रहो न
भवति । अञ्चतेर्न भवति यथा (१८अ० २क०) प्राड् (१०अ०
२८क०) प्रव्यड् । सहस्रेः खल्वपि यथा (१८अ० ३६क०) ऋत-
धामा॑ । (१७अ० ३६क०) दुश्चा॑वनः॑ पृ॒तना॑षाट् । अञ्च॑तिसह-
स्रोरिति॒ किम् । (२७अ० १२क०) सुक॑दिति॒ सु । कृत् । देवः॑ ।
म॒वि॒ता । क्लृ॒प्ते इति॒ किम् । (१८अ० ५०क०) आच्ये॑त्या ।
अच्य॑ । जानु॑ (१८अ० ६२क०) पृ॒तना॑सञ्चायेति॒ पृतना॑ ।
सञ्चा॑य ।

अनुरु॑सुभ्याम् ॥ ३१ ॥

उक्तं सु इत्येताभ्यां परयोरश्रुतिसङ्ख्योः क्लृप्ते सत्यव-
ग्रहो भवति । यथा (१५अ० २२क०) उक्तव्यश्चमित्युक्तं ।
व्यञ्जम् । अश्रुत् । (१३अ० २क०) सुरुच्यइति सुं । रुचः ।
वेनः । आवः । (२५अ० २३क०) सुप्राडिति सु । प्राड् ।
अजः । अधस्तनयोगस्यापवादः ॥

समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३२ ॥

सम् इदा एताभ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते । यथा
(२७अ० ४४क०) मं वत्सरः । अमि । इदा वत्सरः । समिदाभ्या-
मिति किम् । (२७अ० ४४क०) परिवत्सरइति परि ।
वत्सरः । इद्वत्सरइतीत् । वत्सरः ॥

प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रश्लेषे ॥ ३३ ॥

प्र अग्नि इत्येताभ्यां प्रश्लिष्टसन्धाववग्रहो न भवति ।
इन्धिदौषावित्यमुन्धातुं वर्जयित्वा । प्रशब्दाद्भवति यथा
(१८अ० २क०) प्राणः । अग्निशब्दाद्भवति यथा (१८अ०
२६क०) आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वति । प्राग्निभ्यामिति किम् ।
(१६अ० ३८क०) वीध्रयायेति वि । ईध्रयाय । अनिन्धाविति
किम् । प्रेङ्इति प्र । इङ् । प्रश्लेष इति किम् । (२२अ०
७क०) प्रायणाय । प्रायनायेति प्र । अयनाय ॥

पाङ्चानुद्द्रोऽब्भाय सठंशयात् ॥ ३४ ॥

पाङ्त्वान् उद्द्रः अब्भाय एतानि पदानि संशयान्नावगृ-
ह्यन्ते । पक्तेः पूर्वपदं त्रायतेरुत्तरपदं, पातेर्वा पूर्वपदं तना-
तेरुत्तरपदम् । तथा उद्द्रः उत् ऊर्ध्वं द्रवतीति उद्द्रः उत्शब्दः
पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम् । यद्वा उत् रातीति उद्द्रः । उत् पूर्व-
पदं रातेरुत्तरपदम् । तथा अब्भशब्दः अपो बिभर्त्ति धारय

तीत्यब्भः । अप्शब्दः पूर्वपदं विभर्तेरुत्तरपदम् । यद्वा । अभ-
वभ्रंमभ्रचरगत्यर्थाः । इत्यभ्रतेरेवाभ्रम् । एवमेतानि पदानि
पूर्वोत्तरपदसंशयान्नावगृह्णन्ते । हेतुवचनादन्यत्वापि यत्र
संशयस्तत्रावग्रहो न भवति । यथा (२४अ० २६क०) अन्तरि-
चाय पाङ्क्तान् । (२२अ० २४क०) अपामुहो मासाम् ।
(२२अ० २४क०) अब्भ्राय स्वाहा । एतान्युदाहरणानि पद-
संहिताया अन्यान्यपि यथासंभवमूहानि चेति ॥

जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत च नाम्-
म्यमजावयो वलगम् ॥ ३५ ॥

एतानि पदानि नावगृह्णन्ते । यथा (१अ० २२क०) जन-
यत्यै । त्वा । (११अ० ४४क०) ओषधयः । प्रति । मोटध्वम् ।
(२अ० ३०क०) आ । वृषायिषत । (३अ० ३२क०) नहि ।
तेषाम् । अमा । चुन । (३अ० ३२क०) कदा । चुन । स्तुरीः ।
असि । (४अ० १७क०) पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ।
अस्वयञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्ययः” इत्यस्यापवादः ।
अजावयो यथा (३अ० ४२क०) उपहृताऽइत्युप । हृताः ।
अजावय + । “समासेऽवग्रहः” इत्यस्यापवादः । वलग यथा
(५अ० २३क०) इदमहन्तं वलगमुत्किरामि ॥

समानोऽनश्वमेधे ॥ ३६ ॥

समानशब्दोऽश्वमेधमन्त्रमुक्त्वाऽन्यत्र नावगृह्यते । यथा
(५अ० २३क०) यमे समानः । यमसमानः । अनश्वमेध
इति किम् । (२२अ० ३३क०) समानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ।
समानऽइति सम् । अानः । एकस्मै । दाभ्याम् ॥

वायुरसजातः समुद्रमहीरात्रे विश्वानरो

विश्वाहाऽऽग्रयोऽसपत्न्या गोधा गोधूमाऽआशुशु-
 क्षणिर्न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावण्येभिरशैतम तस्करा
 मस्रसाऽश्वत्यऽउपस्तिर्माकिर्विश्वामित्रो गोपा-
 म्प्रऽउगमङ्गानि कक्षौवन्तमदधात्पवीरवन्नीहारेण
 प्रावृता घनाघनऽईदृङ्चान्यादृङ् शूघनासः कुयवं
 कुचरः प्रियङ्गवो नौवाराऽएकादश षोडश चन्द्र-
 माऽआयुवो व्याघ्राऽनड्वान् गविष्ठिरः कपर्दिने
 पुलस्तये निषङ्गिणे कुलालेभ्यः कर्मरिभ्यः पुञ्चि-
 षेभ्यो द्वीषाय नीषाय किठं० शिलायैलवृदाः
 शूकाराय शूकताय चराचरेभ्यः पारावतान् गोल-
 त्तिकाऽऽखुरजगरो विपन्यवो दाक्षायणाऽआयु-
 धर्ठं० सुरामंबृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशर्ठं०सः सुर-
 भिर्नरिष्ठायै ॥ ३७ ॥

वायुरित्यादौनि पदानि नावगृह्यन्ते । वायुर्यथा (३३अ०
 ४४क०) वायुः । पूषा स्वस्तये । असजातो यथा (५अ० २३क०)
 यमसजातो निचुखान । समुद्रं यथा (६अ० २१क०) समुद्रं
 गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे यथा (३१अ० २५क०) अहोरात्रे
 पार्श्वे । विश्वानरो यथा (३३अ० २३क०) अर्षी विश्वानराय ।
 विश्वाहा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु ।
 आग्रयणो यथा (७अ० २०क०) आग्रयणोऽसि । असपत्न्या यथा
 (७अ० २५क०) असपत्न्याऽसमनसस्करत् । गोधा यथा
 २४अ० ३५क०) गोधा कालका । गोधूमा यथा (१८अ०

१२क०) गोधूमाश्च मे । आशुशुचिणिर्यथा (११अ० २७क०)
 त्वमाशुशुचिणिः । न्यग्रोधो यथा (२२अ० १४क०) न्यग्रोधश्च-
 मसैः । पुरोडाशो यथा (२१अ० ५८क०) पचन् पुरोडाशान् ।
 प्रावणेभिर्यथा (१२अ० ५०क०) प्रावणेभिः । सजोषसः ।
 अशीतम यथा (२अ० २०क०) अग्नेऽदव्यायोऽशीतम ।
 तस्करा यथा (११अ० ७७क०) तस्कराऽऽ उत । मस्यसा यथा
 (११अ० ७८क०) सर्वन्तमस्मा कुरु । अश्वत्ये यथा (११अ०
 ७८क०) अश्वत्ये वो निषदनम् । उपस्तियेया (११अ० १०१क०)
 उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम् । माकिर्यथा (१३अ० ११क०) अग्ने
 माकिष्टे व्यथिः । विश्वामित्रो यथा । (१३अ० ५७क०)
 विश्वामित्रऽऋषिः । गोपां यथा (३अ० २३क०) गोपामृतस्य
 दीदिवम् । प्रऽउगं यथा (१५अ० ११क०) प्रऽउगमुक्थमव्य-
 थायै । अङ्गानि यथा (१८अ० ३क०) अङ्गानि च मे । कक्षी-
 वन्तं यथा (३अ० २८क०) कक्षीवन्तं यऽश्वौ शिजः । अदधा-
 द्यथा (१८अ० ७७क०) अयङ्गामनृतं दधात् । पवीरवद्यथा
 (११अ० ७१क०) लाङ्गलं पवीरवत् । नीहारेण प्राहता यथा
 (१७अ० ३१क०) नीहारेण प्राहता । हे पदे अनस्तर्हिते यथा
 (१७अ० ३३क०) घनाघनः चोभणः । (१६अ० ८१क०) ईदृङ्
 चान्द्यादृङ् । हे पदे यथा (१७अ० १४क०) सिन्धोरिव प्राध्वने
 शूघ्रनासः । कुयवं यथा (१८अ० १०क०) कुयवश्च मे ।
 कुचरो यथा (५अ० २०क०) मृगो न भीमः । कुचरो गिरिष्ठाः ।
 प्रियङ्गवो यथा (१८अ० १२क०) प्रियङ्गवश्च मे । नीवारा
 यथा (१८अ० १२क०) नीवाराश्च मे । एकादश यथा (१८अ०
 २४क०) एकादश च मे । षोडश यथा (१८अ० २५क०) षोडश
 च मे । चन्द्रमा यथा (३३अ० ८०क०) चन्द्रमाऽग्रम् । आयुवो
 यथा (१८अ० ३८क०) आयुवो नाम । व्याघ्रा यथा (१५अ०

१७क०) व्य॒व्रा हे॒तिः) । अ॒न॒ड्ढा॒न्यथा॒, (२८अ० ५८क०) अ॒न॒ड्ढा॒-
 न॒धो॒रामौ । ग॒वि॒ष्ठि॒रो यथा (१५अ० २५क०) ग॒वि॒ष्ठि॒रो
 नम॑सा । क॒प॒र्दि॒ने पु॒ल॒स्तये॑ यथा (१६अ० ४३क०) नम॑ + क॒प॒-
 र्दि॒ने च पु॒ल॒स्तये॑ । हे प॒दे यथा (१६अ० २०क०) नि॒ष॒क्रि॒णे ।
 (१६अ० २७क०) कु॒ला॒लेभ्यः॑ । (१६अ० २७क०) कु॒र्मा॒रेभ्यः॑ । हे
 प॒दे अ॒न॒न्त॒र्हि॒ते यथा (१६अ० २७क०) नमः॑ कु॒ला॒लेभ्यः॑ ।
 कु॒र्मा॒रेभ्यः॑ । पु॒ञ्चि॒ष्ठेभ्यो॑ यथा (१६अ० २७क०) पु॒ञ्चि॒ष्ठे-
 भ्यश्च॑ । द्वा॒प्याय॑ यथा (१६अ० ३१क०) द्वा॒प्याय॑ च । नी॒प्याय॑
 यथा (१६अ० ३७क०) नी॒प्याय॑ च । कि॒ठं शि॒लाय॑ यथा
 (१६अ० ४३क०) कि॒ठं शि॒लाय॑ च । ऐ॒ल॒वृ॒दा यथा (१६अ०
 ६०क०) ऐ॒ल॒वृ॒दाऽआयु॑र्यु॒ध + । शू॒का॒राय॑ शू॒क॒ताय॑ यथा
 (२१अ० ८क०) शू॒का॒राय॑ स्वा॒हा शू॒क॒ताय॑ । च॒रा॒च॒रेभ्यो॑ यथा
 (२२अ० २८क०) च॒रा॒च॒रेभ्यः॑ स्वा॒हा । पा॒रा॒व॒ता॒न्यथा
 (२४अ० २५क०) अ॒ङ्गे पा॒रा॒व॒ता॒न् । गो॒ल॒त्ति॒का यथा
 (२४अ० ३७क०) गो॒ल॒त्ति॒का तु॑ऽस्र॒र॒साम् । आ॒खु॒र्यथा
 (३अ० ५७क०) आ॒खु॒स्ते प॒शुः । अ॒ज॒ग॒रो यथा
 २४अ० ३८क०) अ॒ज॒ग॒रो व॒सू॒नाम् । वि॒प॒न्य॒वो यथा (३४अ०
 ४४क०) त॒द्वि॒प्र॒सो वि॒प॒न्य॒व + । दा॒क्षाय॑णा यथा (३४अ०
 ५२क०) य॒दा॒व॒ध॒न्दा॒क्षाय॑णाः) । आ॒यु॒धं यथा (१६अ० ५१क०)
 प॒र॒मे वृ॒क्षऽआयु॑ध॒न्नि॒धाय॑ । सु॒रामं॑ यथा (१०अ० ३४क०)
 य॒त्सु॒रामं॑ व्य॒पि॒बः । वृ॒ह॒स्प॒तिर्यथा॑ । (२६अ० ३क०) वृ॒ह॒स्प॒ते
 ऽअ॒ति॒ यत् । व॒न॒स्प॒तिर्यथा॑ (२८अ० ३५क०) व॒न॒स्प॒ति + श॒मि॒-
 ता॒देवः) । न॒रा॒श॒ठ॒सो यथा (२८अ० २७क०) न॒रा॒श॒ठ॒स॒स्य
 म॒हि॒मान॑म् । सु॒र॒भि॒र्यथा॑ (२५अ० ३५क०) य॒ऽई॒माहुः॑
 सु॒र॒भिः) । न॒रि॒ष्ठायै॑ यथा (३अ० ६क०) न॒रि॒ष्ठायै॑ भी॒म॒लम् ।
 यैश्च॑ हेतुभिरेतानि पदानि नावगृह्यन्ते तान् हेतूनन्यपद-

व्याजेन विचिख्यासुराचार्यो वक्ष्यमाणसूत्रैर्वक्ष्यति । येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो न सन्ति ते जातिवचनाः प्रत्येतव्याः । यथा (१७अ० १२क०) गोधूमपारावतादयः ॥

उत्तम्भनादीन्यादिसर्गशयात् ॥ ३८ ॥

उत्तम्भनादीनि पदानि आदिसंशयान्नावगच्छन्ते । यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्योत्तम्भनमसि । (११अ० ६४क०) उत्थाय ब्रह्मती भव । (२२अ० ८क०) उत्थिताय स्वाहा । एतानि त्रीणि पदान्युदाहरणानि । उत्पूर्वपदानि स्तम्भेत्युत्तरपदं प्रथममुदाहरणम् । तिष्ठत्युत्तरपदे उत्तरे तत्र “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” इति सकारस्य पाणिनिः पूर्वरूपतां विदधाति । अन्ये तु सकारलोपं विदधति । अत उत्तरपदस्यादिसंशयादेतानि पदानि नावगच्छन्ते । यथैतान्येवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ॥

विशौजा इत्यन्यायसमासात् ॥ ३९ ॥

विशौजा इत्येतत्पदमन्यायसमासान्नावगच्छन्ते । विडौजा इति प्राप्ते यथा (१०अ० २८क०) विशौजाः । इन्द्रोऽसि विजौजाः ॥

दित्यौही तुय्यौही पठौही हृदयौपशेनेति

च ॥ ४० ॥

एतानि च पदान्यन्यायसमासान्नावगच्छन्ते । अत्र च “उवर्ण ओकारम्” इति ओकारे प्राप्ते औकारोऽन्यायसमासजः ॥

दुष्टरो विष्टरो विष्टपो विष्टम्भो विष्टम्भनीम्

॥ ४१ ॥

दुष्टर इत्यादीनि पदानि नावगच्छन्ते । अत्राचार्येण

कारणकोपन्यस्तम् । तत्र तावत् दुष्टरपदं धातुसंशयान्नाव-
गृह्यते । दुरुपसर्गः पूर्वपदन्तरतः स्तृणातेर्वीत्तरपदमतो धातु-
संशयान्नावगृह्यते । विष्टरादौनि तु अन्यायषत्वसंहितानि ।
अतः षत्वागमोऽपि पदकारैर्न कृतः ॥

ऊवध्यमुगणाऽउखऽइष्कृतिरिष्कृत्तारमुद-
रमित्युपसर्गेकदेशलोपात् ॥ ४२ ॥

एतानि पदान्युपसर्गेकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते । तत्र
इष्कृतिः । इष्कृत्तारमित्यनयोः पदयोर्निरुपसर्गस्य नकार-
लोपान्नावग्रहः शेषाणामुद उपसर्गस्यान्यवर्णलोपान्नावग्रहः ।
ऊवध्यं यथा (१८अ० ८४क०) ऊवड्ववातठ० मव्वन्तद्वारात् ।
उगणा यथा (१६अ० २४क०) नमुऽउगणाभ्यः । उखे यथा
(११अ० ६१क०) अभून्धतामुखे । इष्कृतिर्यथा (१२अ० ७४क०)
इष्कृतिर्नाम वः । इष्कृत्तारं यथा (१२अ० १०१क०) इष्कृत्तार-
मध्वरस्य । उदरं यथा (२०अ० ८क०) पृष्टौर्मै राष्टमुदरम् ॥

संस्कृतं० संस्कृतिर्मांस्यचन्याः पूंश्चलमित्य-
नुनासिकोपधत्वात् ॥ ४३ ॥

एतानि पदानि अनुनासिकोपधत्वान्नावगृह्यन्ते । अत्र
च “शस्ते पकारादुकारोदयात्” इत्यादिभिः सूत्रैरुपधानु-
नासिकत्वमुक्तम् । षस्ते चानुस्वारः, अतोवाजसनेयिनामुप-
धानुनासिकत्वान्नावग्रहः । काण्वानां तु वक्ष्यमाणसूत्रेण
संस्कृतं यथा (४अ० ३४क०) तन्नौ संस्कृतम् । संस्कृतिर्यथा
(७अ० १४क०) सा प्रथमा संस्कृतिः । मांस्यचन्या यथा
(२५अ० ३६क०) मांस्यचन्याऽऽउखार्थाऽ । पूंश्चलं यथा
(३०अ० २०क०) नर्भापं पूंश्चलूठं हसीय ॥

अनुस्वारागमत्वादित्येके ॥ ४४ ॥

अनुस्वारागमत्वादेतोरिवैक आचार्या एतान्येव पदानि
नावगृह्णन्ति । सठ् स्तुतम् । सठ् स्तुतिः । माः स्तुचन्याः ।
पृः स्तुलम् । काण्वादीनामयं पाठो बोध्यः ॥

परौत्तोऽवत्तानां सुविताय सग्धिरिति च

॥ ४५ ॥

एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्णन्ति । तत्र ता-
त्पर्योक्तः । अवत्तानाम् । सग्धिः । एतानि धात्वेकदेशलोपात्ता-
वगृह्णन्ति । सुवितायेत्येतत्पदं सुइताय सुगताय वा गृह्यते ।
सुताय प्रजायै वा इति धातुसंशयान्नावगृह्यते । यथा (६अ०
६क०) श्येने परौत्तोऽवचरत् । (२१अ० ४३क०) अङ्गादङ्गाद-
वत्तानाम् । (१५अ० २७क०) अग्निः सुदत्तः सुविताय । (१८अ०
६क०) सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । इतिशब्दोऽन्यपदप्रदर्श-
नार्थः । यथैतानि पदानि एतैर्हेतुभिर्नावगृह्णन्ति । एवमन्या-
न्यापि द्रष्टव्यानि । तथा चोक्तम् । आदिमध्यान्तलुप्तानि समा-
सान्यायभाषि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति
च ॥ १ ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ४६ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटस्त्रुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये

प्रातिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत् ॥ १ ॥

“स्वरितवर्जमेकोदात्तम्पदम्” इत्यत्र नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः । यथा “नो नौ मे
मदर्थः” इत्यादिभिर्नाम्नां विशेषस्वरोऽभिहितः । यथा “वा
च कमुचित्” इत्यादिस्त्रुवेण निपातानां च विशेषस्वरोऽभि-
हितः । तथा नामाख्यातोपसर्गाणां विशेषस्वरोऽभिहितः ।
अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह । “अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत्”
इति । आमन्वितपदवदनुदात्तमाख्यातं पदं भवति । यैरेव
कारणैरनुदात्तमामन्वितं भवति तैरेव कारणैराख्यातमपी-
त्यर्थः । “पदपूर्वमामन्वितमनानार्थं पादादौ” इत्यामन्वित-
स्यानुदात्तत्वमुक्तमिहाऽपि तथैव भवति । एतदुक्तं भवति पूर्व-
पदमाख्यातमनुदात्तमभवति तच्च नानार्थं न भवति । अपादादौ
च भवति पदपूर्वमभवति (१ अ० १ क०) । तद्यथा । मा वस्तेन-
ऽईशत । (१ अ० १ क०) गौपतौ स्यात् । अनानार्थ इति किम् ।
(२ अ० ६ क०) प्राहि यज्ज्ञं प्राहि यज्ज्ञपतिम् । अपादादा-
विति किम् । (१५ अ० ४४ क०) ऋद्धामा तुऽचोहैः । (१८ अ०
२ क०) सषाव सोममाद्रिभिः ॥

उपसर्ग उपसर्गे ॥ २ ॥

उपसर्गोऽनुदात्तो भवत्युपसर्गं प्रत्यये । एतच्च समासपदे
एव द्रष्टव्यम् । यथा (१५ अ० ५३ क०) सम्प्रच्यवध्वम् । सम्प्रया-
ताग्ने पृथः । अत्र समुपसर्ग उपसर्गोऽनुदात्तः । उपसर्ग इति
किम् । (१८ अ० १ क०) प्रयतिः । प्रसितिः ॥

आश्लेडिते चोत्तरः ॥ ३ ॥

आम्नेडिते च पदे उत्तर उपसर्गोऽनुदात्तो भवति । यथा
(६अ० १८क०) स॒ठ् स॒मिति॑ सम् । स॒म् । (३अ० ३४क०) उ॒णो-
पेत्यु॒प । उ॒प । अधस्तनयोगापवादः ॥

कदाख्यातयोश्चोदात्तयोः ॥ ४ ॥

उदात्ते कृत्यत्यये चाख्यातं परभूते उपसर्गोऽनुदात्तो
भवति । कृति भवति यथा (१५अ० ४४क०) स्व॑न् । व्या ।
भ॒रन्तः । (१५अ० ४७क०) वि॒भ्राज॑मानः स॒रिर॑स्य म॒ध्ये ।
आख्याते भवति यथा (२५अ० २६क०) ये चा॒र्व॑ते प॒च॑न॒ठ्
स॒भ्र॑रन्ति । (२५अ० ३३क०) य॒दू॒व॒ध्यमु॒दर॑स्याप॒वार्ति॑ । कदा-
ख्यातयोरिति किम् । (२६अ० १६क०) अनु॒गावोऽनु॒ भग॑न्
क॒नो॒नम् । उदात्तयोरिति किम् । (१८अ० १क०) प्र॒यतिः ।
प्र॒सि॒तिः । (४अ० २क०) शि॒वा॒ऽशु॒ग्मा॒म्पारि॑ दधे । यत्र चानु-
दात्तत्वमुपसर्गस्य न भवति । तत्र पृथक्पदत्वमपि भवति ।
“स्वरितवर्जमकोदात्तं पदम्” इति परिभाषितत्वात् ॥

नाभ्येकाक्षरस्य स्वरसन्धयेऽकृति ॥ ५ ॥

अभ्युपसर्ग एकाक्षरस्योपसर्गः स्वरात्मके उपसर्गं स्वरसन्धये
चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति । अभेः स्वरात्मके भवति
यथा (१२अ० ६४क०) अ॒भि । व्या । व॒त्त॒स्व । अभेः स्वरसन्धये
अकृति भवति यथा (१०अ० १क०) या॒भि॑न् । मि॒त्राव॑रु॒णौ ।
अ॒भि । अ॒मि॒ञ्च॒न् । (३२अ० ७क०) अ॒भि । ऐ॒त्ते॒ताम् ।
म॒न॒सा । एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा (१६अ० ७५क०)
वि । आ । अ॒क॒रोत् । (१७अ० १६क०) मि । असी॑दत् । एका-
क्षरस्य स्वरसन्धयेऽकृति भवति यथा (१२अ० १०२क०) म॒त्य-
ध॒र्मा॑ वि आ॒न॒ट । (३१अ० १०क०) यत् । पुरु॑षम् । वि ।
अ॒ट॒धः । अधस्तनयोगापवादः ॥

आ पूतजातयोः ॥ ६ ॥

आ इत्ययमुपसर्गः पूतजातयोः प्रत्यययोर्नानुदात्तो भवति ।
यथा (४अ० २क०) आ पूतः ए॒मि । (१२अ० १३क०) आ
जातो वि॒ष्ठा ॥

अधिनिप्रप्रति श्रिताऽत्रिणभानवपचतेषु ॥ ७ ॥

अधि नि प्र प्रति एते उपसर्गाः श्रित अत्रिण भानव
पचत एषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति । अधि यथा (२०अ०
३२क०) अधि श्रिताऽ । नि यथा (१७अ० १६क०) विश्व॒न्नु-
त्रिण॑म् । प्र यथा (१५अ० २४क०) प्र॒भानव॑ः । प्रति यथा
(२१अ० ६०क०) प्रति प॒चता गृभी॑षत ॥

उज्जेषमावर्त्तऽआपनीफणत्सनिष्यदत्संवतं प्रयाणठं सञ्चरन्तठं सठं रभध्वं प्रसितिं विक्र- मस्वेत्येतेष्वनु ॥ ८ ॥

उज्जेषम्, आवर्त्तं, आपनीफणत्, सनिष्यदत्, संवतम्,
प्रयाणम्, सञ्चरन्तम्, सठं रभध्वम्, प्रसितिम् । विक्रमस्व, एतेषु
प्रत्ययेषु अन्वित्ययमुपसर्गो नानुदात्तो भवति । उज्जेषं यथा
(२अ० १५क०) अ॒ग्नीषोम॑यो॒रुज्जि॑ति॒मन॑ज्जेषम् । आवर्त्तं
यथा (२अ० २७क०) सूर्य॑स्वा॒वत॑मन्वावर्त्तं । आपनीफणद्यथा
(८अ० १४क०) प॒थाम॑ङ्गा॒स्यन्वा॒पनी॑फणत् । सनिष्यदद्यथा
(८अ० १४क०) अ॒नु स॒ठं स॒निष्य॑दत् । संवतं यथा (११अ० १२क०)
व॒रि॒ष्ठा॒मनु॑ सं॒वत॑म् । प्रयाणं यथा (१२अ० ३क०) अ॒नु प्र॒याण॑-
मु॒षमो॑ वि॒राज॑ति । सञ्चरन्तं यथा (१३अ० ५क०) म॒मान॑यो॒नि-
म॒नु स॒ञ्चर॑न्तम् । सठं रभध्वं यथा (१७अ० ३८क०) इन्द्र॑ठं
स॒खायो॑ऽनु स॒ठं र॑भध्वम् । प्रसितिं यथा (१३अ० ८क०) तृ॒ष्वी-

मनु प्रसितिन्द्रणानः) । विक्रमस्य यथा (१२अ० ५क०) पृथिवी-
मन विक्रमस्य ॥

ओपप्रोदात्ते ॥ ६ ॥

आ उप एतो प्रोपसर्गे उदात्ते प्रत्यये नानुदात्तो भवतः ।
आ यथा (१८अ० ७२क०) आ प्रयातु परावर्तः । (५अ०
१८क०) आ प्रयच्छ दक्षिणात् । उप यथा (३४अ० १८क०)
उप प्रयाहि । (२८अ० २३क०) उप प्रागाच्छसनम् ॥

अभिप्रेक्षुपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषाव ॥ १० ॥

अभि प्रेक्षि उपसम्प्रयात प्रत्यातनुष्व आसुषाव एते चोप-
सर्गा यथागता नानुदात्ता भवन्ति । यथा (१७अ० ४४क०)
अभि प्रेक्षि ईह । (१५अ० ५३क०) उप सम्प्रयाताग्ने पृथः ।
(१३अ० १०) उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व । (१८अ० २क०)
आ सुषाव द्विजः ॥

प्रत्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ ११ ॥

यदुक्तम् "प्रत्यातमाख्यातमामन्वितवत्" इति तस्यायमप-
वादः । आख्यातमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति । उदात्तपूर्व
भवति यथा (४२क०) पिबन्तु । मदन्तु । व्यन्तु ॥

उदात्तपदामन्वितपदान्तरम् ॥ १२ ॥

उदात्तस्य पदामन्वितपदान्तरमाख्यातं पदं प्रकृति-
स्वरं भवति । यथा (८अ० ३८क०) अग्ने पवस्व (२१अ०
२८क०) होतुः ॥

पदान्तरादपि ॥ १३ ॥

एकेन पदेन हतादप्यामन्वितपदात्परमाख्यातं प्रकृति-
स्वरं भवति । यथा (२२अ० ४क०) ब्रह्मन्वन्त्यामि ।

(१८अ० ६०क०) देवाः । मधुस्थः । विद । रूपम् । अस्थ ।
अपिशब्देन विकल्पो ज्ञेयः । कचिद्भवति कचिन्न भवति ।
यथा । (३अ० २८क०) इडे । आ । इहि ॥

यद्वृत्तोपपदाच्च ॥ १४ ॥

यदो वृत्तं यद्वृत्तं सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते ।
यत् । यम् । येन । यतः । यथा । यत्र । यदि । इत्यादि । यद्वृ-
त्तोपपदात्परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । (१५अ० ४८क०)
यमाहुर्मनवस्तोर्णवहिपम् । (१५अ० ४८क०) येनः ऋषयस्त-
पसा सवमायन् । (३अ० १४क०) यतो जातोऽश्वरो चथाः ।
(८अ० २८क०) यथाऽयं वायुरेजति । (१८अ० ५८क०) यत्रऽऋ-
षयो जुजग्मुः । (२०अ० १५क०) यदि दिवा यदि नक्तम-
नाऽसि चक्रम । अत्र सर्वत्र यदि यद्वृत्तस्याख्यातपदेन सह
सम्बन्धो भवति तदेवाख्यातपदं विक्रियते न तु सन्निधिम-
त्रेण । यथा (२०अ० १७क०) यदेकस्याधिधर्मिणि तस्यावय-
जनमसि । तथा चोक्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि
तस्य तत् । अर्थतो ह्यममर्थानामानन्त्यमकारणमिति ॥

हिंश्च ॥ १५ ॥

हिंश्च परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (११अ०
५०क०) आपो हिंष्टा मयोभुवन् ॥

उत्तरेऽपि ॥ १६ ॥

उत्तरेऽपि हिंशब्दे आख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा
(७अ० ८क०) इन्द्रो वा मुशन्ति हि ॥

नेत् ॥ १७ ॥

नेद्रित्यस्मान्निपातसमाहारात्परमाख्यातपदं प्रकृतिस्वरं भवति । यथा (२३ अ० १७ क०) ण॒ षने॒त्त्वदप॑चे॒त या॑तै ॥

समनसस्करत् ॥ १८ ॥

करटित्येतदाख्यातं पदं समनस इत्येतत्पूर्वं प्रकृत्या भवति । यथा (७ अ० २५ क०) अ॒स॒प्र॒क्ताऽ॒स॒ म॒म॒न॒स॒स्कर॑त् । समनस इत्येतत्पूर्वमिति किम् । (२१ अ० २२ क०) स॒त्त॒वो॒ भ॑ष॒जुं॒ कर॑त् ॥

द्वयोः पूर्वठे० समुच्चये ॥ १९ ॥

द्वयोराख्यातयोः समुच्चयेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । समुच्चयो नाम द्वयोराख्यातयोरिकस्मिन्नर्थं समावेशः । यथा (११ प्र० २७ क०) श॒र्म॑ च॒ स्थः । व॒र्म॑ च॒ स्थः । (८ अ० २२ क०) य॒म् । च॒ व॒च्च॑ परि॒ च॒ व॒च्च॑ ॥

वा विचारणे ॥ २० ॥

द्वयोराख्यातयोर्विचारणेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातस्य प्रकृत्या भवति, वा शब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति । संहिताया प्रायश उदाहरणानि न लभ्यन्ते । रूपोदाहरणानि तु दीयन्ते । देवदत्तो भुङ्क्ता वा यज्ञदत्तो वा भुङ्क्ताम् ॥

अहविनियोगे ॥ २१ ॥

द्वयोराख्यातयोर्विनियोगेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति । अहशब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति । विनियोगो नाम द्वयोः पुरुषयोरिकस्मिन् कर्मणि एकस्य पुरुषस्य सम्बन्धः । अन्यस्मिन् कर्मण्यपरस्य सम्बन्धः । रूपोदाहरणान्दीयते । यथा “देवदत्तोऽहं ग्रामं गच्छतु” यज्ञदत्तोऽहं गाः पालयतु ॥

एवावधारणे ॥ २२ ॥

द्वयोराख्यातयोरवधारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति । एवशब्देन चाख्यातयोर्योगो भवति । अवधारणं नाम द्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्च कर्त्तारिकस्मिन् कर्मण्येकः कर्त्ताऽर्वाध्रियते परस्मिन्नन्यः । यथा देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव भुङ्क्ताम् ॥

उपपदाप्रयोगेऽपि च ॥ २३ ॥

च वा ह अह एव एतानि च प्रभृतीनि यान्युपपदानि उक्तान्याख्यातस्य विकारीणि तेषामर्थो यदि कश्चिदवगम्यते । तथा चोक्तम् । उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । उच्चस्थानास्थितो यत्र गुरुं तत्रैव कारयेत् । इति तदा एतेषामुपपदानामुच्चारणेऽपि आख्यात न विक्रियते । तथा रूपोदाहरणम् । सुखं भवथ । पवित्रकं भवथ । चण्डोऽत्र लुप्तः । इत्यभृतानि कृन्दस्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥

परोपापावप्रतिपर्यन्वष्यत्यध्याङ्प्रसृन्निर्दु- रन्निविस्वभि ॥ २४ ॥

परा उप व्यप अव प्रति धरि अनु अपि अति अधि आङ् प्र सृन्निर्दु रन्नि वि सु अभि एते विंशतिरूपसर्गाः प्रकृतिस्वरा भवन्ति । अस्य चोपसर्गस्य “उपसर्गे उपसर्गे” इत्यादिकः पुरस्तादपवादो द्रष्टव्यः । प्रकृतिस्वरस्तु व्याकरणपाठितोऽत्र गृह्यते । तथा च तत्सूत्रम् । “निपाता आद्युदात्ताः” “उपसर्गाश्चाभिवर्जम्” इति । तथा चोक्तम् । एकारोऽथ चकारो वा रफा दोर्धपरिषु च । समुपसर्गेत्ये तष्टेद्गुरुधे न संशयः ॥ १ ॥ उक्तानामुपसर्गाणामनित्यमुपसर्गगुरु । यथा (३अ० ५३क०)

अनु योजान्विन्द ते हरी । विंशतेरुपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरा
नव । आद्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तस्वभीत्ययम् ॥

द्विस्पर्शम् ॥ २५ ॥

द्वौ स्पर्शौ यस्मिन् पदे तद्विस्पर्शं पदम् । अधिकारसूत्र-
मेतत् ॥

वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्द्रव्यक्पात्तमभित्यम्भृत्ति-
काङ्क्षन्दात्तठं समाववर्त्यद्विर्वृद्धिराध्याऽअर्द्ध-
शुद्धवृद्धनतानिषस्यस्विन्नान्नसन्नाश्च ॥ २६ ॥

एतेषु पदेषु द्वौ स्पर्शौ भवतः । वेत्तु यथा (१अ० १८क०)
प्रति त्वा पर्वती वेत्तु । द्वौ तकारौ संयोगः । वित्त्वा यथा ।
(२अ० २१क०) वित्त्वा गातुमित । द्वौ तकारौ वकारश्च संयोगः,
अस्मद्द्रव्यक् यथा (७अ० ३८क०) अस्मद्द्रव्यक् वातुधे । पात्तं यथा
(७अ० २४क०) आसन्ना पात्तज्जनयन्त देवाः । द्वौ तकारौ
रेफश्च संयोगः । अभित्यं यथा (४अ० २५क०) अभित्यन्देवम् ।
द्वौ तकारौ यकारश्च संयोगः । मृत्तिका यथा (१८अ० १३क०)
अश्मा च मे मृत्तिका च मे । द्वौ तकारौ संयोगः । हुं यथा
(१२अ० ७३क०) विमुच्यद्भूमघ्ना देवयानाः । दकारधकारौ
वकारश्च संयोगः । दात्तं यथा (१अ० ६क०) सोमस्य दात्तमसि
स्वाहा । द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः । समाववर्त्ति यथा (२०अ०
१३क०) समाववर्त्ति पृथिवी । रेफो द्वौ तकारौ संयोगः ।
वृद्धिर्यथा (८अ० ८२क०) मवस्यऽवृद्धिरसि । दकारधकारौ
संयोगः । वृद्धिर्यथा (१८अ० ४क०) वृद्धश्च मे वृद्धिश्च मे । दकार-
धकारौ संयोगः । अराद्धौ यथा (३०अ० ८क०) अराद्धाऽएदि-
धिषुः प्रतिम् । दकारधकारौ यकारश्च संयोगः । अर्द्धौ यथा

(१७अ० २क०) अन्तश्च पराङ्मुखैता मे । रेफदकारधकारौ संयोगः । शुद्धो यथा (२४अ० ३क०) शुद्धबालः मूर्धशुद्धबालः । दकारधकारौ संयोगः । बुद्धो यथा (२२अ० ७क०) प्रबुद्धाय स्वाहा । दकारधकारौ संयोगः । नक्तं यथा (१३अ० २८क०) मधु नक्तमुतोषसः । हो ककारौ तकारश्च संयोगः । निषसो यथा (२२अ० ८क०) निषसाय स्वाहा । हो णकारौ संयोगः । स्विन्नो यथा (२०अ० २०क०) स्विन्नः स्नातो मलादिव । हो नकारौ संयोगः । अन्नं यथा (११अ० ८३क०) अन्नपतेऽन्नस्य । हो नकारौ संयोगः । सन्नो यथा (८अ० ६६क०) सन्नः सिन्धुः । हो नकारौ संयोगः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्य प्रायशोऽपवादभूतमेतत् सूत्रम् ॥

न क्षवृचिष्विसतयेभ्यस्त्वैकम् ॥ २७ ॥

क्ष वृ चि ष्वि स त य एतेभ्यः परस्त्वशब्दो न द्विरुच्यते एकमेव व्यञ्जनं भवति । क्ष यथा (१०अ० ८क०) क्षत्रस्य योनिर्गसि । वृ यथा (१०अ० ८क०) वृत्र वधेत् । चि यथा (७अ० ४२क०) चित्रं देवानाम् । ष्वि यथा (२४अ० ३६क०) ष्वित्रऽश्विदित्यानाम् । स यथा (८अ० ५२क०) सत्रस्यऽवृद्धिः । त यथा (१३अ० ३१क०) तत्र गच्छ । य यथा (१३अ० ३१क०) यत्र पूर्वे परेताः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्यायमपवादः ॥

ईध्रायवाधीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥ २८ ॥

ईध्राय वाधीनस उद्रः एते स्पर्शाः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । चरद्रव्यवचनाशेद्धवन्ति । ईध्राय यथा (१६अ० ३८क०) नमो वीध्राय च । धकाररेफौ यकारश्च संयोगः । वाधीनसो यथा (२४अ० ३६क०) वाधीनसस्ते । रेफधकारौ रेफश्च संयोगः ।

सद्रो यथा (२४अ० ३७क०) अपामुद्रो मासाङ्कश्यपः ।
चैरद्रव्यवचना इति किम् । (२४अ० २१क०) समुद्राद्य शिश-
मारान् । अत्र समुद्रशब्देन पार्थिवः समुद्र उच्यते ॥

उपोत्थित उत्तम्भनमुत्तभानोत्थायोत्थिता-
येति त्रीणि ॥ २६ ॥

उपोत्थितः उत्तम्भनम् उत्तभान उत्थाय उत्थिताय एतेषु
पदेषु त्रीणि स्पर्शास्थानि व्यञ्जनानि भवन्ति । उपोत्थिता
यथा (८अ० ५५क०) क्रयायोपोत्थितोऽसुरः । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्तम्भनं यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्यो-
त्तम्भनम् । त्रयस्तकाराः संयोगः । उत्तभान यथा (१७अ०
७२क०) दिवमुत्तभान तेजसा । त्रयस्तकाराः संयोगः ।
उत्थाय यथा (११अ० ६४क०) उत्थाय ब्रह्मती भव । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्थिताय यथा (२२क० ८क०) उत्थिताय
स्वाहा । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः ॥

बहिरङ्क्ताम्भद्रेण पृङ्क्तं पङ्क्तिः सम-
ङ्धि परिवृङ्धि पाङ्चानिति द्वावनुनासिकौ
पूर्वावारपन्तीवर्जमिति च ॥ ३० ॥

बहिरङ्क्ताम्भद्रेण पृङ्क्तम् पङ्क्तिः समङ्धि परिवृङ्धि
पाङ्चान् । एवं, जातीयकेषु स्पर्शात् पूर्वौ द्वावनुनासिकौ
उकारौ भवतः । आरपन्तीशब्दं वर्जयित्वा : बहिरङ्क्तां यथा
(२अ० २२क०) सम्बहिरङ्क्ताम् । पृङ्क्तं यथा (८अ०
४क०) सम्भाभद्रेण पृङ्क्तम् । पङ्क्तिरयम् (१४अ० १७क०)
पृङ्ङक्तिश्छन्दः । समङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) पर्यसा
समङ्धि । परिवृङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) परि वृङ्धि

हरमा । पाङ्चान्यथा (२४अ० २६क०) अन्तरिक्षाय पाङ्ङ-
वान् । आरण्तीवर्जमिति किम् (२२अ० २क०) ऋतस्य
सामे स्मरमारपन्ती ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ३१ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूचे

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये

प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथावसानानि ॥ १

अथशब्दोऽधिकारार्थः । पदावसानान्यधिकृतानि वेदि-
तव्यानि । पदान्तस्येतिकरणस्यादेश यः सन्धिः स उच्यते इति
यावत् ॥

कण्ठास्वरमेकारेण परिगृह्णीयात् सुतवर्जम् ॥ २ ॥

कण्ठो ऋस्वोऽकारो दीर्घश्चाकारः स्वरस्तमेकारेण परि-
गृह्णीयात् प्रुतमाकारं वर्जयित्वा । यथा (१५० ६क०) यच्छन्तां
पञ्च । पञ्चेति पञ्च । (३३अ० ६क०) द्रविणस्युर्विपुन्यया ।
विपुन्ययेति विपुन्यया । प्रुतवर्जमिति किम् । (२२अ० ४६क०)
विवेशा ३ इति विवेशा ॥

ईवर्णमीकारेण ॥ ३ ॥

ईवर्णमीकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (१५० १क०) प्रुशून्

पाहि । पृहोति पाहि । (७अ० १०क०) अश्विना सनृतावती ।
सनृतावतीति सू । नृतावती ॥

उवर्णं वकारेण ॥ ४ ॥

उवर्णं वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (३३अ० १२क०)
तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सुन्विति सन्तु ॥

औकारं च ॥ ५ ॥

औकारं च वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (८अ० ३०क०)
अभिषिञ्चाम्यसौ । असावित्यसौ ॥

ऋस्वकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं

विवृत्त्या ॥ ६ ॥

विसर्जनीयान्तमपदं ऋस्वाकारोपधं रिफितं यत्र भवति
तद्विवृत्त्या परिगृह्णीयात् । यथा (३अ० १५क०) होता यजि-
ष्ठोऽध्वरेष्वीड्य + । ईड्य इतीड्य ÷ । (३अ० १६क०) शुक्र-
न्दु दुह्रेऽश्रयः । अक्रय इत्यक्रयः । अरिफितमिति किम् ।
(१३अ० ३क०) सुतश्च योनिमसतश्च वि व + । वरिति वः ।
मुरुचो वेनऽप्रावः । आवरित्यप्रावः ॥

दीर्घकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमेका-
रान्तं भूतं प्रगृह्यं च ॥ ७ ॥

दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्विवृत्त्या परि-
गृह्णीयात् । एकारान्तमेकारान्तं भूतं प्रगृह्यं च । एतानि च
पदानि विवृत्त्या परिगृह्णीयात् । दीर्घाकारोपधं विसर्जनी-
यान्तमुदाहरणं यथा (३अ० १५क०) यतो जातोऽश्रो चथाः ।
अरो चथा इत्यरो चथाः । एकारान्तं यथा (३अ० ११क०)
मन्त्रं वोचेमग्ने । अग्नय इत्यग्ने । एकारान्तं यथा

(३२० १३क०) उ॒भा रा॒धसः॑ स॒ह मा॒दय॑द्वै । मा॒दय॑द्वै ।
 ऽइति॑ मा॒दय॑द्वै । म्रु॒तं यथा (२३अ० ४८क०) भु॒व॒न॒मा
 वि॒वेशा॑ । वि॒वेशा॑ऽइति॑ वि॒वेशा॑ । प्र॒गृह्यं॑ यथा (३३अ०
 ५क०) अ॒न्या॒न्य॑व॒क्षमु॑प॒धाप॑येत् । धा॒प॒ये॒ते॒ऽइति॑ धा॒प॑येत् ॥

औ॒का॒रा॒न्तञ्चै॒के ॥ ८ ॥

औ॒का॒रा॒न्तं च॑ प॒दमे॒के आ॒चा॒र्या वि॒वृ॒त्या परि॒गृह्ण॑न्ति ।
 यथा (८अ० ३०क०) अ॒भि॒षि॒ञ्चा॒म्यसौ॑ । अ॒सा॒ऽइत्य॑सौ । एक
 इति॑ किम् । अ॒सा॒वि॒त्यसौ॑ ॥

भा॒व्यु॒प॒धं च॑ रि॒द्विस॑र्जनी॒यान्ता॒नि रे॒फेण॑

॥ ९ ॥

अ॒कण्ठो॑ भा॒वौत्यु॑क्तम् । भा॒व्यु॒प॒धं रि॒द्विस॑र्जनी॒यान्तं
 रि॒फि॒तवि॑सर्जनी॒यान्तं च॑ यत्प॒दं तद्रे॒फेण॑ परि॒गृह्ण॑यात् ।
 यथा (१३अ० ४३क०) अ॒ग्नि॒सो॒डे पू॒र्वी॒र्चा॒त्त॒न्मो॑भिः । न॒मो॑-
 भि॒रि॒ति॒ न॒मो॑ । भिः । (३३अ० ५८क०) स॒ध्रु॒क्कः । क॒रि॒ति॒
 कः, (१३अ० ३क०) स॒त॒स्र॒ यो॒नि॒म॒स॒त॒स्र॒ वि॒वः । व॒रि॒ति॒
 वः ॥

प्र॒थ॒मा॒न्त॒न्तृती॑येन ॥ १० ॥

प्र॒थ॒मा॒न्ताः क॑च॒ट॒त॒पाः तृ॒ती॒या॒न्ता ग॑ज॒ड॒द॒बाः वर्ग॑प्र॒थ॒-
 मा॒न्तं प॒दं स्व॑वर्ग॒तृती॑येन वर्णेन परि॒गृह्ण॑यात् । यथा (२१अ०
 २क०) वि॒ष्टां द्वे॒षां॑ ऽसि॒ प्र मु॑मुग्ध्य॒स्मत् । अ॒श्व॒दि॒त्य॒स्मत् ।
 (१७अ० ८८क०) स॒म॒मृ॒त॒त्व॒मान॑ट् । आ॒न॒डि॒त्या॒न॑ट् ॥

उ॒त्त॒मा॒न्त॒मु॒त्त॒मे॒न ॥ ११ ॥

उ॒त्त॒मा॒न्तं प॒द॒मु॒त्त॒मे॒नैव॑ परि॒गृह्ण॑यात् । यथा (२०अ०
 ८१क०) व॒र्त्ती॒ रु॒द्रा नृ॑पाय्यम् । नृ॒पा॒य्या॒मा॒त॑ नृ॒पा॒य्यम् ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे
सप्तमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनीव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णसमान्नायं व्याख्यास्यामः ॥

अथातःशब्दादुक्तार्था वर्णा यस्मिन् समान्नाये पठ्यन्ते स
वर्णसमान्नायस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् ॥

तत्र स्वराः प्रथमम् ॥ १ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । तद्यथा । अइति । आइति ।
आइइति । इइति । ईइति । ईइइति । उइति । ऊइति । ऊइ-
इति । ऋइति । ॠइति । ॠइइति । एइति । ऐइति । ऐइ-
इति ॥

अथ सन्ध्यक्षराणि ॥ २ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । एइति । एइइति । ऐइति ।
ऐइइति । ओइति । ओइइति । औइति । औइइति ॥

इति स्वराः ॥ ३ ॥

व्याख्याता इति सूत्रशेषः ॥

अथ व्यञ्जनानि ॥ ४ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । तद्यथा । किति खिति गिति

घिति डिति कवर्गः । चिति छिति जिति भिति जिति चवर्गः ।
टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः । तिति थिति दिति
धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः ॥

इति स्पर्शाः ॥ ५ ॥

व्याख्याताः इति सूत्रशेषः ॥

अथान्तस्थाः ॥ ६ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । यिति रिति लिति विति ॥

अथोष्माणः ॥ ७ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । शिति षिति सिति हिति ॥

अथायोगवाहाः ॥ ८ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । अकारादिना वर्णसमाम्नायेन
महिताः सन्त एते वह्न्यात्मलाभं प्राप्नुवन्त्ययोगवाहाः ।
तथाहि ॥

॥ क इति जिह्वामूलीयः ॥ ९ ॥

इति ककारपूर्वं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ॥

॥ प इत्युपध्मानीयः ॥ १० ॥

इति पकारपूर्वमुपध्मानीयं दर्शयति एवमन्यत्रापि दृष्ट-
व्यम् ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १२ ॥

इति स्वरपूर्वं विसर्जनीयं दर्शयति ॥

हुँ इति नासिक्यः ॥ १३ ॥

अयमृक्शाखायां प्रसिद्धः ॥

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः ॥ १४ ॥

इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्यका भवन्तीत्येतच्च-
तु र्थाध्याये व्याख्यातम् ॥

एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः ॥ १५ ॥

य एते पञ्चषष्टिवर्णास्ते समस्ता एव तथीलक्षणो ब्रह्म-
राशिः । एत एव कदाचिदानुपूर्वा व्यवस्थिताः सन्त ऋग्यजुः-
सामाख्या भवन्तीत्यर्थः । लौकिक्या अपि वाचोऽयमेवात्मा ।
एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादि, एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके
वेदे च प्रतिज्ञाताः । यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादिना तं च
लोके लोकेरनियतदेशकालाः प्रयुज्यमानाः सन्तो दृष्टाः । अतो
वेदे तन्नियमार्थः स्वाध्यायविधिः क्रियते ॥

शुचिना ॥ १७ ॥

स्नानाचमनादिभिः शीचयुक्तेन ब्रह्मचर्यवता त्रैवर्णिकेन
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

शुचौ देशे ॥ १८ ॥

अनुपहतदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तथा चोक्तम् । हावेतौ
वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं
चाशुचिं द्विजः ॥ १ ॥

शूद्रपतितयोरसंश्रावः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

॥ १६ ॥

शूद्रपतितादयो न शृण्वन्ति तथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

ज्ञाने ॥ २० ॥

एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परि-
ज्ञाने फलमाह ॥

पौरुष्यम् ॥ २१ ॥

पुरुष आत्मा तस्य विवेकस्य साधकं पौरुष्यं मुक्तिप्रद-
मित्यर्थः ॥

स्वर्ग्यम् ॥ २२ ॥

स्वर्गसाधकञ्च ॥

यशस्यम् ॥ २३ ॥

यशः कीर्तिस्तस्याः साधकम् ॥

आयुष्यम् ॥ २४ ॥

आयुषो वर्द्धनम् । यद्देदस्यार्थज्ञाने तन्मुक्तिसाधकं स्वर्ग-
साधकं च भवति ॥

तथा विभक्तिपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पदार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकम् । यत्प्रकृतिप्रत्ययादिपरि-
ज्ञानं तत् स्वर्गयश आयुषां साधकमित्ययं विभागो ज्ञानस्य
द्रष्टव्यः ॥

अथापि भवति ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः प्रकृत्या । अन्योऽपि श्लोको भवति, वेदस्याध्य-
यनाद्धर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतः ॥

वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानादिभक्तिपदशोऽपि च
॥ २७ ॥

वेदस्य पाठमात्रात्तावद्धर्मो भवति तथा शिष्येभ्यः सम्प्रदा-
नात् । तथा अक्षरात्तथा वर्णपरिज्ञानात्तथाऽक्षरपरिज्ञानात्
विभक्तिपरिज्ञानाच्च पदपरिज्ञानाच्चोत्तरोत्तरं धर्मो भवति ।
इत्येतदेवानुवर्तते ॥

त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ।

द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावान्वर्णसंग्रहः ॥ २८ ॥

शब्दस्वरूपचिन्तकस्त्रयोविंशतिः स्वरा अकारादय उक्ताः ।
द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि कादीनि एतावान् वर्णसङ्घातः ॥

तस्मिन् हलजिह्वामूलीयोपधानीयनासिक्या
न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ २९ ॥

लृकारो दीर्घः लृताश्चोक्तवर्जम् ॥ ३० ॥

अधस्तनश्लोकरूपसूत्रेण वर्णानुक्ता अधुना ये माध्यन्दि-
नानान्नेष्यन्ते वर्णास्तान्निराकर्तुमाह । ढकारश्चवर्गीयो ङकारश्च
तत्प्रकृती हलकारो जिह्वामूलीयो य उपधानीयश्च नासि-
क्यश्च एते वर्णा न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ किमेतावन्त एव
नेत्युच्यते । लृकारो दीर्घः । लाजौञ्छाचौनित्येवमादयो ये
पाठितास्तान् प्रुतान् वर्जयित्वा अन्ये प्रुता न सन्ति माध्यन्दि-
नानाम् ॥

वर्णदेवताः ॥ ३१ ॥

प्रकृतानां वर्णानां देवता वक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥

आग्नेयाः कण्ठ्याः ॥ ३२ ॥

क्वण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति ॥

नैर्ऋत्या जिह्वामूलौयाः ॥ ३३ ॥

जिह्वामूलस्थाना वर्णा निऋतिदेवत्या भवन्ति ॥

सौम्यास्तालव्याः ॥ ३४ ॥

तालुस्थाना वर्णाः सोमदेवत्या भवन्ति ॥

रौद्रा दन्त्याः ॥ ३५ ॥

दन्तस्थाना वर्णाः रुद्रदेवत्या भवन्ति ॥

ओष्ठा आश्विनाः ॥ ३६ ॥

ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति ॥

वायव्या मूर्धन्याः ॥ ३७ ॥

मूर्धस्थाना वर्णा वायुदेवत्या भवन्ति ॥

शेषा वैश्वदेवाः ॥ ३८ ॥

एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्या वर्णास्ते वैश्व-
देवा भवन्ति । स्पष्टार्थान्येतानि सूत्राणि ॥

तत्समुदायोऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

तेषां वर्णानां एकोभावलक्षणः समुदायोऽक्षरं भवति ।
तद्यथा कखगघङेयादि ॥

वर्णो वा ॥ ४० ॥

वर्णसमुदायो वा वर्णो वाऽक्षरमभवति । तद्यथा । अआ-
इईउऊ इत्येवमादि । वर्णसमुदायोऽक्षरं भवति कखगघङ-
दघ्ना । एवमादि । अवस्थितविभाषा चयम् । स्वरः केवलाऽप्य-

क्षरं भवति । व्यञ्जनसमुदायस्तु स्वरसंहित एवाक्षरं भवति ।
तथा च प्रतिपादितम् । “स्वरोऽक्षरम्” । “सहाद्यैर्व्यञ्जनैः” ।
“उत्तरैश्चावसितैः” इति । प्रथमाध्याये एवेति ॥

अक्षरसमुदायः पदम् ॥ ४१ ॥

अक्षराणां समुदायः पदं भवति । तद्यथा । इषे त्वा ।
ऊर्जे । त्वा । (१८ अ० १ क०) वाज + । च । मे ॥

अक्षरं वा ॥ ४२ ॥

अक्षरं वा पदं भवत्यक्षरसमुदायो वा पदं भवति । (५५ अ०
५ क०) इन्द्र । आ याहि । (४० अ० २ क०) यः । उ । विद्या-
याम् । उताः । अक्षरसमुदायः पदं भवति । इषे त्वा ।
ऊर्जे । त्वा ॥

तच्चतुर्धा ॥ ४३ ॥

तदेतत्पदं चतुर्धा भिद्यत इति सूत्रशेषः ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ॥ ४४ ॥

नामपदं यथा गौरश्चः पुरुषः हस्तीत्येवमादि । आख्यात-
पदं यथा पचति पठति गच्छति धावति वल्गातीत्येवमादि ।
उपसर्गपदं यथा प्र परा आ अभौत्येवमादि । निपातपदं
यथा वा च कम् उचित् इत्यादि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताः
इति हवचनं पदचतुष्टयापेक्षम् ॥

तत्र प्रति विशेषः ॥ ४५ ॥

तत्र च वाक्यपदचतुष्टयं प्रति यो विशेषः स प्रतिपाद्यते
वक्ष्यमाणेन सूत्रेणेति वाक्यशेषः ॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥४६॥

अथ व्यवस्थया पदचतुष्टयस्य लक्षणं कर्तुं ग्राह्यम् । क्रिया । कालः । कर्त्ता । सङ्ख्या । उपसर्गो विशेष इत्याख्यातार्थः । तत्र क्रियैव प्रधानमुपसर्गस्तु क्रियाया एव विशेषं करोति । यथा पचतीत्यत्र पाचकः प्रतीयते । पुनः प्रपचतीत्युक्ते आदि-कर्त्ता प्रतीयते । एवं गच्छत्यागच्छतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । सत्त्वं धातुः । कारकं विभक्तिरिति नाम्नोऽर्थः । तत्र सत्त्वमेव विशेषतोऽभिधीयते । निपातस्त्वर्थसम्भवे पादपूरणो भवति ॥

चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि सञ्चिताः ।

निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गचतुष्टये ॥ ४७ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानामर्थभेदं व्याख्यायाधुना स्वरसंस्कारावपि तत्रोक्तावेवैतौ प्रतिपादयति चतुर्दशेति । चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि अधस्तात्सञ्चिता एव वाचकमुचिदित्यादिसूत्रेण । निपातग्रहणमुपलक्षणम् । नाम्नामपि स्वरः सूत्रविहित एव । यथा “नो नो मे मदर्थे त्रिद्वेकेषु” इत्यादिना । यच्च पदचतुष्टये आख्यातमुक्तं तन्निहन्यते अनुदात्तं भवति उपसर्गादीनां पदानां परभूतम् । उपसर्गविशेषकत्वं । सत्त्वाभिधायकन्नोम निपातः पादपूरणः इत्येतन्नामानुपूर्वीमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । निहन्यते खल्वाख्येत्युपसर्गाणां चतुष्टय इति । खलुशब्द उपलक्षणार्थः । उपसर्गाणामपि तत्र स्वरः विहित इति “उपसर्ग उपसर्गे” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । यदधस्तात्प्रतिज्ञातं “स्वरसंस्कारयोश्चन्दसि नियमः” इति कृत्स्नं प्रतिपादितमित्यर्थः । अतः कृत्स्नमिदं शास्त्रमिति कृत्वा आदर्त्तव्यं शिष्यैः ॥

प्रथ पदगोत्राणि ॥ ४६ ॥

एवं पदचतुष्टयगोत्राणि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ।
वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥५०॥

भारद्वाजेन दृष्टमाख्यातं भारद्वाजगोत्रं वा भारद्वाजस-
गोत्रं वा तथा भृगुणा दृष्टं नाम भार्गवगोत्रं भार्गवसगोत्रं
वा तथा वसिष्ठेन दृष्टा उपसर्गा वासिष्ठगोत्रं वासिष्ठसगोत्रं
वा तथा काश्यपेन दृष्टा निपाताः काश्यपगोत्राः काश्यप-
सगोत्रा वा ॥

अथ पददेवताः ॥ ५१ ॥

अथ पदानां देवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥
आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥५२॥

सर्वमाख्यातं सोमदैवत्यम् । सर्वन्नाम वायुदैवत्यम् ।
अग्निदैवत्या उपसर्गः । निपाता वरुणदैवत्याः ॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥

यद्युपासनार्थमुक्तम् । एवं ह्युपासिताः सन्तोऽर्थानभिज्ञ-
स्यापि पुरुषस्य फलप्रदा भवन्ति । यो वा अविदितार्षेयच्छ-
न्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं
वर्च्यति गीतं वाऽपद्यते प्रसीयते पापीयान् भवतीत्येवमादि-
दोषेण सम्बध्यते । घृत्कुल्या मधुकुल्या इत्येवमादिभिस्तु गुणैः
सम्बध्यत एव ॥

इत्याह खरसठं०स्कारप्रतिष्ठापयित्वा भग-
वान् कात्यायनः ॥ ५४ ॥

एवं खरसंस्कारयोः प्रतिष्ठपयिता भगवान् कात्यायनः ।
इदं शास्त्रमाह ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ५५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-
सूचेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते माढमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

Received on 12 MAR 1962

Acknowledged on 12 MAR 1962

12 MAR 1962

GR 15328

